

~~K 6643~~

0

30 (47,922) (092 წიგნი-
წიგნი)

ს ი მ ო ნ ნ უ ნ დ ა ქ ე

ნ ი კ ო ნ ი კ ო ლ ა ქ ე

ნარკვევი მისი აბრთხეუმიდან

186648
2

ქ ა ნ თ უ მ ი ▼ 0 8 6 0
1 9 3 1

მიანნიკოვის სახელობის
სტამბა გამ-ბა „ზარია ვო-
სტოკა“-სი

შეკვეთა 1447
მთაველიტი 1789
ტირაჟი 1000

ცალკე ამონაბეჭდი ნივთ ნივთლამის
ტრეული ნაწიქების კითხვით ცდ-
მიღან.

ნ ი კ მ ნ ი კ მ ლ ა ქ ე

I. ეპოქის სახელი

ყოველ საზოგადოებაში თვითოეულ თაობას თავისი საკუთარი ტვირთი აწევს და ისტორიულ ცხოვრებაში ყოველ თაობას უნდა შეეძლოს თქმა: ჩემი მხრით მე ეს ახალი სარგებლობა მოუტანე ჩემ ხალხს, ეს ახალი სინათლე ვაჩვენე, ახალი ძალა შევძინე და ახალი გზა გაუხსენი უკეთესი ცხოვრებისაკენ¹⁾.—ასე სწერდა ნ. ნიკოლაძე ამ სამოციოდე წლის წინად, როდესაც იგი 60 და 70-ანი წლების ახალი თაობის ინტელიგენციის სამოღვაწეო გეგმებს ამუშავებდა.

ნ. ნიკოლაძე აღნიშნული ეპოქის ღვიძლი შვილი იყო; იგი იმ საზოგადოებრივ-ობექტიურმა პირობებმა წარმოშვა, რომლითაც მაშინდელი ეპოქა ხასიათდებოდა, და იმ იდეოლოგიასა და საზოგადოებრივ აზროვნებაზედ აღიზარდა, რომელიც მაშინდელი ახალი ინტელიგენციის დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენდა. ტყუილა არ სწერდა ნ. ნიკოლაძე, რომ „თვითოეულ თაობას თავისი საკუთარი ტვირთი აწევს“. ეს ტვირთი საკუთარი ეპოქის მიერ არის დაკისრებული ახალთაობის ინტელიგენციასზე და ვისაც სურს გაიგოს ამ ტვირთის შინაარსი, — ე. ი. ის-ძირეული ამოცანები, რომელიც ეპოქამ დააკისრა გადასაწყვეტად თავისი დროის ახალგაზრდობას, და ის როლიც, რომელიც ამავე ახალი თაობის ინტელიგენციამ ითამაშა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების საქმეში—უწინარეს ყოვლისა თვით ეპოქის შესწავლას უნდა მიაქციოს თავისი გულისყური და გამოარკვიოს ის სოციალ-ეკონომიური ამოცანები, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების ობიექტიურმა ვითარებამ წამოაყენა. პიროვნება და პიროვნებათა ჯგუფი ან წრე თავისი ეპოქისა და თავისი საზოგადოების—კლასის—პირმშო შვილია და ამიტომ მის სამოღვაწეო პროგრამასა და აზროვნებას თავისი ეპოქის დალი აზნის: ის აზროვნებს ისე, როგორც ამას თავისი ეპოქა უკარნახებს,—ის მოღვაწეობს იმ პროგრამით, რომელსაც ამ ეპოქაში არსებული საწარმოო ძალები და თავისი კლასის ინტერესი მოითხოვს.

¹⁾ ნ. სკანდელი: „ჩვენი ახალგაზრდობა“ — „კრებული“ № 2. გვ. 189--190, 1871 წ.

ნ. ნიკოლაძე საკმაოდ დიდ ფიგურად ითვლებოდა ჩვენი 60-ანის წლების ახალი თაობის ინტელიგენტთა რიგებში; მისი მნიშვნელობა ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში მეტად თვალსაჩინო და საინტერესო არის. მაგრამ მასაც იგივე ამოცანები აინტერესებდა, როგორც 60-ანი წლების ჩვენ დანარჩენ ახალთაობის ინტელიგენციას. ნ. ნიკოლაძემ შეიძლება ეს ამოცანები სხვა ფორმებით გადასწყვიტა, ის პრობლემები სხვა სახით ასახა, ვინემ მისმა თანამედროვე თაობამ, მაგრამ ძირი, საფუძველი ამ ამოცანებისა და პრობლემებისა მაინც ერთი იყო ყველასათვის, მისი ძირეული შინაარსი ერთი საფუძველიდან მომდინარეობდა: იგი შეეხებოდა საქართველოს ენობრივადოებრივი ცხოვრების მდგომარეობის, განვითარებისა და შემდეგი წარმატების საქმეებს. ეს საკიოებები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ჩვენი მაშინდელი ცხოვრების ახალ საზოგადოებრივ ფორმაციასთან გადასვლის ამოცანებთან.

მაგრამ როგორი იყო არსებითი შინაარსი ამ ობიექტიური პირობისა და როგორი ფორმით ესახებოდა ინტელიგენტს საქართველოს შემდეგი განვითარების შესაძლებლობა?

ნ. ნიკოლაძე თითქმის სამოცდა-ხუთ წელზე მეტი ეწეოდა საზოგადოებრივ-პრაქტიკულსა და ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ მოღვაწეობას. პირველად, როდესაც მან გაახილა თვალები და გამოვიდა ცხოვრების სარბიელზე სამოღვაწეოდ, საქართველო ბატონყმური წყობილების არტახეზით იყო შეკრული და ჯერ კიდევ გაბატონებული ნატურალური მეურნეობა რღვევის პროცესებს განიცდიდა. მაგრამ 60—70-ან წლებში, როდესაც საქართველოში მოისპო ბატონყმობა და ახალი ეკონომიური ფაქტორები შემოიჭრა ჩვენს ცხოვრებაში,—საქართველომ საგრძნობლად წარსდგა წინ ნაბიჯი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისაკენ და მთელი შემდეგი პერიოდი ამ ახალი საზოგადოებრივი წყობილების განმტკიცების ნიშნის ქვეშ ჩატარდა.

მაგრამ ნატურალური მეურნეობის დაშლა ჩვენში მე-XIX-ე საუკუნის დასაწყისიდანვე დაიწყო; განსაკუთრებით ალსანიშნავია 30-ნი წლები, როდესაც საქართველოში სამოქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის ასე თუ ისე ნორმალური პირობები შეიქმნა და სავაჭრო ურთიერთობა უცხოეთისა და რუსეთის მზარებთან საგრძნობი გახდა. 30-ან წლებში როზენის პოლიტიკა იქითკენ იყო მიმართული, რომ რაც შეიძლება ფართოდ განვითარებია სავაჭრო ურთიერთობა ამიერ-კავკასიაში და ამით ფართო ბაზარი შეექმნა რუსეთის სავაჭრო აპატალისათვის ჩვენს მხარეში. შართლაც ამიერ-კავკასიის სავაჭრო

ურთიერთობა უცხოეთის ქვეყნებთან და რუსეთის ბაზრებთან 30-ან წლებში საგრძნობლად განვითარდა¹⁾. მაგ. 1822 წ. ამიერ-კავკასიის საერთო სავაჭრო ურთიერთობა უცხოეთის ქვეყნებთან უღრიდა 1.289.108 მანეთს. 1830 წ.—3.092.983 მანეთს; 1836 წ.—4.252.954 მ., 1840 წ. 5.941.998 მან.²⁾ მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების წარმატების საქმეში ევრონაცივის ეპოქა და ის პოლიტიკა, რომელსაც ატარებდა ამიერ-კავკასიაში ეს „ლიბერალი“ მეფის მოადგილე. მისი მთავარი მიზანი და სამოღვაწეო პროგრამა იმაში გამოიხატებოდა, რომ ამიერ-კავკასია მაგარი ეკონომიური რგოლებით გადაეჯაჭვა რუსეთის ბაზრისათვის და რუსეთის კაპიტალისათვის ფართო სამოღვაწეო სარბიელი გაეხსნა ჩვენს მხარეში. ევრონაცივის ამ პოლიტიკურ-ეკონომიური პროგრამის შედეგი იყო ის ღონისძიებები, რომელიც სავაჭრო გზების გაყვანასა, რუსეთის კაპიტალისტების მოწვევასა, სასოფლო-მეურნეობის რაციონალურ მოწყობასა, „პრიკაზის“ დაარსება და სხვა მრავალ ეკონომიურ ხასიათის საქმიანობაში გამოიხატა. ამით ევრონაცივმა ძლიერ შეუწყო ხელი ჩვენში ნატურალურ-ბატონყმურ მეურნეობის დარღვევასა და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას.

შეიძლება ითქვას, რომ ყირიმის ომს მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი საერთო ცხოვრების წარმატებისა და შემდეგი განვითარების საქმეზე. როგორც საერთოდ მთელი რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ისე საქართველოშიაც ყირიმის ომის გავლენა მეტად დიდი და მნიშვნელოვანი იყო. თუ, ერთი მხრივ, მან ხელი შეუწყო ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების კაპიტალისტური გზით განვითარებას, მეორე მხრივ, ნათელყო მთელი ჩვენი საზოგადოებრივი წყობილების უფარვისობა და ჩამორჩენილობა. ამ ომმა გაამწვავა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების კრიზისი, ხელი შეუწყო სოციალური კლასების ამოძრავებას, გამანადგურებელი მახვილი ჩასცა ნატურალურ მეურნეობას, გამოაშკარავა ძველი იდეოლოგიისა და აზროვნების სრული უფარვისობა. 1873 წ. ნ. ნიკოლაძე სწერდა: „ჩვენი საზოგადოების ცხოვრებაში ისეთი შემთხვევები მოხდა, რომ მოთავე პირებს მართო გაჩუმებით და წაყრუებით, ზურგის წახრით მოქმედება აღარ გამოადგებოდათ. ორმოცდათხუთმეტის ომმა საზოგადოებრივ ცვლილებების საჭიროება გამოააშკარავა. ამ ცვლილებებმა მამაპაპუ-

¹⁾ იხ. О. Евецкий: „Статистическое описание Закавказского Края“ 183 5 წ

²⁾ Н. Шавров: „Обзор производительных сил кавказского наместничества“, გვ. 343, 1880 წ.

რი ცხოვრება და ჩვეულებები შესძრა, ძველებური რწმუნებები მოჰკაფა, ახალი განწყობილება კარზე მოგვყენა. ხალხმა და საზოგადოებამ იგრძნო და დანიანა, რომ საზოგადოებრივი წესი და წყობილება ადამილამ შეუცვლელი და ხელუხლებელი კი არ ყოფილა, ის თურმე კაცის ხელით შექმნილა, და კაცის ხელით შეიცვლება. რისთვის დაწესებულა რომელიმე კანონი, სასარგებლოა ის საზოგადოებისათვის, თუ საფენებელი, დარჩეს ის თუ შეიცვალოს, ან როგორ შეიცვალოს, რა დაარსდეს მის მაგიერ,—ეს კითხვები თვითვე კაცის გონებით და მოაზრებით გამოიკვლევაო. ამას მიხვდა ჩვენი საზოგადოება და ჩვენი ხალხი¹⁾. 1) მაგრამ ომმა გამოააჰქარაფა არა მარტო ჩვენი ეკონომიური წყობილების უფარვისობა, არა მარტო ნატურალურ ნეურნოლაში შეიტანა რღვევის ელემენტები, არამედ ნათელყო მთელი სოციალური შენობის სიღამულე და მოძრაობაში მოიყვანა მოწინავე სოციალური ფენები. 1857 წლის სამეგრელოს გლეხთა გრანდიოზული აჯანყება ამ მოვლენის უდიდესი სიმპტომი იყო. ყირიმის ომის შემდეგ საქართველოში არ შეწყვეტილა გლეხთა მოძრაობა; მთელი 1857—62 წლების განმავლობაში პარტიზანული გამწვავებული ბრძოლები წარმოებდა მემამულეთა და გლეხთა შორის საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში და ეს იყო უდიდესი მაჩვენებელი იმისა, რომ ბატონყმური ურთიერთობა და ძველი სოციალური დამოკიდებულება აღარ შეესაბამებოდა ცხოვრების შემდეგ განვითარებას. იგივე ნ. ნიკოლაძე 1865 წ. „კოლოკოლ“-ის ფურცლებზე სწერდა: „ოსმალეთის 1853—56 წ. ომის შემდეგ გლეხთა განთავისუფლების საკითხი საქართველოში საზოგადოებრივი წყობილების ყველა ელემენტს აღელვებდა და თავიდანვე მიიღო მან დამოუკიდებლად თავისი სოციალური ხასიათისა, პოლიტიკური ბალანსის ხასიათი. ამ საკითხის წამოყენებას არ შეეძლო არ გაეღვიძებია ქართველი ხალხის პოლიტიკური ინსტინქტები და რადგან გლეხთა საკითხი, მიუხედავად რუსეთის ბატალიონების ენერგიული ჩარევისა, იზრდებოდა საქართველოში არა დღეობით, არამედ საათობით, ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება დაუკავშირდა გლეხთა საკითხის ამა თუ იმ გადაწყვეტას და რაღაც ათი წლის განმავლობაში წარმოუდგენელი სისწრაფით განვითარდა.“²⁾

1) ნ. სკანდელი: „ახალი ახალგაზრობა“ — „კრებული“ № 1, გვ. 279—80, 1873 წ.

2) რიო ნელი: „Освобождение крестьян в Грузии“ — უტრნ. „Колокол“ № 198, 1865 წ.

მაგრამ ჩვენი 60-ანი წლები მარტო გლახთა მოძრაობითა და უკმაყოფილებით არ ამოიწურება. ამ ეპოქას კიდევ ორი შესანიშნავი ფაქტი ახასიათებს: ერთის მხრივ, ახალთაობის ინტელიგენციის გამოსვლა სამოღვაწეო ასპარეზზე, მისი აქტიურად ჩაბმა საზოგადოებრივ ცხოვრების ვითარებაში და, მეორე მხრივ, ტფილისის ამქართა და ხელოვანთა გრანდიოზული აჯანყება 1865 წ. ეს ფაქტები ნათლად და გარკვევით ამტკიცებდა ნატურალური მეურნეობისა და ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისისა და ახალი ეკონომიური და სოციალური ფაქტების შექმნას ჩვენი ცხოვრების ვითარებაში. ცხოვრება ნელა, მაგრამ მინც საგრძნობლად შედიოდა ახალი ვითარების კალაპოტში. ყირიმის ომმა საგრძნობლად წასწია წინ ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება. ომის შემდეგ ამიერ-კავკასიის პორტად რედუტკალეს ნაცვლად არჩეულ იქნა ფოთი, სადაც 1863 წლიდან ენერგიულად შეუდგენ პორტის მოწყობას, ამავე ხანებში დაიწყეს იმერეთის სამხედრო გზის მოწყობა, შეუდგენ გემთა სვლის მოწყობებებს, — 1857 წ. გემთა მოძრაობა სწარმოებდა რიონით ორპირამდე, — და ჩქარის სავაჭრო-საპოსაჟირო და საბარგო საზღვაოსნო მიმოსვლის გახსნას შავ ზღვაზე რუსეთის „ზღვაოსნობისა და ვაჭრობის საზოგადოების“ საშუალებით¹⁾. ყველა ეს ზომები, თავის-თავად ცხადია, მეტად შეუწყობდა ხელს ჩვენი სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერებას სხვადასხვა ქვეყნებთან. უცხოეთთან ამიერ-კავკასიის ვაჭრობა 1856 წ. უდრიდა 5.657.323 მანეთს, 1860 წ. — 7.368.084 მან., 1865 წ. — 13.193 ათას 798 მან., 1871 წ. — 15.388.718 მან. მაგრამ რაც აღნიშნულია, ეს ის არ არის, რომ ყირიმის ომის შემდეგ, ერთი მხრივ, გაცხოველდა სავაჭრო ურთიერთობა რუსეთის ბაზრებთან და, მეორე მხრივ, საგრძნობლად გაძლიერდა ამიერ-კავკასიის ნედლეულის ექსპორტი, — ასე მაგ. 1856 წ. გატანილი იყო 1.307.262 მანეთის ნედლეული, 1876 წ. — 6.180.453 მან. აღსანიშნავია ახალი პორტის — ფოთის მოღვაწეობა: აქედან 1862 წ. შემოტანილი იყო 296.169 მანეთის საქონელი; 1863 წ. — 476.723 მან., 1865 წ. — 712.889 მან., 1876 წ. — 10.262.478 მან. აღებ-მიცემობისა და ვაჭრობის გაფართოებასთან ერთად საგრძნობელი გახდა სასოფლო მეურნეობისა და წარმოების საქმის წინ წაწევაც. 1863 წ. გაზ. „ჯუთნის დედა“ სწერდა: „თავის დღეში არა ყოფილა ამთენი მსურველი ახალის მაშინების ანუ ახალი თესვების დაბარებისა, არც ამთენი მთხოვნელი სხვადასხვა თესვის ნაწილებზედ დარიგებისა, არც მომხმარები მაშულზედ ამთენი ფული“

1) იხ. შავროვის დასახელებული წერილი გვ., 336.

სა. ბოლოს დროს თფილისში და გარეშე აშენდა რამთენიოდე ქარხნები, რომელნიც არ შეარტყვერდნენ თვით ევროპის მხარესა და გამოჩნდნენ მამულის მკეთებელნი სოფლებშიაც, სადაც მოაწყვეს თავიანთი მამულები მშენიერს და ანგარიშიანს წესზედ¹⁾).

ეს ფაქტები გარკვევით ამტკიცებს იმას, რომ ჩვენი ცხოვრების ბატონყმურ ფორმებში უკვე შეიქრა კაპიტალისტური ურთიერთობის ფაქტორები და ამით უკვე საგრძნობი გახდა ძველი ეკონომიური წყობილების რღვევისა და განადგურების პროცესი.

ბატონყმობის მოსპობამ უდიდესი ცვლილებები გამოიწვია ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. თუმცა ეკონომიურად გლახობა კვლავ მენამუშლის საექსპლოატაციო ობიექტად დასტოვეს, მაგრამ ბატონისა და ყმის შორის ძველი დამოკიდებულების გაუქმებით ახალ სოციალურ ურთიერთობას ჩაეყარა საფუძვლები. ამ პერიოდში ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება სწრაფი ნაბიჯით წავიდა კაპიტალისტური მიმართულებით. ძველი ნატურალური მეურნეობის ფორმები საგრძნობლად შევიდა დარღვევის პროცესში და ახალი ეკონომიური ფაქტორების ზეგავლენით, ჩამორჩენილი და განუვითარებელი მხარე, სწრაფი ტემპით ჩება საერთო კაპიტალისტური ურთიერთობის ფერხულში. რკინის გზის გაყვანა, ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლება, სამთო მადნო-მრეწველობის გაცხოველება, საშინაო და საგარეო ვაჭრობის გიგანტური ზრდა, ქალაქის მცხოვრებთა სწრაფი გამრავლება და სხვა—აი ის კონკრეტული ფაქტებო, რომელშიაც გამოიხატა კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების ტემპი საერთოდ ამიერკავკასიასა და კერძოდ საქართველოში მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს იყო პერიოდი, როდესაც ჩქარი და საგრძნობი ტემპით ხდებოდა საქართველოს ძველი ეკონომიური წყობილების გადასვლა ახალ სამეურნეო პერიოდში. რუსეთ-რუსმალეთის ომის შემდეგ პერიოდში ეს განვითარება კაპიტალისტური ურთიერთობისა საქართველოში უფრო საგრძნობი გახდა და უფრო ჩქარის ტემპით განვითარდა. 80-ნი და 90-ანი წლები სწორეთ კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფი განვითარებით ხასიათდება ჩვენში. კიიფურის მარჯანეცის, ბაქოს ნავთისა და სხვა საექსპორტო საქონლის საერთაშორისო ბაზარზე გამოსვლამ ამიერ-კავკასიაში გაარბო რგოლებით გადააჯკვა მსოფლიო კაპიტალის ინტერესებს და იგიც ამ კაპიტალის საექსპლოატაციო ობიექტად გადაიქცა.

1) იხ. „გუთნის დება“ № 1, 1863 წ.

მაგრამ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას საქართველოსა და ამიერ-კავკასიაში არ შეეძლო თავისი შესაფერისი ცვლილებები არ გამოეწვია სოციალურ ურთიერთობაში და საერთოდ გავლენა არ გამოეწვია ცხოვრების საერთო ვითარებაზე. ამას თავიდანვე გრძობდა ჩვენი ინტელიგენცია. იმავე 1873 წელს ნ. ნიკოლაძე წერდა: „ახალმა მეცნიერებამ ჩვენში მარტო ცალი ფეხი შემოადგა. ის შემოვიდა ჩვენში მარტო ტეხნიკური მხრით, შემოვიდა რკინის გზით, ტელეგრაფით, ცეცხლის გემით და სხვა. იმან გაიმარჯვა მით, რომ ყველასათვის უეჭვო და ცხადი შეიქმნა, რომ ვერაფერი თოხბარიკი, ვერაფერი ხარკამეჩი ვერ მოქმედებს იმდენს, როგორც ერთი უბრალო ორთქლმავალი. ეს აზრი ჩაიჭრა ხალხის ტვინში. უწინდელ დროში რომ ეს საქმე მომხდარიყო, ორთქლმავალს სასწაულებს მიაწერდნენ და იტყოდნენ, აი ბატონო, ილია წინასწარმეტყველი რომ ზეცას ცეცხლის ეტლით ავიდაო, ეს ყოველა თურშეო. მაგრამ დღეს ყველა ხედავს, რომ ორთქლმავალი კაცის ხელით გაკეთებულია, კაცის გონებით გამოგონებულია, და ყველამ იცის, რომ მამა აბრაამს ის არ ჰქონია, და მამა იაკობი აქლემით დაიარებოდა. ეს დიდი საქმეა, ეს გარემოება ბევრ ცრუმორწმუნეობას სპობს და მოსპობს ხალხის ტვინში, და ღრმათ შესცვლის მის აზრს და მოქმედებას“¹⁾.

კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ დაშალა ძველი სოციალური დამოკიდებულებანი და სრულიად ახალი საზოგადოებრივი კლასები წარმოშვა ჩვენში: ერთი მხრივ—ეკონომიურად დატყვევებული გზას დააღწია თავად-აზნაურობა, მეორე მხრივ—ღრმა მნიშვნელობის დიფერენციაცია მოხდა გლეხობი და მცირედი ნაწილი თუ „გაკულაკა“, დიდი უმეტესობა დაეცა ეკონომიურად, მესამე მხრივ—ამ გადატაკებულ ელემენტებიდან ჩამოყალიბდა საქართველოს მუშათა კლასი, პროლეტარიატი, ხოლო მეოთხე მხრივ—საგრძნობლად გაძლიერდნენ ბურჟუაზიული ელემენტები. თავად-აზნაურობის დაცემა, გლეხთა დიფერენციაცია, პროლეტარიატისა და ბურჟუაზიის წარმოშობა თავისი სოციალისტური ული შინაარსით თუ ერთი მხრივ ახალი საქართველოს წარმოშობის პროცესს გამოხატავდა, მეორე მხრით—ეს ძველი საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილების რღვევის პროცესის მაჩვენებელიც იყო. მართლაც, თავად-აზნაურობის დიდი ნაწილის, ძველი მძლავრი და მეთაური წოდების, ეკონომიური დაცემა უკვე თვალსაჩინო იყო ყველასათვის; 1876 წ.

1) ნ. სკანდელი: „ახალი ახალგაზდობა“ — „კრებული“ № 1, გვ. 303—04, 1873 წ.

მეფის მოადგილისადმი გაგზავნილ თხოვნაში თავად-აზნაურობა სწერდა: „ბატონყმობამდი ჩენი მუქთი მშრომელი გვყავდნენ ჩვენდა სარჩენად და იოლად გამოვდიოდით, გაქირებაში არ ვიყავით. მაგრამ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ, ჩენი მდგომარეობა სრულიად შეიცვალაო. ჩამოგვართვეს ყმები, მოგვესპო მუქთი მშრომელი, მუშები გაძვირდნენ, დავედღა ვალები, და რადგან იმდენი ღონისძიება აღაპრა გვაქვს, რომ თავის დროზე გადახდა შეგძლებოდა, ამ ვალში გვეყიდება მამულები, ჩვენ კი ვილუპებით, ვლატაკლებით, უმიწაწყოთ ვრჩებით“¹⁾. ერთ-ერთ სოფლიდან გამოგზავნილ კორესპონდენციაში ვკითხულობთ: „მე და ჩემი ნაცნობი ვლდევართ სწორეთ შუა სოფელში იმნაირ მალალ ადგილზე, საიდამაც სოფლის ყველა კუნჭელი ნათლათ სჩანს. ჩვენ თვალწინ გვიდგება თავადისშვილები და სახლები, რომლებსაც საცოდავით ჩამოსტირით პირისახე; ყველაფერი დისძველებით: ბალკონები, მოაჯირები, ყავარი სრულებით დახეთქიათ; ზოგიერთს ადგილას ფიცრები ამოცვივნულან;—ერთი სიტყვით ეს სახლები მაცქერალს თითქმის ასე ეუბნებიან: „რამდენიმე წლის წინეთ ჩვენ პატრონს მუქთი მუშა ბევრი ჰყავდა და ჩენი გამშენიერებინათვის არაფერს ზოგავდენ, ეხლა კი ისეთი დრო დადგა, რომ თავიანთ თავის გამოკვებაც უჭირდებათ, არა თუ ჩენი გაახლება“. თავადისშვილების სახლების შემდეგ ჩვენ ყურადღებას იპყრობს გლეხების სახლ-კარი: ზოგიერთ მიწის სახლებთან კოპწიათ გამოქიმულან ქვითკირის ხალ ოთახიანი, ან ორ ოთახიანი სახლები; ზოგიერთ მათგანს აქვს ბაღკონი ანუ გვარიანი კარბანი და ზევიდან მუხის ახალი ყავარი. ამ სახლებს რო უტყერის კაცი, არა სჯერა, რომ ეს სახლები გლეხებს ეკუთვნოდეს... ეგენი ამ უქანასკნელ წელიწადებში ძალიან წინ წამოვიდნენ“²⁾.

საინტერესო მოვლენასთან გვაქვს საქმე. თუ ერთი მხრივ ეცმპ და ნადგურდება ძველი ბრწყინვალე წოდების ნაწილი, მეორე მხრივ სოფლად კაპიტალისტურ ურთიერთობის ნიადაგზე ვითარდება ახალი „კულაკური“ ფენები გლეხობაში: ესენი იყვენ სოფლის ბურჟუაზიული ელემენტები, წარმოშობილნი ახალ ეკონომიურ ვითარების საფუძვლებზე. მაგრამ ეს სრულიად იმას არ ნიშნავს, რომ მთელი გლეხობის მდგომარეობა გაუმჯობესდა ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ პერიოდში. წინააღმდეგ, თუ მცირე ნაწილმა ისარგებლა ახალი პირობებით, სამაგიეროთ დიდი უშეტესობა ქართველი გლეხობისა ეკონო-

¹⁾ „საზოგადო კრება ტფილისის თავად-აზნაუროთა“ — „დროება“ № 4 წ 1876 წ.

²⁾ თავიეთელი: „ქალაქიდან ზოვლაჲდე“ — „დროება“ № 62, 1876 წ.

მიუხრად დაცვა, გალატაკდა; მისი პირობები ახალ სამეურნეო პერიოდში გაუარესდა. აქედან წარმოსდგა ის გამწვავებული ბრძოლა, რომელიც სწარმოებდა მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევარში მემამულეთა და გლეხთა შორის მიწის საკითხის გარშემო. აქედანვე წარმოსდგა ის ფაქტიც, რომ გალატაკებული გლეხობის ნაწილი იძულებული შეიქმნა დაეტოვებია თავისი სოფელი და საარსებო წყარო ქალაქებში ეძებნა. ამ ნიადაგზედ აღმოცენდა ჩვენში ახალი სოციალური კლასი—პროლეტარიატის სახით. როგორც აღვნიშნეთ, მე-XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გლეხთა უკმაყოფილება და მოძრაობა ირმეწყვეტილა. სვანეთის გლეხთა აჯანყება 1875—6 წლებში, სამეგრელოს—იმავე წლებში, ქიზიყის—1878 წელს, ნათლად ამტკიცებდა იმას, რომ ბატონყმობის მოსპობამ გლეხობა ვერ დააკმაყოფილა, ვერ დაამშვიდა და ეს გალატაკებული და შეურაცხყოფილი წოდება იარაღით ხელში ფიქრობდა თავისი უფლების მოპოვებასა და მდგომარეობის გაუმჯობესებას. ზუგდიდის მაზრის გლეხთა აჯანყების შესახებ, ადგილობრივი მთავრობა ოფიციალურად აცხადებდა: „ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ ცხრა წელიწადი რომ შესრულდა, შუაგულ რუსეთის ბევრ ადგილებში უწყისობა და ხალხის მღელვარება მოხდა, რადგან გლეხებს ეგონათ, რომ, ამ ცხრა წლის შემდეგ, ნაბატონეცა და ნაყმევს შუა ყოველი დამოკიდებულება და კავშირი უნდა მოიშპოსო. ამგვარივე უწყისება, საზოგადო მშვიდობიანობის დარღვევა და უფროსების გაუგონლობა მოხდა, საუბედუროთ, კავკასიის სანა. მესტინკოშიაც... ამ ორის სოფლის (ლიასა და ფახულამის) გლეხებმა განაცხადეს, რომ რადგან ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ ცხრა წელიწადი შესრულდაო, ამის გამო ჩვენ ვაღდებულად აღარ მიგვაჩინაო, რომ რაიმე გადასახადი ვაძლიოთ ჩვენს ადრანდელ ნაბატონეცაო, და მართლაც აღარ აძლევდნენ. ვერც მომრიგებელ შუამდგომლისა, ვერც საგლეხო პრისუტსტეიის წევრისა და ვერც თვით ქუთაისის ლუბერნატორის დარიგებამა და საგლეხო წესდებულების განმარტებამ ვერ დაარწმუნა გლეხები რომ ისინი სცდებიან... მოუახლოვდა ჯარი სოფელს თუ არა, დამორჩილების მაგივრად, ვინც კი მამაკაცები იყვნენ სოფელში, გაეიდნენ და ახლო-მახლო სოფლებს აქიზებდნენ, რომ ერთად გაუწიოთ წინააღმდეგობაო“ 1). არა ნაკლებ საყურადღებო იყო გლეხთა აჯანყება 1878 წელს სიღნაღში 2).

1) იხ. „ზუგდიდის უფლის არეულობა“—გაზ. „დროება“, № 80, 1876 წ.

2) იხ. გაზ. „Одзор“ № 162, და სხვა ნომრები, 1878 წ. და ა. კვერ—ძეს წე. რილი: „ქიზიყის ამბობება 1878 წ.“—„ივერიის ბიბლიოთეკა“ № 8, 1905 წ.

აღნიშნული ფაქტები იმას ამტკიცებს, რომ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ პერიოდში სრულიად არ დამყარებულა „მშვიდობიანი“ განწყობილება საქართველოში. წინააღმდეგ, ახალმა სამეურნეო პირობებმა უფრო გაამწვავა წოდებათა შორის ურთიერთობა, გააღატაკა გლეხობა და მოსწყვიტა იგი თავის სახლქარს და გადაისროლა ქალაქებში, ამით გაღრმავდა კლასთა ბრძოლა და ამ ბრძოლამ ახალი ფორმები მიიღო.

ამრიგად მთელი მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევარი კაპიტალისტური ურთიერთობის მშობიარობის პროცესს წარმოადგენს. რღვევა ნატურალური მეურნეობისა და კაპიტალისტურ-ეკონომიკის განვითარება იყო ის ბაზა, რომელზედაც აღმოცენდა ახალი დამოკიდებულება სოციალურ კლასებს შორის, ახალი განწყობილება და ურთიერთობა მთელს საზოგადოებაში.

მაგრამ ეკონომიურსა და სოციალურს სფეროში მომხდარ ცვლილებებს არ შეეძლო თავისი შესაფერისი ცვლილებები არ გამოეწვია საზოგადოებრივ აზროვნებაშიაც. როგორც ცნობილია, იდეოლოგია სოციალ-ეკონომიური პირობების ანარეკლს წარმოადგენს. ის მნიშვნელოვანი პროცესებია, რომელსაც ადგილი აქვს ობიექტიურ ცხოვრების ვითარებაში, თავის-თავად იწვევს მზგავსსავე პროცესებს აზროვნებისა და იდეოლოგიის სფეროშიაც. იდეოლოგიის სამყარო, თითქოს მოწყვეტილი და განკერძოებული ობიექტიურ გარემოსაგან, არსებითად თავის მასაზრდოებელ წყაროს ამ ობიექტიურ გარემოდან იღებს. უდალთა ის ფაქტი, რომ ჩვენი უახლოესი ისტორიის 50—60-ანი წლები ქართულ კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების რენესანსს წარმოადგენს. მაგრამ ეს გამოცოცხლება ქართული კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნებისა გამოწვეული იყო იმ საგრძნობი ცვლილებებით, რომელიც ჩვენი ცხოვრების ეკონომიურსა და სოციალურს პირობებში მოხდა.

ახალი თაობის ინტელიგენციის გამოსვლა სამოღვაწეო ასპარეზზე—ეს ბურჟუაზიული აზროვნების იდეოლოგიისა და პროგრამის შემოქმედა იყო ჩვენი ცხოვრების ფონზე. უკვე ცნობილი ფაქტია, რომ ჩვენში მძლავრი ბურჟუაზიული კლასი არ ჩამოყალიბებულა და რომ ამ ბურჟუაზიას, შემდგარს უმთავრესად სომხისა და უცხო ტომის ელემენტებისაგან, არ შეეძლო და არც სურდა პოლიტიკური ბრძოლის წარმოება ახალი ცხოვრებისა და ახალი პირობების შესაქმნელად; იგი პასიურად ეგუებოდა ცარიზმის სახელმწიფოებრივ არტახებს და აქტიურად აწარმოებდა ეკონომიურ ბრძოლას. სამაგიეროთ, ამ ბურჟუაზიული კლასის ისტორიულმა მისიის შესრულება პოლი-

ტიკურსა და იდეოლოგიურს სფეროში ჩვენი ცხოვრების პირობებმა ახალ თაობის ინტელიგენციას დააკისრა. ამ ინტელიგენციის აზროვნება, იდეოლოგია, პროგრამა და საქმიანობა უკვე გამოხატავდა ბურჟუაზიულ მისწრაფებებსა და ბურჟუაზიულ კულტურას. მაგრამ, ვინაიდან ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება ჯერ კიდევ არ იყო სავსებით მომწიფებული ახალი ვითარების შინაარსის მიხედვით და მასთანვე კაპიტალისტურ ურთიერთობას თავისებურ ობიექტიურ გარემოში უხდებოდა განვითარება, ამიტომ 60-ანი წლების ახალ-თაობის ბურჟუაზიული იდეოლოგიაც თავისებური სახით იყო წარმომდგარი და იგიც ობიექტიური გარემოს მოუპოვებულ თაობის ნიშანს ატარებდა. ეს გარემოება ჩვენ არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ.

60-ან წლებში საქართველოში გაჩაღდა ბრძოლა ორ თაობათა შორის, თავისი ისტორიული მნიშვნელობით გამოხატავდა ორი საწინააღმდეგო მსოფლიოს ბრძოლას: ეს იყო ბრძოლა ფეოდალურ-სქოლასტიურ აზროვნებასა და დემოკრატიულ-რაციონალისტურ აზროვნებას შორის; თავისი სოციალურ-ეკონომიური საფუძვლებით, თავისი ისტორიული შინაარსითა და მნიშვნელობით აქ ორი საქართველო შეეჯახა ერთი მეორეს: საქართველო მიმავალი, ბატონყმური, ძველი და საქართველო მომავალი, მშობიარობის პროცესში მყოფი, ახალი, ბურჟუაზიული. ახალი თაობის ინტელიგენციამ შეგნებულად თუ შეუგნებლად ასახა თავის აზროვნებაში, თავის სამოღვაწეო პროგრამაში ის, რაც ცხოვრების რეალურ სინამდვილეში ხდებოდა: იგი იდეოლოგიის სფეროში გამოხატავდა იმ ღრმა მნიშვნელობის მშობიარობის პროცესს, რომელიც ბატონყმურ საქართველოდან ბურჟუაზიული საქართველოს წარმოშობა გამოიხატებოდა. ახალი თაობის ინტელიგენცია უკვე გრძნობდა და ხედავდა, რომ ცხოვრების ახალი მოთხოვნების არაფერი გაეგებოდა ძველი თაობის ინტელიგენციასა, რომ ახალმა დროებამ ისეთი საკითხები წამოაყენა გადასაწყვეტად, რომელთა მოწესრიგება და გადაწყვეტა აღარ შეეძლო ძველ თაობას, ცხოვრება წინ წავიდა და მისა შესაფერისად მყოლისათვის აღარ ჰქონდა ძველი თაობის ინტელიგენციის შესაფერისი ძალა და ცოდნა. ამ საკითხის შესახებ იგივე ნ. ნაქოლაძე სწერდა: „ძველი თაობის დამხობა ჩვენში დღეს ბრმისთვისაც ცხადი საქმე შეიქნა. ჩვენი ხალხის და საზოგადოების ცხოვრება, ამ უკანასკნელი თხუთმეტი წლის განმავლობაში, იმ ნაირათ დატრიალდა და შეიცვალა, იმას ისეთი მოთხოვნილება და საქმეები დაუხვდა გზაზე, ის ისეთ დაბრკოლებებს წააწყდა, რომ ძვე-

ლებურმა ქუეამ და გამოცდილებამ პირი დაალო, დამუხჯდა და ძა-
ლა-უნებურათ თავისი უვარგისობა და უმეცრება აღიარა... ჩვენი
საზოგადოების დამრიგებლებს და წინამძღოლებს,
ჩვენი ხალხის თავებს მაზანდა წაუხდინა ახალი
ცხოვრების ახალმა მოთხოვნილებამ. ამ სასაამოვნო უბე-
დურებას ვერც იმათმა ჰალარა თმამ უშველა, ვერც ძველმა დიდებამ.
ყველაფერი შემუსრა და შეურაცხჰყო ახალმა დროებამ და მისმა და-
უზოგველმა მოთხოვნილებამ... მართლაც, რა სამკვიდრებელი დარჩა
ჩვენ ძველ თაობას? ეკონომიური მხრით იმას გაღარბებული
და გატყავებული ხალხი და უმოქმედო, უხეირო აზნაურობა ღუპავს.
პოლიტიკური მხრით — ზნედაცემული, გაცალცალკევებული
საზოგადოება, რომელსაც არა თუ ძველი გმირების სული დაუკარ-
გავს, მათი სახელიც არ ახსოვს. ზნეობითი მხრით — გაფლიდე-
ბული უხასიათობა, დაცემული ხელის ლოკვა, ძლიერის თავყანისცე-
მა, სამართლიანობის დავიწყება. ლიტერატურული მხრით —
დაცემული მწერლობა, დავიწყებული ენა, დაფანტული და დამახინ-
ჯებული ძველი ლიტერატურა. გონებითი მხრით — სრული უაზ-
რობა, ძველი ჩვენი ისტორიის უცოდინარობა, ახალი ცხოვრების გა-
უგებრობა¹⁾).

როგორც აღვნიშნეთ, 60-ანი წლების ჩვენი ინტელიგენცია
ღრმად გრძნობდა ახალი ცხოვრების დასაწყისის საქართველოში; იგი
ნათლად ხედავდა, რომ ძველი ცხოვრების ფორმები შეუბრალებლად
იშხვრებოდა „განახლებული გზივალის ქროლვითა“ და მის წინ აღი-
შართა უდიდესი პრობლემა თუ რომელი გზით სჯობია საქართველოს.
საერთო ცხოვრების წარმატება, რომელი ფორმა საზოგადოებრივი
ჯეობილებისა შეესაბამება მისი განვითარების საქმეს. ეს ინტელი-
გენცია რუსეთის 60-ანი წლების განმთავისუფლებელ მოძრაობის,
დემოკრატიულ-რადიკალურ მიმდინარეობასა და რაციონალისტური
აზროვნების ნიდავზედ იყო აღზრდილი. მას სწამდა გონების, ცოდ-
ნის, განათლების უდიდესი მნიშვნელობა საზოგადოებრივ ცხოვრება-
ში. პროგრესის ფაქტორებს იგი იდეოლოგიის სფეროში, სწორაზ-
როვნებაში ეძებდა; მას სჯეროდა, რომ თუ ინტელიგენცია სწორ
აზროვნებასა და პროგრამას გამოამუშავებდა იგი შესძლებდა ამ
პროგრამისა და აზროვნების მიბედვით ცხოვრების გარდაქმნას, მის
რაციონალურს საფუძვლებზე მოწყობას. აქედამ წარმოდგა ის დიდი

1) ნ. სკანდელი: „ახალი ახალგაზრდობა“ — „კრებული“ — გვ. 275—6, 299—
300, 1873 წ.

იმედები, რომელსაც 60-ანი წლების ჩვენი ინტელიგენცია ამყარებდა პერიტიკულად მოაზროვნე ახალ თაობაზე: ეს იყო ის სოციალური წრე, რომლის საშუალებითაც კლილობდა მოწინავე ინტელაგენცია თავისი პროგრამის ცხოვრებაში გატარებას. ეს არც გასაკვირია: რაციონალისტური აზროვნებისა და იდეალიზმის საფუძვლებზედ აღზრდილი მოწინავე ინტელიგენცია ჩვენი ცხოვრების მაშინდელ პირობებში ვერც ერთ სოციალურ ძალას ვერ ხედავდა, გარდა იმავე ახალთაობის ინტელაგენციისა, რომელზედაც შესაძლებელი ყოფილიყოს დაყრდნობა და მისი ცხოვრების მამოძრავებელ ფაქტორად გადაქცევა; მხოლოდ ეს სოციალური ფენა სჩანდა ცხოვრების ფონზე, მხოლოდ ის აზროვნებდა კრიტიკულად და მოქმედებდა აქტიურად. ამიტომ ახალი თაობის ინტელიგენციის დარაზმვა, მისი ვარკვეული სამოქმედო პროგრამით შეიარაღება და მათი საშუალებით ცხოვრების ახალ საფუძვლებზე მოწყობა—ჩვენი მაშინდელი პოლიტიკური ცხოვრების თიბქმის მორიგ ამოცანად გადაიქცა. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ამ ინტელიგენციის აზროვნება, მისი პროგრამა და საქმიანობა მაშინდელი ისტორიული პირობების მიხედვით იმ საზოგადოებრივი წყობილების მშობიარობას უწყობდა ხელს, რომელიც უნდა წარმოშობილიყო ბატონყმურ საქართველოდან: ე. ი. ახალი თაობის ინტელიგენცია ბურჟუაზიის სასარგებლო საქმეს აკეთებდა, ობიექტიურ-ისტორიულად მისი ინტერესებისთვის იბრძოდა. ამრიგად ამ ახალი თაობის ინტელიგენციის აზროვნებაში ჩვენს ცხოვრებაში დაწყებულმა რენესანსმა თავისებური იდეოლოგიური გამოხატულება პოევა.

6. ნიკოლაძე ამ განახლებული ეპოქის ღვიძლი შვილი იყო; იგი 60-ანი წლების იმ მცირერიცხოვან ჯგუფს ეკუთვნოდა, რომლებმაც ნათლად დაინახეს ძველი ბატონყმური საქართველოს აღსასრული, ნათლად იგრძნეს, რომ საუკუნოებით განმტკიცებული სოციალ-ეკონომიური საფუძვლები ჩვენი ცხოვრებისა ახალი ფაქტორების ზეგავლენით თავშეუკავებლივ ირღვეოდა და ისახებოდა ახალი ცხოვრება, ახალი დამოკიდებულები და ახალი სამოღვაწეო სარბიელი. ნ. ნიკოლაძემ ყველაზედ მძლავრად იგრძნო ახალი საქართველოს მშობიარობის პროცესი, ყველაზე ნათლად დაინახა ახალი სოციალური კლასების წარმოშობა და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დამყარების აუცილებლობა. აი, ამ ახალი ობიექტური პირობების მიხედვით შეუდგა იგი თავისი სამოღვაწეო პროგრამის შემუშავებას, უკეთ რომ ესთქვათ, 60-ანი წლების რუსეთის ახალი აზროვნების მიხედვით სრულიად ახალი გეგმების შემუშავებას საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ახალ საფუძვლებზე მოსაწყობად.

როგორი იყო მისი სამოღვაწეო პროგრამის შინაარსი და როგორი სოციალურ-კლასიური ზაფუძვლები ედგა საჩუქლად მის საქმიანობას? ამ ნარკვევის მთავარი მიზანიც ის არის—ვგრცლად ვასცეს პასუხი აღნიშნულ კითხვებზე.

II. დამახასიათებელი მომენტები მისი მოღვაწეობიდან და ცხოვრებიდან

უნდა გულახდილად აღინიშნოს, რომ ნიკოლაძის პიროვნება და მისი აზროვნება ჯერ-ჯერობით, სამწუხაროთ, არ არის სათანადოთ შესწავლილი, ისე, როგორც სხვა ჩვენი მწერლებისა და პუბლიცისტების მოღვაწეობა და საქმიანობა არ არის შესწავლილი და გამოკვლეული. მეორე მხრით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ნიკოლაძის ლიტერატურულ მოღვაწეობასა და აზროვნებას საქმად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების წინ წაწევისა და მისი ევროპიულ საფუძვლებზე განვითარების საქმეში. ვინც ზერელეხ მიაინც გაეცნობა ნ. ნიკოლაძის პუბლიცისტურ ნაწერებს, იგი უყოყმანოდ აღიარებს იმ ფაქტს, რომ თავისი ეპოქისათვის ნ. ნიკოლაძე ფართოდ და ღრმად მომზადებული პიროვნება იყო: იგი საფუძვლიანად იცნობდა ევროპისა და რუსეთის მაშინდელ ლიტერატურულ-მეცნიერულ საქითხებს და თავისი მომზადებით მთელი თავით მალდა იდგა მრავალ მაშინდელ ქართველ ლიტერატორებზე. ისტორიამ მას ერთ დროს ქართველი ახალი თაობის ფაღვანობაც არგუნა, როგორც ამას სწერდა ილია ჭავჭავაძე ერთ თავის კერძო წერილში. მართლაც, ნ. ნიკოლაძის მიერ 70-ან წლებში გაჩაღებული ენერგიული ბრძოლა ძველი თაობის წინააღმდეგ და მისი საქმიანობა ახალ ინტელიგენციის სამოღვაწეო პროგრამის შემუშავების საქმეში—ერთს უშესანიშნავეს პერიოდს წარმოადგენს ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. „დროები ისა“ და „ქურნალ“ კრებულის მნიშვნელობა ჩვენი ქურნალისტის ისტორიაში მეტის-მეტად დიდი არის; ხოლო 1870-73 წლებში, როდესაც ეს ორი პერიოდული გამოცემა ნ. ნიკოლაძის უახლოესი თანამშრომლობითა და ხელმძღვანელობით გამოდიოდა, ჩვენმა პუბლიცისტებმა უმწვერვალეს ხარისხამდე მიაღწია. ამ ორგანოებმა შეძლეს ჩვენი ცხოვრების მიერ წამოყენებულ მრავალ საკირობოროტო საქითხებისთვის გაეცათ პასუხი, მრავალი მნიშვნელოვანი პრობლემები წამოეყენებინათ და ამით გაემდიდრებიათ ჩვენი აზროვნების საღარო. და სწორეთ ამაში გამოიხატებოდა ნ. ნიკოლაძის მნიშვნელობა ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ თავისი სოციალური შთამომავლობით ნ. ნიკოლაძე არ ეკუთვნოდა იმ წოდებას, რომლიდანაც წარმოსდგა მრავალი ჩვენი საზოგადო მოღვაწე და მწერალი მე-XIX-ე საუკუნის 30-იან წლებამდე. ნიკოლაძე იმ წოდებიდან წარმოიშვა, რომლის კონსოლიდაცია ასე თუ ისე გასულ საუკუნის 30-ან წლებში დაიწყო და საგრძნობლად გაიზარდა ვორონცოვის ეპოქასა (1844-54) და 60 იანი წლების პერიოდში, როდესაც ახალი ეპოქის ფაქტორებმა გამანადგურებელი მახვილი ჩასცა ნატურალურ მეურნეობას და ხელი შეუწყო ახალ სამეურნეო ურთიერთობის განვითარებას: იგი ქართველი მესამე წოდების წრიდან იყო წარმოშობილი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ 30-იან წლებიდან საქართველოში საგრძნობლად ვითარდება სამოქალაქო ცხოვრება და სავაჭრო ურთიერთობა. მართალია, ეს მოქალაქეთა ფენა სომხისა და რუსის ნაციონალურ ელემენტებიდან შესდგებოდა, მაგრამ თავის ისტორიულ მისიას იგი მაინც ასრულებდა იმდენად, რამდენადაც მაშინდელი ცხოვრების მთავარ ამოცანას შეადგენდა ეკონომიური ცხოვრების წინ წაწევა და სავაჭრო ურთიერთობის განვითარება. როგორც თვით ნ. ნიკოლაძეც გადმოგვცემს თავის მოგონებაში, მისი წინაპრები თავ. აბაშიძეების ყმები იყვნენ, ხოლო „ბაბუა მისი“ მე-XVIII-ე საუკუნეში გააქცევია თავის მებატონეს და ქართლისათვის შეუფარებია თავი, შემდეგ, XIX-ე საუკუნის დასაწყისში იგი კვლავ გადასახლებულა იმერეთში, დასახლებულა ქუთაისში და თავისი ხელობა ვაჭრობა განუგრძია. ამავე გზას დასდგომა ი. ნიკოლაძის მამა, იაკობი, რომელსაც იმ დროს მოუხდა ცხოვრება და მოღვაწეობა, როდესაც ჩვენი ჩქარი ტემპით ვითარდებოდა სავაჭრო კაპიტალი—ეს იყო 30-40-იანი წლები, ცნობილ ვორონცოვის ეპოქა და ყირიმის ომის პერიოდი, რამაც მეტად განავითარა ჩვენი ე. წ. „პოდრიანიკობა“ და სავაჭრო ურთიერთობანი იაკობ ნიკოლაძე. საქმაოდ დახელოვნებულ ვაჭრად სჩანს ნ. ნიკოლაძის მოგონებებით: იგი საქმაო დიდი ძალის ქონების და კაპიტალის მებატონე გამხდარა; მისი სავაჭრო მოღვაწეობის სფერო მარტო ქუთაისით და საქართველოს სარბიელით არ შემოიფარგლებოდა, იგი უკვე რუსეთის ბაზრებზედაც დააარებოდა სავაჭროთ და ხშირად პირადად ევროპის ბაზრებსაც ეწვეოდა. ამრიგად აბაშიძეების ყმის შვილი ქალ. ქუთაისის საპატოო წევრი—საქმაოდ მძლავრი „პოდრიანიკი“ და დიდა ქონების ვაჭარი ხდება *). აი ამ ახალ სო-

*) 1865 წ. 22 იანვრის თარიღით ქუთაისიდან პარიზში იაკობ ნიკოლაძე ერთ თავის კერძო წერილში თავის შვილს ნიკო ნიკოლაძეს სხვათა შორის სწერს

1869

ციალურ წრიდან წარმოიშვა ნ. ნიკოლაძე, და აღსანიშნავია სწორედ იმ გარემოება, რომ ჩვენი 60-იანი წლები, რომელიც თავის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული შინაარსით გამოხატავდა ჩვენი საერთო ცხოვრების რენესანს,—მარტო თავად-აზნაურული ინტელიგენციის გამოსვლით სამოღვაწეო ასპარეზზე არ ხასიათდებ; ჩვენი ცხოვრების ფონზედაც უკვე სჩანს ახალი პოინერები „რაზნოჩინური“ ინტელიგენციისა: თუ რუსეთში ამ პერიოდში „რაზნოჩინური“ ინტელიგენციის მძლავრი ფენა წარმოიშვა და მისმა შეთქმულებმა (ჩერნიშევსკიმ, დობროლიუბოვმა და სხვებმა) ენერგიული ბრძოლა გააჩაღეს რუსეთის დახავსებულ წყობილების წინააღმდეგ, საქართველოში, რასაკვირველია, ასეთს მძლავრ ამოხეთქას ახალი ინტელიგენციის ფენებისას ადგილი არ ჰქონია, მაგრამ ცხოვრების ისტორიულმა ვითარებამ მაინც თავისი ჰქნა და წინ ამ ბრძოლაში იმ „რაზნოჩინურ“ ინტელიგენციისა უკვე გამოჩნდნ ჩვენი ცხოვრების ფონზე,—ესენი იყენენ: დ. ჰონქაძე, ლ. არდაზიანი, პ. უმიკაშვილი, ნ. ნიკოლაძე და სხვები. ეს უკვე მეტად დამახასიათებელი და მძლავრი სიმპტომი იყო იმისა, რომ შემდეგ პერიოდში ეს „რაზნოჩინური“ ინტელიგენციის უფრო მძლავრი და მრავალრიცხოვანი კადრები გამოვიდნ სამოღვაწეო ასპარეზზე: მართლაც, 70-80-იანი წლების ჩვენი ინტელიგენციის სოციალური შემადგენლობა ნათლად ამტკიცებს ამას: „დიაკვნის შვილები“ (აკაკის თერმინოლოგიით) სინონიმი იყო „რაზნოჩინოზისა.“

ამრიგადა, ზემოთ მცყვანილი ფაქტები ნათლად და გარკვევით გვიმტკიცებს იმას, რომ ნ. ნიკოლაძე თავისი სოციალური შთამომავლობით არ ეკუთვნოდა მაშინდელ გაბატონებულ საზოგადოებრივ

შემდეგს: „ჩვენი ქარვასლა გავათავე, იმედი მაქვს ღვთისაგან ფულს ბლომით გამოვიტან პრიკაზიდან იმის გირაობით, მაგრამ მინდა ერთი ფაბრიკა გავშართო, ბანბა აქ ბევრი მოდის ადგილები წყალი და შეშა ბევრი გვაქვს ერთი სახელოვანი საქმე გქნათ შეილო რომ იმერეთში ჩვენი სახელი დარჩეს არა თუ ჩემი მე მინდა ის ფაბრიკა შენი სახელით იყოს თუ ესურს თუ არა და ჩემი სახელით მაინცა, მანდ შემიტყუო რა ფასად შეიძლება ამერიკის მომქსოვი მაშინა გამართოს კაცმა ან ოსტატი რა ფასათ დადგება წლით რომ იქირაოს, ერთი სიტყვით ერთი შუათანა ფაბრიკა დაუწიონე ყოვლის გამართულობით რა ფასათ დაჯდება რასაქურველია იანგარიშებენ ბანბას უნდა პენტდეს ართავდეს და სამოსელს ქსოვდეს იმისთანა ფაბრიკა უნდა იქნეს გათეთრებაც რომ შექმლოს გონიერათ გამოიკითხე, და საჩუართ მომწერე. შენს აზრს შევამსჯავსებ ჩემს აზრზე, და თუმც მოვასხებრ და დიდი სუშმა არ მოუნდა ხომ საქმეს შეუდგები, თუ ვერ შეეწვიდი და გაჯეშმდები (პაპიტვა ნი უბიტვა) აბა ენახო შენი აზრი როგორ შემეწვივ.“ (წერილის დედანი ინახება კ. ლორთქიფანიძის არქივში—ქუთაისის მუზეუმში).

უნენას; იგი მესამე წოდების წრიდან არის წარმოშობილი და ამას დადი მნიშვნელობა აქვს მისი საზოგადოებრივი აზროვნების დასახასიათებლად. როგორც ასეთი, იგი ბურჟუაზიული ინტელიგენციის მეთაურად და წინამძღოლად, უნდა ჩაითვალოს ჩვენში.

ამ მომენტებთან ერთად აღსანიშნავია ის ვარემოებაც, რომ ნ. ნიკოლაძე აღზრდილია რუსეთის 60-იანი წლების გონებრივ მოძრაობაზე; ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი და მელიც „სოვრემენნიკ“-ის ჯგუფი იყო ის დაუმრეტელი წყარო, საიდანაც ჩვენი 60-იანი წლების ახალი თაობის ინტელიგენცია კრეფდა თავის მასაზრდოებელ გონებრივ წყაროს; ამ მწერლების ლიტერატურაზე აღიზარდნენ ისინი და თავსებურათ შეითვისეს მათი სწავლა. ი. სტეკლოვს ერთ თავის ნარკვევში სწერდა შემდეგს: „კერძოდ, ჩერნიშევსკის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა კავკასიელთა ჯგუფი, რომელიც შესდგებოდა მაშინდელი პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტებისაგან (ი. ისარლიშვილი, ნ. ნიკოლაძე, გ. ე. წერეთელი, ნ. გ. და დ. ვ. ლოლობერიძეები, კ. შ. ლორთქიფანიძე, ეჯიბოვი და სხვანი). მრავალი მათგანი შემდეგში, როდესაც ისინი ჟურნალისტები და საზოგადო მოღვაწეები გახდნენ, თავის თანამემამულეთა შორის რუსული რადიკალიზმის პოპულიარიზაციას შეუდგენ. „სოვრემენნიკ“-ისა და ჩერნიშევსკის დიდი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა აგრეთვე 60-იანი წლების სომხეთის ჟურნალისტიკა (სტ. ნაზარიანი, მ. ნალბანდიანი და სხვანი). და თუ შემდეგ პერიოდში კავკასიაში ასეთი საპატიო ადგილი დაიჭირა რევოლიუციის რიგებში, ეს უნდა მიეწეროს ჩერნიშევსკის დამსახურებას, რომელმაც პირველმა დათესა იქ სოციალიზმის თესი“.¹⁾

რუსეთის სტუდენტობა და რევოლიუციონური ახალგაზრდობა თავიდანვე იტაცებდა ნ. ნიკოლაძეს. იგი განსაკუთრებულის ჭიმპატივებით იხსენიებს თავის მოგონებებში რუსეთის ინტელიგენციას. 1872 წელს იგი სწერდა: „შესანიშნავია ის ერთნაირობა, რომელიც აბეჭდია თითქმის ყველა იმ ახალგაზრდების საქციელს, რომელნიც მე რუსეთში გამიცნია, ჩემ რუსეთულ ნაცნობებში ასობით ყოფილან ისეთები, რომელთაც მშვენიერი ნიჭი და სურვილი ჰქონიათ, რომელნიც ჩინებულ გზაზე მდგარან, პატიოსანი მიმართულების და მიზნის ალით სავსენი ყოფილან და აღტაცებით, ყმაწვილური ენერჯიით და თავდაუზოგველობით შედგომიან თავიანთ შრომას. მათი პირველი ნაბიჯები, მათი მოქმედების დასაწყისი, მათი აღნი და

1) Ю. Стеклов: „Н. Г. Чернышевский и революционное движение 60-х годов“. ურბ. „Вестник Комкадемии“ № 27, გვ. 173-4, 1927 წ.

პირდაპირი მიზნის სდევა მე ყოველთვის აღტაცებაში მომიყვანდა და იმედით მავსებდა“. 1)

ნ. ნიკოლაძე ერთი პირველთაგანი იყო, რომელიც პირადათ იცნობდა ჩერნიშევსკისა და მის მოწაფედ ითვლებოდა. იგი სრულიად ახალგაზრდა იყო, როდესაც მაშინდელ პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა სტუდენტად და მხურვალე მონაწილეობა მიიღო იმ მოძრაობაში, რომელიც 1861 წლის სტუდენტთა არეულობის სახელწოდებით არის ცნობილი. სტუდენტთა მოძრაობაში მონაწილეობისათვის ნ. ნიკოლაძე სხვა ქართველ სტუდენტებთან ერთად (ვ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, ი. ისარლიშვილი, ბ. ლოლობერიძე, ალ. ხაზიშვილი და სხვანი.) დააპატიმრეს და რამოდენიმე თვით კონსტანტინოპოლში მოათავსეს. 2) ეს იყო პირველი ისტორიული ფაქტი, როდესაც ქართველმა ინტელიგენციამ მხურვალე მონაწილეობა მიიღო რევოლუციონურ-დემოკრატიულ მოძრაობაში და რუსეთის იმპერიაში მათგან განსხვავებით ერთად გამოვიდა საბრძოლველად. როგორც აღვნიშნეთ, ქართველ სტუდენტობას აღფრთოვანებასა და ენერგიას მატებდა არა მარტო რუსეთისა და ევროპის მაზინდელი რევოლუციონურ-ოპოზიციონური მოძრაობა, არამედ რუსეთის ის გონებრივი მოძრაობაც, რომლის სულის ჩამდგმელი და ხელმძღვანელი ნ. ვ. ჩერნიშევსკი იყო. ნ. ჩერნიშევსკის ჯგუფმა და მისმა ლიტერატურულ-მეცნიერულმა მოღვაწეობამ მეტად დიდი გავლენა მოახდინა ჩვენი 60-იანი წლების ახალი თაობის ინტელიგენციაზე, ახალგაზრდა სტუდენტობა ხარბად დაეწაფა იმ დემოკრატიულ-ოპოზიციონურ ნაკადს, რომელიც მოსჩქეფდა ჟურნალ „სოფრემენნიკ“ ის ფურცლებზე და რომელიც დაუზოგველად იტაცებდა მაშინდელ მოწინავე თაობას. ამრიგად ნ. ნიკოლაძის სოფლმხედველობა და მისი საზოგადოებრივი მიმდინარეობა ჩამოყალიბდა რუსეთის 60-იანი წლების გონებრივი და საზოგადოებრივი მოძრაობის ზეგავლენით. იმავე 1872 წ. იგი სწერდა: „წარმოიდგინე ესლა, მკითხველო, რომ ეს პეტერბურგი ის ქალაქია, სადაც მე პირველი ახალგაზრდული აღტაცებუ და ყმაწვილური ოცნების ეშხი გამოიკვინა, სადაც პირველათ ნათელი და მძლავერი შთაბეჭდილება ღირსებია ჩემს ტვინსა და გულს. რაღაც უცნაური ძალა და გავლენა ეძლევა ჩვენს გრძნობიერებაზე ყოველ-იმ ალაგს, სადაც ჩვენ სიყმაწვილეში ზნეობის ფეხი აგვიდგამს, სადაც

1) ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძის): „სხვათა შორის“—„კრებული“ № 4 გვ. 137-8, 1873 წ.

2) ცნობა ამის შესახებ მოთავსებულია „კოლოკოლ“-ში (იხ. № 114, 1861 წ. დაწვრილებით იხ. ნ. ნიკოლაძის: „მოგონებანი სამოციან წლებზე“).

ჩვენ ბედნიერი ან უბედური ვყოფილვართ, სადაც ჩვენს გრძნობას მძლავრი მღელვარება გაუფლია, სადაც ჩვენ გვიშროშია და პირველ-გან განმარჯვების ან დამარცხების კვამლით თავბრუ დაგვხვევია და განსაცდელი გავვიცდით.—კაცს უყვარს ამნაირი ადგილი, ის ნიადაგ მშვენიერი სურათებით და ფერით იხსენიებს იმას, თუნდ ცხრა მთას გადალმა იყოს“¹⁾.)

ესეთი არის ის საზოგადოებრივი ფონი, რომლის ზეგავლენითაც ჩამოყალიბდა ნ. ნიკოლაძის სოციალ-პოლიტიკური სოფლმხედველობა. იგი ტიპიური „სამოციანელი“ იყო. მაგრამ შემდგარი იქნება თუ ვიფიქრებთ, რომ ნ. ნიკოლაძე ბოლომდე შერჩა თავის ახალ-გაზრდობაში შეთვისებულ აზრებს და არ განიცადა თავისებური ცვლილებანი და ევოლუტია. ჩვენი ცხოვრების რეალურმა სინამდვილემ ღრმა გავლენა მოახდინა მის სამოღვაწეო პროგრამაზე და იგიც ისტორიულ ცხოვრების ვითარებასთან ერთად რადიკალურად შეიცვალა. ამ მხრივ ნ. ნიკოლაძის აზროვნების განვითარებაში ორი დიდი პერიოდი უნდა აღინიშნოს. დაახლოვებით 80-იანი წლების დასაწყისამდე ნ. ნიკოლაძის სამოღვაწეო პროგრამასა და აზროვნებას კვლავ ახასიათებს „მესამოციანელთა“ სოფლმხედველობა; მიუხედავად იმისა, რომ მისმა აზროვნებამ 60—70-იან წლებში განიცადა საგრძნობი ევოლუტია, იგი მაინც მესამოციანელების მოღვაწეების დიდ გავლენას განიცდის და თავის სამოღვაწეო პროგრამას მათი სოფლმხედველობის მიხედვით იმუშავებს. დაახლოებით 1868 წლიდან, როდესაც მან თავი დაანება ემიგრაცია და დაბრუნდა საქართველოში, იგი იმგაღურად შეუდგა ახალი თაობის ინტელიგენციის სამოღვაწეო პროგრამის შემუშავებას და ასოციაციებს, შეერთებული შრომის, აგარარული საკითხის, საბანკო საქმეებსა და სხვა მრავალი საკიბრობოტო კითხვების პრაქტიკულად გადაჭრას. ამ კითხვებს იგი მესამოციანელთა საზომით აშუქებდა, მაგრამ უკვე სწანდა გადახრა მარჯვნივ—რადიკალურ აზროვნებიდან ლიბერალურ სოფლმხედველობისაკენ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ მხრივ მისი და მეჩნიკოვის რედაქტორობით გამოცემული პატარა ჟურნალი „სოც-რემენოსტ-ი“ (1868 წ.), რომელშიც იგი უკვე უარყოფს ემიგრანტობას და იატაკ ქვეშ მუშაობას და მიითხოვს ლეგალური ბრძოლის წარმოებას არსებულ წყობილების წინააღმდეგ. ეს უკვე იყო დღესაწი; ისი იმ ცვლილებისა, რომელიც შემდეგში, 80-იან წლებში გარკვევითა და ნათლად მოხდა ნ. ნიკოლაძის სოფლმხედველობაში.

¹⁾ იგივე გვ. 148—9.

მიუხედავად ამისა, მისი სამოღვაწეო პროგრამა 70-იან წლებში სავსებით უახლოვდებოდა „მესამოციანელთა“ სოფლმხედველობას.

60-70-იანი წლები წარმოადგენს მეტად შესანიშნავ ხანას ნ. ნიკოლაძის მოღვაწეობაში. ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდამ რუსეთის 60-იანი წლების ბუმბერაზის ნ. გ. ჩერნიშევსკის საგრძნობი ჯავლენა განიცადა, 1864-68 წლებში იგი საზღვარგარეთ იყო და აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა რუსეთის ემიგრაციაში.¹⁾ 1865 წ. ნიკოლაძე უახლოეს მონაწილეობას ღებულობდა გერციენის „კოლოკოლში“-ში.²⁾ 1866 წ. იგი ნიკიფორე გ. ფსევდონიმით ეწინევაში ბექდავს ბროშურას: „Молодое поколение и правительствo“, რომელიც უარპყოფს ტერორისტულ აქტებს, მაგრამ სასტიკ ბრძოლას უტყუადებს რუსეთის მთავრობას. 1868 წელს მის მიერ გამოცემული „Современность“ იმ მიმდინარეობას გამოხატავდა რუსეთის ემიგრაციაში, რომელიც მოითხოვდა რუსეთში დაბრუნებასა და მიზანშეწონილ ბრძოლას ვაჩაღებას ხელისუფლების წინააღმდეგ ლეგალურის საშუალებით. ამ უტრნალის შესახებ გერციენი „კოლოკოლ“-ში სწერდა: „ჩვენ მივიღეთ ახალ რუსულ უტრნალის „Современность“-ის სანიმუშო ნიმუში. მიმართულება სავსებით რადიკალური და სოციალისტურია. ჩვენ დაგვრჩენია მხოლოდ მივესალმით რუსეთში მომქმედ პარტიის ამ ახალ ორგანოს შრომის ასეთი განაწილება ძლიერ სასარგებლო იქნება.“³⁾ 1869 წელს ნ. ნიკოლაძე ბრუნდება საქართველოში. ამავე წელს გაზ. „დროები“-ს რედაქტორობას კისრულობს ცნობილი პუბლიცისტი სერ. მესხის და ღვება ახალი ჯგუფი ახალგაზრდობის სერ. მესხის, ნ. ნიკოლაძისა და გ. წერეთლის მეთაურობით. ეს ჯგუფი არსებობდა 1877 წლამდე. ამ ხნის განმავლობაში ნ. ნიკოლაძე მუშურვალე მონაწილეობას ღებულობდა გაზ. „დროები“-ში (მხოლოდ 1874—75 წლებში არ უთანამშრომლია ამ გაზეთში) და ყურნალ „კრებულში“, რომელიც 1871-73 წლებში გამოდიოდა გ. წერეთლის რედაქტორობით. 1873-77 წლებში იგი თანამშრომლობდა გაზ. „Тифлисский Вестник“-ში, რომელიც ბებუთოვის რედაქტორობით გამოდიოდა. ნ. ნიკოლაძის ლიტერატურული მოღვაწეობა ამ უტრნალ-გაზე-

¹⁾ რუსეთის მთავრობას იგი შეტანილი ყავდა ემიგრანტთა სიაში და მასზე დაწესებული იყო საიდუმლო ზედვება.

²⁾ პირველ ხანებში გერციენი აღფრთოვანებით შეეგება ახალგაზრდა ემიგრანტს. შემდეგში გერციენსა და ნ. ნიკოლაძის შორის ცხარე კამათს ჰქონდა ადგილი.

³⁾ გერციენის ნაწერები ტ. XV. გვ. 227—35.

თებში მეტის-მეტხ ნაყოფიერი და მწაწენლოვანი იყო. მის წერილებს მეტად დიდი გავლენა ჰქონდა მაშინდელ მოსწავლე-ახალგაზრდობაზე. მისი სტატიები ცოცხალი ენით იყო დაწერილი და ჩვენი ცხოვრების მთელ რიგ ღრმა მნიშვნელოვან პრობლემებს ეხებოდა.

მაგრამ თუ ერთი მხრივ ახალი თაობა აღფრთოვანებით ეგებებოდა ნ. ნიკოლაძის წერილებსა და მოღვაწეობას, სამაგიეროთ ადგილობრივი ხელისუფლება ფხიზლად ადევნებდა თვალს მის ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას. ჯერ კიდევ საზღვარგარეთ ყოფნის დროს მეფის აგენტები გაფაციცებით აგროვებდნენ ცნობებს მისი მოღვაწეობის შესახებ. 1870 წ., როდესაც მან თბილისს დაბრუნდა, მეფის მოადგილის მთავარ სამმართველოს გამგე სენატორი ბარონი ნიკოლაი ჩაშოსთელის რა ნიკოლაძის ანტიასახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას 1861 და 1864-68 წლებში, აღნიშნავს რა მის ლიტერატურულ შრომებს მთავრობის წინააღმდეგ მიმართულს, ატყობინებს საცენზურო კომიტეტს, რომ დიდმა მთავარმა მეფის მოადგილემ შეუძლებლად სცნო ნება მისცეს ნიკოლაძეს გამოსცეს რაიმე გაზეთი ან ჟურნალი ტფილისში. მასთანვე ბარონი ნიკოლაი სთხოვს საცენზურო კომიტეტს ერთხელად ადევნოს თვალყური, რომ ნიკოლაძის ლიტერატურულ მოღვაწეობას არ ექნეს ცუდი გავლენა იმ გაზეთებსა და ჟურნალებზე, რომელიც კომიტეტის ნებართვით გამოდის¹⁾. ამრიგად ადგილობრივმა ხელისუფლებამ თავიდანვე მიაქცია ყურადღება ნ. ნიკოლაძის მოღვაწეობას და ცდილობდა საცენზურო არტახებით შეეზოკა იგი:

განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის ნ. ნიკოლაძის ბრძოლა ადგილობრივი ცენზურული პირობებისა და ხელისუფლების წინააღმდეგ გაზ. „Обзор“-ში (1878—80). ეს ორგანო ნ. ნიკოლაძის რედაქტორობით და მისი უახლოესი თანამშრომლობით გამოდიოდა და მიზნად ისახავდა ქართველთა ინტერესებს და ცვას რუსეთის საზოგადოების წინაშე. „Обзор“-მა აშკარად მიიღო მთავრობის საწინააღმდეგო ხასიათი და თავგამოდებით ებრძოდა ადგილობრივ ცენზურულ პირობებს, რისთვისაც ნ. ნიკოლაძე რამოდენიმეჯერ მისცეს სამართალში²⁾ „Обзор“-ის პროცესმა და ნ. ნიკოლაძის ბრძოლამ ამ ორგანოს საშუალებით თავის დროზე დიდი ყურადღება მიიპყრო. რ. ს.-დემოკრატიულმა პარტიამაც დიდი ყურადღება მიაქცია ამ ბრძოლას და შესაფერისი ადგილი დაუთმო მას „რუსეთის ბეჭდვითი საქმის

1) ცენტრარქივი: Дело Кавказского цензурного комитета № 1311, 1870 წ.

2) იხ. „Первый процесс обзора“ 1879 წ.

მდგომარეობის დასახსიათებელ მასალებში“¹⁾). ადგილობრივმა ხელისუფლებამ არ აპატიო ნ. ნიკოლაძეს ეს თავხედობა და იგი ცადმინისტრაციული წესით გადაასახლეს 1880 წლის ზაფხულში სტავროპოლში. 1881 წლის თებერვალში ნ. ნიკოლაძე გაანთავისუფლეს გადასახლებისაგან და ნება დართეს ეცხოვრა პეტერბურგში. აქ ის შეიღის რკინის გზის სამსახურში. 1883 წ. იგი მოწვეული იქნა ამიერკავკასიის რკინის გზის გამგებობაში. ამის შემდეგ იწყება ნ. ნიკოლაძის პრაქტიკული მოღვაწეობა სხვადასხვა სამრეწველო და საქალაქო დაწესებულებებში. ამით დამთავრდა პირველი პერიოდი ნ. ნიკოლაძის მოღვაწეობისა. ამ პერიოდში მას ახასიათებდა რადიკალური აზროვნება და ბრძოლა ხელისუფლების წინააღმდეგ. მთავრობა მას სდევნიდა და იგი ფარული მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ამრიგად, დაახლოებით 80-იან წლებამდე ნ. ნიკოლაძე ოპოზიციისში უდგა მთავრობას და რადიკალურ მიმდინარეობას ეხმარებოდა. ამიტომ მკითხველისათვის საინტერესო იქნება გავაცნოთ მას უანდარმერიის ცნობები ამ პერიოდის ნიკოლაძის მოღვაწეობის შესახებ. ქვემოთ მოყვანილი ცნობა ამოღებულია გალიცინის მიერ 1887 წ. გამოცემულ წიგნიდან: „История социально-революционного движения в России“:

— „ნ. ი. ნიკოლაძე, დაბადებულია ქუთაისის გუბერნიის, ფოთის მოქალაქე, ყოფილი სტუდენტი სანქტპეტერბურგის უნივერსიტეტისა, შემდეგ რედაქტორი გაზეთ „Обзор“-ისა, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში რუსულ ენაზე. 1861 წ. მონაწილეობდა სტუდენტთა არეულობაში. 1864 წ. გაემგზავრა სახლვარ გარეთ, სადაც 1866 წ. შენევაში დაბეჭდა ბროშურა სათაურით: „მთავრობა და ახალი თაობა“, რომელიც შედგენილი იყო 1866 წ. 4 აპრილს ვერარულ თავდასხმის გამო. 1868 წ. ნიკოლაძე ელპიდინთან²⁾ ერთად ბეჭდავდა რევოლუციონურ შინაარსის ფურცლებს სათაურით: „ქვერქვეშური სიტყვა“ და „თანამედროვეობა“, რის გამოც რუსეთში დაბრუნების შემდეგ იმყოფებოდა პოლიციის სასტიკი მეთვალყურეობის ქვეშ, და მისი თხოვნა, რომ მიეცათ მისთვის ნებაბრთვა ტფილისში გაზეთი „Обзор“-ის გამოცემისა, უარყოფილ იქნა.“³⁾

¹⁾ იხ. „Материалы для характеристики положения русской печати“ выпуск I, გამოცემა „Союза Русских социально-демократов“, უნევა, 1898 წ. გვ. 27—36.

²⁾ ელპიდინი იყო გამოცემელი. აღნიშნულ „Современность“-ს ნიკოლაძე სცემდა მენჩიკოვან ერთად.

³⁾ „Обзор“-ის გამოცემა პირველად ნიკოლაძემ 1870 წ. ითხოვა.

1872 წ. ნიკოლაძემ შუამდგომლობა აღძრა რათა განეთავისუფლებინათ პოლიციის მეთვალყურეობისგან, ვინაიდან მისთვის აუცილებელა იყო ტფილისიდან ხშირად გამგზავრება სხვა ქალაქებში, როგორც საკუთარი კომერციული საქმეების, ისე მცორეწლოვან თავის დაძმების საქმეთა გამო, რომელთა მზრუნველიც ის იყო. ეს შუამდგომლობა დაქაყოფილებულ იქნა არა მარტო ტფილისიდან თავისუფლად წასვლა-მოსვლის სახით, არამედ ნება მიეცა ავრეთვე ემოგზავრა საზღვარგარედაც; პოლიციის მეთვალყურეობის ქვეშ ყოფისაგან კი ის არ განუთავისუფლებიათ, ვინაიდან ქუთაისის გუბერნატორის ატესტაცია მას სახავდა არაკეთილსაიმედოთ. ნიკოლაძის საზღვარგარეთიდან დაბრუნებისას მის ბარგში აღმოჩენილ იქნა სალიტერატურო დაზგა¹⁾ და ორი ფუთი წიგნები, უმთავრესად სოციალისტური შინაარსისა, რომელთა შორის ბევრი აღკრძალული წიგნები იყო, და აგრეთვე ციურინის ქართული საზოგადოების „უღესლი“-ს სხდომების სამი ოქმი. 2) ამის გამო, 1873 წ. აგვისტოში, მაისევე აეკრძალა გასვლა მისთვის მიჩენილ საცხოვრებელ ადგილიდან; მაგრამ ოქტომბერში, ვინაიდან ნიკოლაძისათვის უკიდრესად აუცილებლობას შეადგენდა საქმეების გამო საზღვარგარეთ წასვლა, მას მიეცა საზღვარგარეთ გასვლის ნებართვა, მხოლოდ იმ პირობით, რომ თუ საზღვარგარეთ ყოფნის დროს იქონიებდა კავშირს ემიგრანტებთან, მაშინ, რუსეთში დაბრუნების შემდეგ მას დაამკვიდრებდნენ სამშობლოში და აეკრძალებოდა მიჩენილ ადგილის დატოვება. საზღვარგარეთიდან დაბრუნებისას ნიკოლაძე გაჩხრეკილ იქმნა ვერტბოლოვსა და ფოთში, მაგრამ მას საექვო არაფერი აღმოაჩნდა. 1875 წ. ის ცხოვრობდა ქუთაისში, სადაც ქალაქის თვითმართველობის ხმოსნადაც კი იქმნა არჩეული. აზნაურმა იაგორ იოსელიანმა, 3) რომელმაც გახსნა ამავე წელს დაარსებული კავკასიის რევოლუციონური წრეგანაცხადა, რომ ნიკოლაძე იყო ამ წრის ერთ-ერთი უაქტიურესი წევრი. მაგრამ ამ საქმეში მისი უშუალო მონაწილეობა ძიებით არ იქმნა დამტკიცებული, ამიტომ მისი საქმე სასამართლოს აღარ გადა-

1) 1873 წ. ნიკოლაძემ მიქელაძესთან და იზმაილოვთან ერთად გამოსცა ათი ნომერი ხელთნაწერი გაზ. „დროშა“ ას-ას ცალად. აღნიშნული დაზგა ამ მიზნისათვის ქონდა გამოყენებული და საქართველოშიაც პირებდა ამ საქმის გაგრძელებას.

2) საზ. „უღესლი“ დაარსდა 1873 წ. ციურინში. ამ საზოგადოების შესახებ გაზ. „დროშა“-შიც არის მოთავსებული წერილი (იხ. № 16 1873 წ.).

3) ამ ი. იოსელიანმა გასცა ქართველ რევოლუციონერთა ორგანიზაციები. 1876 წ. საბუთები ამის შესახებ ინახება რეგ. მუზეუმში.

სცემია. 1877 წ. ოსმალთა კომპანიის დროს ნიკოლაძე იყო სამხედრო კორესპონდენტი და იყოფებოდა გრაფ ლორის-მელიქოვის კორპუსთან, გრაფის შუამღგომლობის თანახმად ის განთავისუფლებულ იქმნა პოლიციის მეთვალყურეობისაგან. 1878 წ. ნიკოლაძეს მიეცა გაზ. „ონავი“ის გამოცემის ნებართვა, მაგრამ მისი მოქმედების კანტროლისათვის დაწესებულ იქმნა ფარული მეთვალყურეობა. ნიკოლაძეს გაზეთი მიჰყავდა მთავრობისათვის საცესებით საწინააღმდეგო მიმართულებით, რამაც გამოიწვია განკარგულება მისი გამოცემის შეწყვეტის შესახებ. ტფილისის ქალაქის თვითმართველობის სხდომაზე წარმოთქმულ სიტყვის გამო, რომელშიაც სასტიკად ილაშქრებდა ადმინისტრაციის წინააღმდეგ და აგრეთვე საზოგადოთ მის მიერ გამოცემულ გაზეთ „ონავი“-ის არაკეთილსაიმედო მიმართულებისათვის 1880 წ. ის გადასახლებულ იქმნა სტავროპოლში, სადაც იმყოფებოდა პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ.

80-იანი წლების დასაწყისიდან იწყება მეორე დიდი პერიოდი ნ. ნიკოლაძის აზროვნების განვითარებაში. ის საზოგადოებრივ-სოციალისტური ელემენტები, რომელიც პირველად ახასიათებდა მის სოფლმხედველობას, თანდათან კარავს თავის შინაარსს და ნ. ნიკოლაძეც ორივე ფეხებით ბურჟუაზიულ სამოღვაწეო პროგრამის ნიადაგზე დგება. აღსანიშნავია სწორედ ის გარემოება, რომ ამ პერიოდიდან ნიკოლაძეში უფრო მეტყველებდა პრაქტიკი მოღვაწე ელემენტი მებრძოლი პუბლიცისტი. იგი ამუშავებდა მთელ რუგ პრაქტიკებს ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური აღმშენებლობისათვის, მონაწილეობას იღებდა მთელ რაგ საწარმოო წამოწყებებში, რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ ჩვენში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისათვის. მას აინტერესებს ტყაბულის ქვეანახშირისა და ტყაბულის რკინისგზის შტო და აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს ამ საქმის მოწესრიგებაში; მისი ყურადღებას ცენტრად ღებდა ჭიათურის შავი ქვა და რკინის გზა, სურამის გვირაბი, ბაქოს ნავთი, სხვადასხვა ქალაქების მუნიციპალიტეტის საკითხი, ელევატორის და ელექტროფრკაციის საქმე და მრავალი სხვა, რომელთა აქ ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. ამრიგად იგი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ჩვენი ცხოვრების კაპიტალიზაციის საქმეში; მისი სოფლმხედველობაც და იდეოლოგიაც ამ მიმართულებით იქნა განვითარებული: იგი საქართველოს ბურჟუაზიის იდეოლოგი და მებაირახტრე გახდა, მაგრამ რადგანაც ეს ბურჟუაზია ჯერ კიდევ ვერ იყო მომწიფებული და აქტიური საქართველოში, ამიტომ ნ. ნიკოლაძემაც ვერ შეძლო ბურჟუაზიული კლასის მეთაურობა და ბურჟუაზიულ პარტიის

ჩამოყალიბება: იგი ჯერ კიდევ უჯარო გენერალი იყო 80—90-იან წლების საქართველოში.

ამრიგად 80-იანი წლებიდან ნიკოლაძის ძველი რადიკალური სოფლმხედველობა და საზოგადოებრივი პროგრამა აშკარა ბურჟუაზიული სოციალ-პოლიტიკური პროგრამით შეიცვალა. ნ. ნიკოლაძის აზროვნების ამ კრიზისის აშკარა მაჩვენებელი იყო ის როლი, რომელიც ნ. ნიკოლაძემ ითამაშა იმ მოლაპარაკებაში, რომელიც სწავლობებდა რეაქციონერ „Священная дружина“-სა და რევოლუციონერ „Народная Воля“-ს პარტიის შორის. ამ მოლაპარაკებასა და ნიკოლაძის როლს ამ საქმეში მოკლედ შევხები ქვევით. ახლა შევხვით ნიკოლაძის სოციალურ აზროვნებას.

III. სოციალური სოფლმხედველობა

ახალგაზრდა ნიკოლაძის სოციალური სოფლმხედველობის შემუშავებაზე განსაკუთრებული გავლენა მოახდინა რუსეთის 60-ანი წლების სოციალისტურმა აზროვნებამ და დასავლეთ ევროპის უტოპიურმა თეორიებმა. 60-ანი წლების რუსეთის სოციალისტური აზროვნება, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლები იყვნენ ნ. ჩერნიშევსკი და ნ. დობროლიუბოვი, — ნაროდნიკული შინაარსისა იყო; მართალია მათ აზროვნებაში უხვად იყო გაბნეული მეცნიერული სოციალიზმის ელემენტები, მაგრამ ეს მაშინდელი ახალი თაობისათვის სრულიად შეუმჩნეველი იყო. მათ უმთავრესად და ძირეულად ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის ნაწერებში ნაროდნიკულ-უტოპიური სოციალიზმის თეორია დაინახეს და მისი მიზდევრები გახდნენ. ამ მხრივ ნ. ნიკოლაძის 60—70-ან წლების ნაწერებში აუცილებლად არის ჩერნიშევსკისა და საერთოდ ნაროდნიკული სოციალიზმის გავლენა. მეორე მხრივ, 60-ან წლებში დასავლეთ ევროპის აღორძინებულმა მუშათა მოძრაობამ და სოციალისტურმა აზროვნებამ დიდი გავლენა მოახდინა მის სოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე. როგორც მისი ბიოგრაფიიდან ირკვევა, საზღვარგარეთ ყოფნის დროს (1864—68) იგი ხარბად დაეწეოდა იქაურ სოციალისტების ნაწერებს და ნარკვევებსაც სწერდა მათს შესახებ¹⁾. ამ მხრივ მისი ყურადღება უმთავრესად მიიპყრო სტენ-სიმონისა და ლუი ბლანის სოციალურმა თეორიებმა.

¹⁾ 1864 წ. 19 ოქტომბერს საზღვარგარეთიდან იგი სწერდა კ. ლორთქიფანიძეს: „... , არ დაგავიწყდეს, მაშინ (1862 წ.) ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის წიგნები მქონდა, და იმათ კითხვაში მავიწყდებოდა შიშშილი; და ეს — ჩერნიშევსკის“.

თანამად ზემოდ დასახელებულ სოციალისტების თეორიისა, ნიკოლაძე თანამედროვე საზოგადოებრივი წყობილების თეორიით მხარეს ზედებს ამ წყობილების მოუწყვესრივებლობაში: კონკურენცია, ანარქია და ექსპლოატაცია ერთი კლასისა მეორე კლასის მიერ—ამ რა ახასიათებს თანამედროვე კაპიტალისტურ საზოგადოებას ნიკოლაძის შეხედულებით. მისთვის, როგორც იდეალისტურ აზროვნებაზე აღზრდილისათვის, უცნობი იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების კანონები; მისი აზრით ისტორიის ამოძრავებს განსაზღვრული თეორია, შეგნება, ცოდნა; რომელ ეპოქაშიაც როგორი თეორია და აზროვნება არის გაბატონებული, საზოგადოებრივი წყობილებაც ამ აზროვნების მიხედვით ეწყობა; კაპიტალისტური წყობილება ბურჟუაზიული აზროვნების მიხედვით აშენდა; სოციალისტურ-ასოციაციური აზროვნება საფუძვლად უნდა დაედგას, ახალ საზოგადოებრივ ფორმაციას, ჰარმონიულ საზოგადოებრივ ურთიერთობას. ასეთი არის ნიკოლაძის სოციალოგიური მსოფლმხედველობა. მისთვის კაპიტალისტური საზოგადოება არ წარმოადგენს ისტორიულად აუცილებელ საზოგადოებრივ ფორმაციას. და ამიტომ, მისი აზრით, იგი შესაძლებელი არის, თუ საზოგადოებაში მომწიფდება აზრი, დღესვე შეიცვალოს ჰარმონიულ-ასოციაციური წყობილებით.

ნიკოლაძე კაპიტალიზმსა და მაშინდელ ევროპის საზოგადოებრივ წყობილებას აკრიტიკებდა წმინდა იდეალისტური საზომით.

სკი და დობროლიუბოვი რა არი? ფურიე, და სენ-სიმონი მკონდა“. ერთ ზანს იგი ყველა უტოპისტურ-სოციალისტის თეორიებშიაც დაეკვიანებულა, ჩერნიშევსკიც კი „ტრუიზმად“ მოიხსენებია. იმავე ლორთქიფანიძეს სწერს: „აქ (ევროპაში) არის ცხოვრება. აქ მუშაობს კუკა და აზრი ისე, როგორც რუსეთში თავის დღემდე არ იმუშავებს. იგი რატომ მინდა ლეუ ბლანის გადათარგმნა? ამიტომ რომ მეშინია ჩემი სტატის დაწერა: ყოველ დღეს აქ ახალ ახალი გზით მუშაობს ჩემი აზრი და ძალიან ხშირად, ის რაც ჯუშინ დამტკიცებული და დაურღვეველი მეგონა, დღეს ირღვევა ერთი სულის შეგბრვით. მართალი ვითხრა უნა მე არც ერთი მწერალი არ მომწონს.—ფურიე ხომ თათქმის სრულიათ ჩამივარდა ჩემს აზრში, აგრეთვე როგორც სენ-სიმონი და თითქმის ლეუ ბლანიც. ჩერნიშევსკის თეორია ტ რ ი ხ ი მ... ამ საგანზე მე მოგწერ დავწერილებით ერთი თვის და ნახევრის შემდეგ, როცა გავიცნობ კიდევ ორი სამის ეკონომისტების თხზულებებს (ყველებიდან...) მე უფრო დიდი რამე მეგონა ფრანკულული სოციალიზმი, და დიდი რამე კი არის, მაგრამ ჯერ კიდევ ძალიან ბევრი რამეა დარჩენილი შესამუშავებელათ“... 1866 წ. წერდა: „... ორი თვის მერმე მოგწერ ესე იგი გადმოვწერ პირველ 100 გვერდს ლემი „Залиски по политической экономии“—იდან. ფურიეს და სენ-სიმონის ის ტემა აწერილი მაქვს, ენდა მაკლან: ტომას მორო, კამპანელა, კანტე, შემდეგ, უი ბლან და სხვანი“. (იხ. ჯ. ლორთქიფანიძის არქივი ქუთაისის მუზეუმში).

იგი ნათლად ხედავდა, რომ თანამედროვე საზოგადოებრივი ურთიერთობა თავისი კონკურენციით, მოუწესრიგებლობითა და ექსპლოატაციით, იწვევდა უკმაყოფილებას სოციალურ წრეებში და ბრძოლას უფრო სამართლიანი წყობილების დამყარებისათვის. 1875 წ. ერთს თავის წერილში იგი სწერდა:

„ღეღამიწის ზურგზე დღემდე არ არის არც ერთი ხალხი, რომლის საზოგადოებრივი წყობილება აღიარებული ყოფილიყოს დამაკმაყოფილებლად. ყველაზე უფრო ცივილიზაციაქმნილი და ბედნიერი ხალხები,—ფრანგები, ინგლისელები, ამერიკელები—სხვებზე რომ არ ვხლაპარაკოთ,—იტანჯებიან საზოგადოებრივი და ეკონომიური ურთიერთობის მოუწესრიგებლობით. მათ შეიგნეს, რომ თანამედროვე საზოგადოებრივი ურთიერთობანი სამუდამოდ არ უნდა არსებობდეს, რომ საჭიროა ლტოლვა უფრო სამართლიან წყობილებიდან, საზოგადოებრივ მოვალეობისა და უფლების უკეთეს განაწილებიდან; თანამედროვე წყობილებით უკმაყოფილება, მისწრაფება მსოფლიოში ადამიანური დამოკიდებულების, „საზოგადოებრივი ჰარმონიის“ დამყარებისაკენ ყოველ ერში არსებობს“¹⁾.

ამრიგად, ნიკოლაძემ ერთი მხრივ, რუსეთისა და დასავლეთის სოციალისტური აზროვნების ზეგავლენით, მეორე მხრივ, ევროპის საზოგადოებრივი წყობილების შესწავლით ნათლად შეიგნო, რომ დღევანდელი კაპიტალისტური საზოგადოება „დავადებული არის მძიმე სენით“, რომელიც მოითხოვს განკურნებას, შესაფერისს წამლობას. მაგრამ როგორი გზითა და საშუალებათ შეიძლება არსებული წყობილების განკურნება, უკეთ, როგორი საზოგადოებრივი წყობილების ფორმებში არის შესაძლებელი ნამდვილი, ჰარმონიული წესწყობილების დამყარება, რით უნდა შეიცვალოს თანამედროვე ანარქიული და ექსპლოატაციაზე აგებული, კლასთ ბრძოლითა და ომებით დაქუცმაცებული ძველი წყობილება? ამ დიდი პრობლემის გადაწყვეტის დროს ნიკოლაძის აზროვნებაზე დიდი გავლენა მოახდინა ნ. ჩერნიშევსკისა და სენ-სიმონ-ლუი-ბლანის ნაროდნიკულმა და ასოციაციურმა თეორიებმა. ნიკოლაძეს სრულად დაუკმაყოფილებლად მიჰჩნდა პროუდონის სისტემა; იზიარებდა რა იგი პროუდონის მიერ წარგ მოთხოვნი კრიტიკას კაპიტალისტური წყობილების შესახებ, სრულიად არ მიჰჩნდა მისი გეგმები მიზანშეწონილად ჰარმონიულ წყობილების“ დამყარების საქმეში;—ნიკოლაძე სწერდა:

¹⁾ Н. Николадзе: „Капризы пера“—„Тиф. Вестник“ № 110, 1875 г.

„პრუდონის სისტემის შემოღება ვერ აღმოფხვრიდა საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობილებების არსებით ბოროტებას—მეტოქეობის სრულსა და განუსაზღვრელ ბატონობას; იგი ვერ მოსპობდა იმ ბრძოლას, რომელიც სწარმოებს არა მარტო სხვადასხვა ჯგუფებსა და წოდების შორის, არამედ ცალკე პირებს შორისაც, რომელიც ერთსადაიმამე ხელობას მისდევენ. ფრანგ მწარმოებელთა დაქუცმაცებული მდგომარეობა აუცილებლად გამოიწვევდა მათ შორის გამწვავებულ ბრძოლას, რომელიც თავის მხრივ მთელი მრეწველობის ურთულესს ანარქიად გადაიქცეოდა. პრუდონის სისტემა ამ გარემოებას ყურადღებას არ აქცევდა. საფრანგეთის მრეწველობის დღევანდელ პირობებში ჩვენ ვამჩნევთ შეურიგებელ ომს ერთი მხრივ კაპიტალისტებსა და მეორე მხრივ მუშებს შორის; შემდეგ—ურთიერთ ბრძოლას თეთი კაპიტალისტების შორის და ასეთსავე მოვლენას მუშებს შორის; ამჟამად ერთი მხარე თავიდან-ფეხებამდე იარაღშია ჩამჯდარი, მაშინ როდესაც მეორე მხარე შიშველ-ტიტველი დაიარება. პრუდონის სისტემა ამ მდგომარეობას შესცვლიდა იმ მხრივ, რომ ორივე მხარე შეიარაღებული აღმოჩნდებოდა, თუმცა არა ერთნაირად. მიუხედავად ამისა ანარქია და მწარმოებელთა შორის ომი კვლავ იწარმოებდა ძველებური სიმწვავეით, თუ უფრო მეტად არა. პრუდონი გააფთრებით ებრძოდა მონათესავე ინტერესების ყოველგვარ შეერთებას, მწარმოებელთა გარკვეული რაოდენობის შეამხანაგებას საერთო წარმოებისა და ეკონომიური მოხმარების საფუძვლებზე. პრუდონი ისეთივე უღმობელოებით ებრძოდა ამხანაგობებს, როგორც აჟიოტაჟს და ერთნაირად შეფასებას აძლევდა როგორც ერთის, ისე მეორეს მომხრეებს“¹⁾.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ პრუდონის სისტემის სრულიად საფუძვლიანი კრიტიკა არის მოცემული. როგორც ცნობილია, პრუდონი მსხველ კერძო საკუთრებას უწოდებდა ქუთობას, მაგრამ წერილი კერძო საკუთრება, საკუთარ შრომაზე აგებული, პრუდონს წმინდათა-წმინდათ მიაჩნდა. აქედან წარმოსდგა მისი თეორია „საკუთრების გათანასწოებისა“, ცალკე ყოველი პიროვნების შესაკუთრედ გადაქცევისა; პრუდონს არ სწამდა წარმოებისა და მოხმარების კოლექტიური ფორმები; როგორც წარმომადგენელი წერილ-ბურჟუაზიული ინდივიდუალური ანარქიზმისა, იგი მთელი თავისი არსებით ებრძოდა კომუნისტურსა და სოციალისტურ-სოციალიზმურ თეორიებს.

1) იხ. მისი წერილი: „წერილი პრუდონზე“—„რჩეული ნაწერები“, ტ. 1, გვ. 156—7.

პრუდონის ინდივიდუალისტური სისტემა სრულიად ვერ მოსპობდა თანამედროვე ანარქიასა და კონკურენციას და ამ მხრივ ნიკოლაძემ იგი საფუძვლიანად უარყო. ნიკოლაძეც მომხრე იყო და იგი არსებითად იცავდა იმ აზრს, რომ საზოგადოებრივ წყობილებას საფუძვლად შრომა დასდებოდა, რომ საზოგადოებრივი ჰარმონია მხოლოდ შრომის პრინციპზე იყო შესაძლებელი დამყარებულიყო. მაგრამ ეს შრომა ასოციაციურ კოლექტიურ ფორმებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო და არა ინდივიდუალურს ფორმებში, როგორც ამას ფიქრობდა პრუდონი.

არკვევს რა ნიკოლაძე 60-ანი წლების რუსეთის ახალი თაობის სამოღვაწეო პროგრამას, სწერს:

„ახალი თაობის აზრით ადამიანის ღირსების ერთად-ერთი დამცველი არის მხოლოდ შრომა, რომელიც სხვას არავის დააწვება კისრად... ამან აიძულა ახალი თაობა ხელი მოეკიდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ძირიანად გარდაქმნისათვის—ყველასა და თვითეთლისათვის საკუთარი და არა სხვისი შრომით ცხოვრება სავალდებულოდ აღეარებინა. გამოდიოდა რა ამ დებულებიდან, ახალთაობის საზოგადოების მართებული, ადამიანური მოწყობის აუცილებელ პირობად მიიჩნდა შრომის ისეთი ორგანიზაცია, რომლის დროსაც საზოგადოების ყოველი წევრი განურჩევლად—უზრუნველყოფილი იქნება შრომის იარაღით“¹⁾. ეს არის ის ძირითადი დებულება, რომელიც საფუძვლად ედება ნიკოლაძის ასოციაციურ სისტემას—ე. ი. იმ სისტემას, რომელიც მან დასავლეთ ევროპის სოციალისტებთან და ჩერნიშევსკის მიმდევრებთან იცხება. მისი აზრით „ფართოდ და რადიკალურად შეცვლა დრომოკმული ორგანიზაციისა“ შესაძლებელია შრომის ასოციაციებისა და მიწის თემური წყობილების გზით, რომელიც ფართო გასაქანს მისცემს ხალხს და აამაღლებს მას კულტურულ-ეკონომიურად. თავის სადისერტაციო შრომაში განიარაღების შესახებ, რომელიც 1868 წ. წარუდგინა ციურნიხის ბურჟუაზიულ უნივერსიტეტისათვის, ნიკოლაძე სწერს: „ეს რეფორმა (ე. ი. ასოციაციების, ამხანაგობების შემოღება. ს. ხ.) ერთი იმ აუცილებელ რეფორმათაგანია, რომელმაც უნდა შეანელოს განუსაზღვრელ კონკურენციის სიმწვავე. მართლაცდა პოლიტიკურ ეკონომიის კანონის თანახმად, მუშა—საქონლის შემქნელი, რომელიც წელში გაწყვეტილია რეალურ ცხოვრების სიმძიმის ქვეშ, ნაკლებ ხელფასსა სჯერდება,

¹⁾ Никифор Г. . . „Правительство. и молодое поколение“ 1866 г. — „რჩეული ნაწერები“ ტ. I, გვ. 235.

ოღონდ თავის მუშაობით იმდენი იშოვოს, რომ იმით შეიძინოს, რაც არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა... მხოლოდ საამხანაგო ცხოვრებას, მკვიდრათ მოწყობილს და ყოველგვარ საქონლით ხელგამართულს, საწარმოვო კოოპერაციასთან შეერთებულს, შეუძლია მუშები კონკურენციის კლანჭებისაგან გაანთავისუფლოს: საამხანაგო ცხოვრების წყალობით, იმ ცხოვრების, რომელიც ერთსა და იმავედროს საწარმოოც იქნება და მომხმარებელიც, მუშას შეეძლება თავის ღროზე გამოიყენოს სათადარიგო თანხა¹⁾.

არ შეიძლება აქვე არ აღინიშნოს, რომ ასოციაციურ თეორიასთან ერთად ნიკოლაძემ ჩერნიშევსკიდან და რუსეთის 60-ანი წლების სოციალისტურ აზროვნებიდან გარკვეული ნაროდნიკული თეორიაც შეითვისა, როგორც ცნობილია, რუსეთის ნაროდნიკები რუსეთის მიწის მფლობელობის თემურ ორგანიზაციას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ და მასში ხედავდნენ ერთ-ერთ გზასა და საშუალებას სოციალიზმის გასახორციელებლად: იმ პერიოდში ნიკოლაძემ უკრიტიკოთ შეითვისა ჩერნიშევსკის შეხედულება თემისა და თემურ წყობილებაზე. 1865 წ. იგი სწერდა: „ჩვენ ღრმად ვართ დარწმუნებული, რომ საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების ერთად-ერთ ფორმას, რომელსაც შეუძლია ნამდვილი სარგებლობა მოუტანოს საქართველოს, წარმოადგენს მიწისა და ყოველგვარი სხვა საკუთრების სათემო განაწილება, აგრეთვე ხალხის შრომისა და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის სათემო ორგანიზაცია. ასეთი წყობილება სწორედ იმეტომ აქნება სასარგებლო საქართველოსათვის, რომ ყველა სხვა წყობილებაზე უკეთესად, და, უფრო მეტიც, მხოლოდ და მხოლოდ ის შეუწყობს ხელს, შეძლებისამებრ, ხალხის კეთილდღეობის სრულ განვითარებას, რაც თავის მხრით, ხელს შეუწყობს ხალხის გონებრივი და ზნეობრივი ძალღონისა და ნიჭის განვითარებას... საუკეთესო სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი წყობილების იდეალი, ჩვენის აზრით, ყველაზე ადრე რუსეთისათვის არის განსახორციელებელი, რადგან ამ წყობილების მთავარი პრინციპი— თემობრიობა, შეძლებისამებრ, რუსის ხალხმა შეინარჩუნა“²⁾.

აქედან შემუშავდა ნ. ნიკოლაძის პრაქტიკულ-პოლიტიკური გეზიცი—რუსის ხალხთან და ახალთაობასთან ერთად უნდა იბრძოლოს საქართველომ ახალი წყობილების განხორციელებისათვის.

1) „ჩრეული ნაწერები“, გვ. 344—5.

2) Рю-Нели: „Освобождение крестьян в Грузии“—„Колокол“ № 199, 1865 წ., ჩრეული ნაწერები გვ. 174—5.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასოციაციების, ამხანაგობების თეორიის ქადაგებას და შრომის თემური წყობილებას არა ერთხელ დაბრუნებია ნიკოლაძე თავის წერილებში 70-იან წლებში. 1873 წ. იგი სწერდა: „ამ მიმართულების (გულსხმობს რუსის სოციალისტებს. ს. ხ.) უმთავრესი პრინციპი — შეერთებული, ამხანაგური შრომის და ცხოვრების გამართვა —ათასი წლობით არსებობს რუსეთელ ხალხში, რომელსაც მიწა-წყლის საზოგადოებრივი მფლობელობა (Общинное землевладение) და ამხანაგობრივი (артел) საქმის წაყვანა ძვლებშია ცამჯდარი აქვს... რაც უფრო მეტი დახმარება და გონიერი ხელმძღვანელობა მიეცემა რუსეთში. იმ ამხანაგობებს, რომელნიც რუსეთის ხალხს თავისთავათ დაუარსებია, რაც უფრო მეტი პრაქტიკული მხრით დაუხელოვდება ამ ხალხს ახალი მიმართულების პირები, მათ უფრო და უფრო გაადვილდება რუსეთის გონებითი გახსნის საქმე, მით უფრო დაახლოვდება ის დრო, როცა ამ გახსნას გონიერი გზა მიეცემა და მის წინ ეხლანდელი დაბრკობება და წინააღმდეგობა მოისპობა“. 1) ამავე საკითხის შესახებ 1879 წ. სწერდა:

„იმავე მოძრაობის მეოხებით, რუსეთში. მიხედნენ, რომ მათს ცხოვრებაშიაც ყოფილა ზოგიერთი იმისთანა მხარეები, რომელიც ევროპის განათლების მომხრეებსაც კი მოეწონება და ალტაცებაში წაიყვანს. გამოჩნდა მაგალითად, რომ ჩინებოლი რამ ყოფილა რუსეთის ძველი ჩვეულება შრომის განაწილებისა (артели) და მიწის-მფლობელობისა (община), თითქმის ისეთი ყოფილა როგორც იდეალად უჩვენებენ ევროპის რეფორმატორები (ე. ი. სოციალისტები)“ 2).

ასე სწერდა ნიკოლაძე 70-იან წლებში მიწის თემური წყობილებისა და მისი მნიშვნელობის შესახებ საზოგადოებრივი წყობილების გარდაქმნის საქმეში. ჩვენ ქვევით დავინახავთ, თუ როგორ გამოიყენა მან ეს ფორმა მიწის მფლობელობისა ჩვენში აგარარული ურთიერთობის მოსაწესრიგებლად. არა ნაკლები ენერგიით ეწეოდა იგი პროპაგანდას ასოციაციების და ამხანაგობების დაარსების და მნიშვნელობის შესახებ. 3) 1879 წ. იგი სწერდა:

„შრომის და ძალის შეერთებით და ერთი მიზნისაკენ მიმართვით ხალხი იმისთანა საქმეებს ახერხებს, რომელსაც ვერც ერთი

1) ნ. სკანდელი: „რუსეთის ცხოვრება“—„კრებული“ № 5-6. გვ. 383—4 1873 წ.

2) ნ. ნიკოლაძე: „სახალწლო“—გვ. 255-ბ, 1830 წ.

3) იხ. ნ. სკანდელი: „ამხანაგობის ძალა“—„სასოფლო გაზეთი“—№ 10, 11 1870 წ.

ქერძო პირი, რაგინდ გონიერი იყოს, მარტოხელად ვერ მოერეოდა, და ვერც ათასი ან ათი ათასი ჯენიოსი, ცალცალკე მშრომელი, ვერ გააჩივებდა. დიდი ეკონომია, დიდი სარგებლობა, ან სიადვილე მოსდევს შრომის გონიერ შეერთებას: ჯაფა მამინყველას გაუადვილდება და შრომის ნაყოფი ყველასათვის მატულობს... გონიერი შრომის შეერთება, რიგიანი დისციპლინა იმაში მდგომარეობს, რომ ამ ათასი კაცის ტვინი და გონება საქმეს ეხმარებოდეს, რომ რაც მათ ძალა ან მოხერხება აქვთ, სულ ერთიანად შრომაზედ იყოს მიტეული*...¹⁾

ასე სწერდა ნიკოლაძე 60-იან და 70-იან წლებში ასოციაციებისა, ამხანაგობებისა და თემური წყობილების შესახებ. ასეთი იყო მისი სოციალური თეორია. იმ ხანებში იგი თავგამოდებით იცავდა ამ თეორიას და ცდილობდა მის ცხოვრებაში განაღმებოდა. 1876 წ. ი. ქვეჟავაძესთან კამათის დროს ნიკოლაძე სწერდა: „ეკონომიურ და საზოგადოებრივ მეცნიერებაში ორი უმაჯვრესი მიმართულება იყო ამ ჩვენს საუკუნეში. ამ ორს მიმართულებებს შუა მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში დაუცხრომელი ბრძოლა იყო ატეხილი. პირველი მიმართულება, რომელსაც ჰქვია „ბურჟუაზიული“, და რომლის წარმომადგენელი იყო უან-ბატისტ-სე, ამტკიცებდა, რომ ქვეყანაზე ყველაფერი კარგათ მიდის, ოღონდ ნურც მთავრობა, ნურც საზოგადოება ნუ გაერევა ეკონომიურ საქმეებშიო. „აღებ-მიცემობის თავისუფლება“ დაამყარეთო, ქვეყანას მის მეტი არაფერი სჭირიაო... მე ქარხანა მაქვს, თუ მეტს ვაშუშავებ, ქირა არ ჰყოფნისთ იმათ, ვიმშობლით კვდიან. მთუ არ ყოფნისთ, წაბრძანდნენ, სადაც მეტი მისცენ იქ იშუშავონო“. ეს გახლავსთ ბურჟუაზიული მიმართულების აზრი. ასე ითარგმნება „აღებ-მიცემობის თავისუფლების“ ფრაზა. ამის წინააღმდეგათ ის მიმართულება, რომელსაც ჰქვია „საზოგადოებრივი“,²⁾ ამბობს: საზოგადოება შედგება ცალ-ცალკე პირებისაგან, და

1) ნ. ნიკოლაძე: „სახალწლო“—გვ. 331—32, 1880 წ.

2) ნიკოლაძე „სახალწლოებრივი“ ქვეშ გულისხმობს სოციალისტურს. ეს სხვა წერილებითაც მტკიცდება. მაგ. იხ. მისი წერილი: „საფრანგეთის საქმეებზედ“—„მოამბე“—8, გვ. 147-55, 1894 წ.

ნ. ნიკოლაძემ და მამინდელმა ინტელიგენციამ შეგნებულად შემოიღეს თერზინი საზოგადოებრივი სოციალიზმის ნაცვლად. ეს ცნებურა ძალდატანებისგანაც ითარგმნა. მათ. რომ სოციალისტურს ქვეშ ნ. ნიკოლაძე სოციალისტურს გულისხმობდა შემდეგი მისი ციტატაც ამტკიცებს:

„მესამე ნაწილი ყველაზე უფრო მცირედი იყო მოთავეების რიცხვი, მაგრამ თან ყველაზე უფრო ძლიერიც პარიეში, რადგანაც იმას მთელი პარიეფილი მუშახალხი თანაუგრძობდა. იმას მოთავეთ ლუი ბლანი, კონსილერანი. ვიდალი

თავის საკუთარი სარგებლობისათვის მთელი საზოგადოება უნდა ცდილობდეს, რომ არც ერთი მისი წევრი არ დაიხაროს, არ წახედეს, სწორად ისე, როგორც კაცი თითველ თავის თვის ან სხეულის ნაწილს უფროთხილდება... უფ. ჰავკავაძე ეკვ თუნის იმ მიმართულებას, რომელიც ამ ოც-და-ათი წლის წინათ სუფევდა მეცნიერებაში (ე. ი. ბურჟუაზიულს. ს. ხ.) შე ყოველთვის, ყველგან, ყველაფერში ვებრძოდი ამ მიმართულებას, ამიტომ რომ ვეკუთვნი „საზოგადოებრივ“ მიმართულებას, რომელმაც მეცნიერებაში კი ხანია სრულებით დაამარცხა ბურჟუაზიული მიმართულება“. 1).

ასეთს სოციალურ თეორიებს ქადაგებდა ნ. ნიკოლაძე 70-იან წლებში. თუ როგორი სახე მიიღო ამ საინტერესო თეორიებმა პრაქტიკულ განხორციელების დროს და რაში გამოიხატებოდა მისი ნამდვილი ისტორიულ-სოციალური რაობა—ამს შემდეგ დავინახავთ.

ახლა საინტერესოა გავიგოთ ის, თუ როგორი მეთოდითა და საშუალებებით, გზებით ცდილობდა ავტორი თავისი თეორიების რეალურად განხორციელებას, როგორი იყო მისი ბრძოლის საშუალებანი?

ნიკოლაძეს კარგად ესმოდა, რომ „Социальные движения нашего времени только тогда превращаются в политические перевороты, когда политические силы страны решаются противостоять им, чему служат подтверждением события социальной истории Западной Европы“. 2) მაგრამ შევცდებით თუ ვიფიქრებთ, რომ ნ. ნიკოლაძე რევოლიუციონური თეორიის მომხრე იყო. წინააღმდეგ, რევოლიუციონური მეთოდი მას

ხანდისხან პრუდონი და სხვა უდგა, და საზოგადო სახელათ „სოციალური (საზოგადოებრივი) პარტია“ ერქვა, იმ მიზეზით, რომ ეს პარტია ამტკიცებდა, რომ ხალხის ბედნიერებისა და განთავისუფლებისათვის საჭიროა ცვლილების მოხდენა არათუ მარტო პოლიტიკურ წესში, მთელ საზოგადოებრივ განწყობილებასშიაც და კანონშიც. (6. სკანდელი: „ნაპოლეონ მესამის ცხოვრება“ „კრებული“ № 3, გვ 73-4, 1873 წ.).

ერთ კერძო წერილში კრიტიკოს ზომელელს ნიკოლაძე სწვრდა 1915 წ. „1879 წ. სოლოვიევის ხელმოწიფებზე სროლის შემდეგ, სიტყვა „სოციალიზმი“ ბევრათ უფრო მეტათ აკრძალული იყო ჩვენში ცენზურისაგან, ვინემ ჩერნიშევსკის და დობროლიუპოვის დროს, როცა ის ყველას მარტო ტუორაულ უტოპიათ მიიჩნდა, და არა მებრძოლ ძალათ. ამის გაშო, არც მე შემეძლო მისი იმარება, თვარა მთელი ჩემი სტატია აღოკრძალვბოდა“ (იხ. „განთიადი“ № 8, გვ. 23, 1915 წ.).

1) ნ. ნიკოლაძე: „მრუდე გამოსარჩლება“—„დროება“—№ 47, 1876 წ.

2) Н. Николадзе: „Социальные движения“—Тиф. Вестник—№ 110, 1875 г.

არ მიიჩნდა მიზანშეწონილად და მთელ რიგ წერილებში უარყოფდა მას. მისი აზრით, რევოლუციისა და ძალდატანებათ შეუძლებელი არის დიდი სოციალური ხასიათის ტრანფორმაციის მოხდენა. როდესაც 70-ან წლებში რევოლუციონური ნაროდნიკების დავალებით პ. ლავროვმა ლონდონში გამოსცა რევოლუციონური ორგანო „Вперед“ და ახალთაობის ინტელიგენციას მოუწოდებდა „ხალხში გასვლისაკენ“ რევოლუციის მოსამზადებლად, ნიკოლაძემ „ტფილისის უწყებაში“ სასტიკად გაილაშქრა მის წინააღმდეგ და უარყო მისი რევოლუციონური მეთოდი. 1) იგი ამ შემთხვევაში წინააღმდეგი არ იყო ინტელიგენციის ხალხში გასვლის, იგი ამ მეთოდს მხარს უჭერდა; მაგრამ ინტელიგენციას მისი აზრით, ხალხი რევოლუციონური ბრძოლისათვის კი არ უნდა მოემზადებია, არამედ მშვიდობიან პრაქტიკულ მუშაობით ეზრუნა ხალხის მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და ახალი სოციალური ურთიერთობისათვის პირობების მოსამზადებლად. ნიკოლაძე ფიქრობდა, რომ ასეთი მუშაობის მეთოდით იგი არსებითად ნ. ჩერნიშევსკისა და ნ. დობროლიუბოვის მიმდევარი იყო 2). უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი მეთოდი არ შეესაბამებოდა ჩერნიშევსკის საერთო აზროვნებას, რომელიც რევოლუციონურ ნაროდნიკულ სოციალიზმის წარმომადგენლად ითვლებოდა რუსეთში. ამ მხრივ. ნიკოლაძეს ჩერნიშევსკის მოძღვრება ყალბად ჰქონდა გაგებული.

არ შეიძლება აქ არ შევეხოთ მის წერილს—„Луи Блан и Гамбетта“—ს, რომელიც 1883 წლის ეჟრნ. „Отечеств. записки“—ს პირველ ნომერში იყო დაბეჭდილი. ლუი ბლანის თეორიების შესახებ გამოთქმულ აზრებიდან მტკიცდება, რომ იმ ხანებში ნიკოლაძეს აღარ აკმაყოფილებდა „წერილი წრებისა“ და ამხანაგობების შედგენის მეთოდი და იგი სახელმწიფოებრივ სოციალიზმისაკენ გადახრილია. იგი სწერდა:

„...Республика обязана главным образом Луи Блану приобретением прочных и страстных симпатий рабочего со-словия... Весь громадный талант свой посвятил он преимущественно достижению этой цели. Он взялся убедить рабочих, что только республика достаточно сильна, чтобы добиться „экономической правды“ в жизни народа... Против политиков и социалистов, проповедывавших достаточность

1) Н. Николадзе: „Капризы пера“—„Тиф. Вестник“ № 90, 1875 წ.

2) იხ. მისი წერილები „სოკრემენსტ“-ში — „ჩვეულებრივი ნაწერები“ გვ. 257—302.

последовательных преобразований, путем отдельных реформ, в строе современных экономических отношений. Луи Блан создал и выдвинул доктрину государственного социализма, основанную на коренном переустройстве всего государства на социальный лад, доктрину, нашедшую таких последователей и ревнителей, как Лассаль и Карл Маркс... Уверения Луи Блана, что одна только республика может разрешить „социальный вопрос“, что без нее нельзя достигнуть экономического освобождения, давно уже перешли в область общеупотребляемых аксиом“¹⁾).

გარდამავალი პერიოდის მიჯნაზე ძლიერ ჩქარა მისი სახელმწიფოებრივი სოციალიზმის თეორია სახელმწიფოებრივი კაპიტალიზმის თავისებური ფორმებით შეიცვალა; ობიექტიური ცხოვრების ვითარებამ ძლიერ მალე დაარწმუნა იგი იმაში, რომ ერთადერთი ფორმა საწარმოო ძალების განვითარებისა და ეკონომიური ცხოვრების წინსვლელობისა კაპიტალისტური წესწყობილება არის და მხოლოდ ამ ურთიერთობის განმტკიცებით არის შესაძლებელი ცხოვრების ნორმალურ კალაპოტში ჩაყენება; მეორე მხრივ, მისი აზრით კაპიტალიზმის ერთ-ერთი დამცველი ძალა, რუსეთის პირობებში ცენტრალისტური ხელისუფლებაა. ამას ჩვენ ნათლად დავინახეთ ამ ნარკვევის მეხუთე თავიდან.

ზემოდ მოყვანილ მასალებიდან მკითხველმა ნათლად დაინახა, რომ ნიკოლაძემ 60-70-ან წლებში თავისებური გავლენა განიცადა, როგორც რუსეთის 60-იანი წლების უდიდესი წარმომადგენლის—ნიკ. ჩერნიშევსკის მოძღვრებისა, საიდანაც მან თავისებურად შეითვისა ნაროდნიკულ-სოციალისტური აზრები და თემური წყობილების მნიშვნელობა, ისე დასავლეთ ევროპის უტოპიურ სოციალიზმის, საიდანაც გადმოიღო ასოციაციური თეორიები.

ამ თეორიების შეერთებამ და საქართველოს გაუპოხიერებელ ნიადაგზედ გადმონერგვამ, სადაც ჯერ კიდევ საწარმოო ძალები განუვითარებელი, მოუმიწიფებელი იყო ღ კაპიტალისტური ურთიერთობა

1) П. Николадзе: „Луи Блан и Гамбетта“ — „Отечеств. Записки“ № 1 1883 წ. არის ცალკე წიგნათა—გვ. 33, 39-40, 44, 19:19 წ.

მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ ამ წერილის გამო უფრანკოს, რომლის რედაქტორი იყო ნ. მიხაილოვსკი, მინისტრის განკარგულებით მეორე სასტიკი გაურთიბლება ნისცეს, იმიტომ, რომ ნიკოლაძე, მათი აზრით, „ხოტბას ახსამდა ფრანგ-კომუნისტებს“. (იხ. В. Евгенев: „Очерки по истории социалистической журналистики XIX в.“).

მძიმე პირობებში იკაფავდა გზას, ნიკოლაძის აზროვნებას გარკვეული სოციალური შინაარსი მისცა. არსებითად მისი თეორია, გაციონებული საქართველოს სინამდვილეში, არა კაპიტალიზმის განვითარებას ეწინააღმდეგებოდა ჩვენში, არამედ ხელს უწყობდა მის სწრაფ მსვლელობას;—გრძნობდა რა ნიკოლაძე ევროპის ტექნიკესა და ეკონომიკის უპირატესობასა და საქართვებას, იგი ცდილობდა ამ ფაქტორების განვითარებისათვის ჩვენში ასოციაციური და კოლექტიური ფორმების მიყვება. პრაქტიკულად და ისტორიულად მისმა 70-იან წლების ასოციაციურ-ნაროდნიკულმა სოციალიზმმა საქართველოს პირობებში ბურჟუაზიულ შინაარსი მიიღო. ამიტომ მისი აზროვნება ფორმალურად სოციალისტური იყო, საქმით—ბურჟუაზიული. იგი იმ მიმდინარეობის წარმომადგენლად შეიძლება ჩაითვალოს, რომელსაც ბურჟუაზიულ-უტოპიური სოციალიზმი ეწოდება; და რომელიც ფორმალურად „უპროლეტარო კაპიტალიზმის“—უკეთეს, უკაპიტალო კაპიტალიზმს—ქადაგებდა.

ნიკოლაძის 70-ანი წლების სამოღვაწეო პროგრამის გაცნობა ხათელ სურათს მოჰყენს მისი აზროვნების ნაშედეგ სოციალურ შინაარსს.

IV. 70-იან წლების სამოღვაწეო პროგრამა

1. ახალთაობის მოვალეობა და მისი როლი

ერთი მთავარი საკითხი, რომელსაც საზღვარგარეთიდან დაბრუნების შემდეგ მიჰქცია ყურადღება ნ. ნიკოლაძემ, ეს იყო ახალთაობის დარაზნვა ძველი, დახაესებული წესწყობილების წინააღმდეგ საბრძოლველად და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შესაქმნელად. მაგრამ ახალგაზრდობის დარაზნვისათვის საჭირო იყო შესაფერისი სამოღვაწეო პროგრამის გამომუშავება, ბატონ-ყმობის მოსპობის შემდეგ წამოკრილ პრობლემების შესახებ შესაფერისი აზრის შემუშავება. ნ. ნიკოლაძის 70-იან წლების დასაწყისის წერილები სწორეთ ამ მხრივ არის საინტერესო: აქ იგი ცდილობს არ დატოვოს არც ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი და ახალგაზრდობას მისცეს გარკვეული სამოღვაწეო გეგმა. გლეხთა საკითხი იყო იგი, საბანკო საქმე, ლიტერატურული პრობლემები თუ ერობის შემოღება, მრეწველობისა თუ ქალაქის თვითმართველობის საქმე, —ნიკოლაძე ცდილობდა თავისი პრანციპალური შეხედულება გამოეთქვა მათ შესახებ და გარკვეულ გზას დასდგომოდა.

მისი აზრით ჩვენი ცხოვრების მოწესრიგება და შეთავრობა უნდა ეკისრა ახალთაობის ინტელიგენციას. იგი როგორც იდეალისტურ სოციოლოგიურ საფუძვლებზედ აღზრდილი, ცხოვრების განვითარების საქმესაც იდეალისტური თვალსაზრისით უყურებდა: მოწინავე ინტელიგენციას თავისი პრაქტიკული მუშაობით შეუძლია შეუცვალოს გეზი ცხოვრების მრუდე მიმდინარეობას და მისცეს მას უფრო სწორი და მიზანშეწონილი მსვლელობა, ასე ფიქრობდა ავტორი.

ნიკოლაძე სწერდა: „ეს ახალი მიმართულება გვაიმედებს და ძალას გვაძლევს ჩვენ; ახალი თაობა, თავისი რწმუნებით, თავისი იმედით, თავისი მხურვალე სურვილით და აღტაცებით გვაახლოვებს ჩვენ იმ მიზანს, რომელიც გულ მომაკვდინებელ სიშორეში გვეჩვენებოდა, როცა ჩვენ ცხოვრებაში ფეხი შევადგეთ. ... ამ ახალი თაობის მომავალ მოქმედებაშია მთელი ჩვენი იმედი და რწმუნება... მისი მომავალი ჩვენთვის ჩვენი საკუთარი მომავალია“...!).

აქედან ცხადია, თუ როგორ დიდი როლის შესრულებას აკისრებდა ნ. ნიკოლაძე ახალგაზრდობის ინტელიგენციას ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმატების საქმეში.

როგორც უკვე ცნობილია, 60-იან წლების დასაწყისში საქართველოში ჩამოყალიბდა ახალი თაობის ჯგუფი, რომლის შეთავრი და სულის ჩამდგმელი ი. ჭავჭავაძე იყო. ამ ჯგუფს კარგად იცნობდა ნ. ნიკოლაძე, იგი მის წევრადაც უნდა ჩაითვალოს. მაგრამ 70-იანი წლების დასაწყისში, ახალი იდეებითა და პრაქტიკული მოღვაწეობით გატაცებულ ნ. ნიკოლაძეს ვეღარ აკმაყოფილებდა ი. ჭავჭავაძის ჯგუფის პროგრამა და სამოღვაწეო გეზი. იგი სწერდა

„1861 წლის ახალი თაობა ჩვენ ცხოვრებაში პატიოსანი გარდნობით აღვისილი შემოვიდა, იმას კეთილი მიზანი ჰქონდა, პატივსაცემი მიმართულება, შრომისა და ბრძოლის სურვილი და ახალგაზრდული აღტაცება... გონების იარაღით იმას მარტო ორიოდ მეტნაკლებათ ნათელი აზრი მიუძღვოდა: გლეხების განთავისუფლების სამართლიანობა, ბატონ-ყმობის უფარვისობა, მამულის სამსახური... და თუ ამ ციკრედი იარაღით და ბარგით, ამ გამოუკვლეველი, ნისლიანი აზრებით მაშინდელმა თაობამ მაინც თავი გამოიჩინა და საზოგადოების თვალში უწინდელ თაობაზე მაღლა დადგა, ეს ერთი მხრით ძველი თაობის განუკურნველ სიძაბუნეს გვიმტკიცებს და მეორეს მხრით

1) ნ. სკანდელი: „ახალი ახალგაზრდობა“ - „კრებული“ № 1, გვ. 336-1873 წ.

გვიჩვენებს, რა ადვილი იყო მაშინ ახალი მიმართულებების გაპარჯება და ამადლება.¹⁾

რას უწუნებს ნიკოლაძე 1861 წ. სამოღვაწეოდ გამოსულ ახალთაობას? მოუსმინოთ ისევ მას:

„ჩვენში—განაგრძობს იგი,—1861 წლის თაობას, ისეთი წევრები სჭირდა, რომელნიც დამზადებული და გაჩეუული ყოფილიყვენ მაშინდელა საზოგადოებრივი საქმეების მმართვეაში. საუბედურით ეს თაობა ჩვენს ცხოვრებაში დაუმზადებელი შემოვიდა. იმან არც საზოგადოებრივი მეცნიერება იცოდა თეორიითა, არც პრაქტიკული მდგომარეობა ჩვენი ხალხისა, არც ჩვენი საზოგადოების საჭიროება და სურვილი. იმას მარტო კეთილი გული და პატიოსანი სურვილი ჰქონდა... იმას გაცნობილი არ ჰქონდა პრაქტიკული ცხოვრება, საზოგადოებრივი წესის კანონები და საჭიროებები, იმან არ იცოდა, თუ რა და რა ცვლილებას თხოულობდა ხალხის მდგომარეობა, რანაირ მოქმედებას და დისციპლინას თხოულობს ბრძოლის საჭიროება...“²⁾ მეორე ადგილას ავტორი სწერს: „სიტყვით უწინდელი ახალგაზრდობა ერთს ამბობდა, საქმით მეორეს შერებოდა. მის ზნეობით ცხოვრებაში რაღაც საზარელი განხეთქილება მოჩანდა. რომელიც თითქმის სრულადად აბათილებდა იმ ჩინებულ აზრებს, რომლის მქადაგებლად ეს ყმაწვილები გამოდიოდენ. ისინი საქციელით თითქო შერიგებას ეძებდენ ძველ თაობასთან, და ძლიერ ბევრ თავაზიანობას იჩენდენ ძველი ცხოვრების შესახებ. იმათში საკმაო რწმუნება არ მოიძებნებოდა, და თან თავგამომეტება, ნიადღავ მიზნისაკენ ლტოლვა: ამის მაგიერ სჩანდა მუდმივი უხასიათობა, თავის დაღუწვა, გულხელდაკრეფა, მცირედი, თითქმის შეუნიშნავი ნამყოფით დაკმაყოფილება.“³⁾

ასეთი იყო ნ. ნიკოლაძის შეხედულება 1861 წელს სამოღვაწეოდ გამოსულ ახალთაობაზე და მისი აზრი სწორი იყო. როგორც ცნობილია, ამ ჯგუფის საუკეთესო წარმომადგენლებმა „რეტორმის“ შემდეგ პერიოდში სახელმწიფო სამსახურს მიჰპირთეს და უბრალო შოხელებად გადაიქცენ.⁴⁾ 70-ანი წლების ახალთაობის ინტელიგენციას ასეთი შეგუება ცხოვრების ვითარებასთან არ შეეძლო; მისი

1) ნ. სკანდელი: „ახალი ახალგაზრდობა“—„კრებული“—№ 1, გვ. 28ა, 291, 1873 წ.

2) იქვე, გვ. 291, 285—6.

3) იქვე, გვ. 333—1.

4) იხ. ამის შესახებ ზ. წერეთლის ზეგონი, —„კვალი“ № 46, გვ. 81ა

აზრით ჯერ კიდევ დიდი საქმე იყო გასაკეთებელი საქართველოში ჯერ კიდევ მთელი რიგი კარდინალური კითხვებისა იყო გადასაწყვეტი და ინტელიგენციას მისი პრაქტიკულად გადაწყვეტა მხოლოდ ენერგიული ბრძოლით შეეძლო, მხოლოდ მიზანშეწონილი პრაქტიკული მოღვაწეობით განახორციელებდა. იგივე ნიკოლაძე სწერს:

„ეხლანდელი თაობა უფრო მტკიცე და უფრო ძნელი დასაყვამყოფილებელია. ის შერიგებას როდი ეძებს: ის დარწმუნებულია, რომ შერიგება შეუძლებელი საქმეა, სანამ ერთი თაობა შეორენს სრულიად არ დაემორჩილება და იარაღს არ დაყრის, და რადგანაც იმას თვითონ იარაღის დაყრა არ სურს, ის ცდილობს ძალით დააყრვეინოს იარაღი თავის მოწინააღმდეგეს. იმას იმედი და რწმუნება უღვივს გულში. მისთვის პატროსანი მიმართულება მარტო ლაზათიანი იტყუების გამოთქმაში კი არაა, საქმით უნდა გამოიხატებოდეს. ის საქმეს ეძებს და აფასებს. და,—ეს ყველაზე უფრო შესანიშნავია—იმას დიდად არაფრათ უღირს გაჭირვების ან შევარდნების გამოვლა იმისთვის, რომ მისი მოქმედება და საქციელი მის სიტყვებს ეთანხმებოდეს. ის თავის გამარჯვებას არც სხვის დახმარებაში ეძებს, არც უნაყოფო დიპლომატიკაში, არც გულხელ დაკრეფილ ცდაში. იმას მარტო თავისი საკუთარი თავის, საკუთარი შრომის, საკუთარი ძალის იმედი აქვს... ჩვენ ერთი სურვილის, ერთი ნების, ერთა აზრის და ერთის მოქმედების ქონვას უნდა შევეჩვიოთ, რომ ჩვენი გონიერა მოქმედებით, ჩვენი შეერთებული და ერთი მიზნისაკენ მიდრეკილი ძალით, ჩვენი დისციპლინით უკანასკნელი მეხი დავსცეთ ჩვენს ძველ თაობას და დამპალ ცხოვრებას. მარტო ამრიგი ამხანაგური განწყობილებით შეგვეძლება ჩვენ ჩვენი ცხოვრების გაუმჯობესება და პატრონობა. მარტო ამით შევიძენთ ჩვენ საზოგადოებრივ ძალას, მარტო ამით მოვიპოვებთ საზოგადოების თანაგრძნობას და ხალხის თანხმობას... 1).

საინტერესო ფაქტთან გვაქვს საქმე. ახალი თაობის ინტელიგენცია, ის, რომელიც თავის სამოღვაწეო პროგრამას ბატონუმოზის მოსაზრების შემდეგ პერიოდში იმუშაუბს, მარტო ხალასი აზრების წამოყენებით კი არ კმაყოფილდება, არამედ პრაქტიკულ მოქმედებასაც მოითხოვს თავისი პროგრამის ცხოვრებაში გასატარებლად. ამისათვის იგი მტკიცე ჯგუფის, ორგანიზაციის დაარსებასაც ცდილობს. მისთვის სალი სიტყვა არ არის საკმარისი, მას მიზანშეწონილი საქმეც ესაჭიროება. ხოლო ამ საქმისათვის

1) იქვე, გვ. 334, 328.

საქიროა შეერთებული და მტკიცე ორგანიზაცია. მოუსმინოთ იმავე ნაკლამებს, თუ როგორ ასაბუთებს იგი ასეთი ორგანიზაციის, პარტიის დაარსების საჭიროებას. იმავე წერილში იგი სწერს:

„ცხოვრება, განსაკუთრებით ჩვენში, ნამდვილი ბრძოლაა. ვისაც ჩვენში ცხოვრება და მოქმედება სურს,—თუ კი იმას ცხოვრება ჯამაგირის ან შემოსავლის ქეიფიანურ ხარჯვით არ მიაჩნია,—ის თავის საქციელს და მოქმედებას ისე უნდა აწყობდეს, თითქოს საბრძოლველათ ემზადებოდეს; ამისათვის აუცილებელი საჭიროა ამხანაგებთან დაახლოება, საერთო მოქმედების დამარაგება, საერთო პლანის გაწესება, ისე რომ მთელ ახალგაზრდობას არა თუ მარტო საერთო მიზანი, მაგრამ საერთო გზაც ჰქონდეს. პარტიებზე ბევრი რამ იყო თქმული, მაგრამ ის კი ბევრს არ ახსოვს, რომ ყოველ საზოგადოებაში, რა გინდ ჩამოვარდნილი და ბნელი იყოს ის პოლიტიკური მხრით, აშკარათ ან მალულათ სდულს პარტიული ცხოვრება. ეს ჩვენშიაც ასეა. ჩვენშიაც ძლიერ განსხვავებით და მტკიცეთ იხატება პარტიების მოქმედება, პარტიული ცხოვრება. და როცა პარტიებს შუა ბრძოლა სდულს, როცა გაცხარებული წინააღმდეგობა და ქიშპობაა იმის შესახებ, თუ რომელ პარტიას ერგოს საზოგადოების წინამძღოლობა და ერის თაოსნობა, საქმე თითქმის ყოველთვის იმ პარტიის სასარგებლოთ სწყდება, რომელსაც არა თუ მარტო ხეირიანათ დამზადებული წევრები ყავს, თან გონიერი გამოყენება შეუძლია თავისი წევრების ძალისა და ცოდნისა. ამ გამოყენების ნებას მარტო ერთობა, მარტო დისციპლინა აძლევს პარტიას... პარტიების ცხოვრებაში საქმე მარტო ბრძოლაში როდი მდგომარეობს. ყველაზე უფრო მძიმე და გავლენიანი საქმე პარტიებისათვის იმაში მდგომარეობს, თუ როგორ მოიხმარს რომელიმე პარტია თავის გამარჯვებას, რას გააჩვენებს და გააწუბოს ის როცა ბრძოლის ასპარეზი ბელში დარჩება, როგორ გამოიყენებს ის თავის გავლენას და დაავიარკვინებს თავის შრომას“. 1).

უდაოა, რომ ენერგიითა და სიცოცხლით აღსავსე ახალთაობის ინტელიგენცია დაუზოგველად ებრძოდა ძველ თაობას და ცდილობდა ხელში ჩაეგდო „ჩვენი საზოგადოების წინამძღოლობა და ერის თაოსნობა“, რომ გარდაეჭმა საზოგადოებრივი წყობილება ახალს საფუძვლებზე. ეს პირველი მნიშვნელოვანი ცდა იყო ჩვენი ინტელიგენციის მიერ ცხოვრების სათავეში მოქცევისა და ამას დიდი საზოგადოებრივი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა: ამ

1) იქვე, გვ. 327, 329—30.

ინტელიგენციის პირით ახალი, ჯერ განუვითარებელი ბურჟუაზიული ურთიერთობა და ნორჩი, ჯერ მოუმწიფებელი, დაუდღეღებელი ბურჟუაზიული კლასი მეტყველებდა.

ინტელიგენციის ამ პრაქტიკულ მოღვაწეობის საფუძვლებზე 70-ან წლებში ჩვენში ჩამოყალიბდა ორი ჯგუფი; თავისი საზოგადოებრივ მისწრაფებებით და კლასური საფუძვლებით—ერთი მათგანი გამოხატავდა წვრილ-ბურჟუაზიული ფენების მისწრაფებებსა და იდეოლოგიას, ხოლო მეორე—ახლად ჩამოყალიბებულ ბურჟუაზიული წრეების მისწრაფებას. ეკონომიურმა აუცილებლობამ და ახალმა პირობებმა ჩვენი ძველი ურთიერთობის რადიკალურად გარდაქმნა მოითხოვა, მაგრამ ამ მოთხოვნილებას წინ ეღობებოდა თვითმპყრობელობის ბიუროკრატიული აპარატი და ძველი სოციალური ფენები. ბრძოლა ამ დაბრკოლებათა წინააღმდეგ წვრილ-ბურჟუაზიულმა და ბურჟუაზიულმა ფენებმა ორი სხვადასხვა გზით განავითარა: პირველი რევოლუციონური მეთოდით, ძალდატანებით ცდილობდა არსებული წყობილების მოსპობას და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დაფუძნებას,—სწორედ ასეთი გზით იბრძოდა ნაროდნიკული ორგანიზაცია, რომელიც ჩვენში 1872—73 წლებში ჩამოყალიბდა და რომელიც რუსეთის რევოლუციონური ორგანიზაციების ერთ-ერთ ფრთას წარმოადგენდა. ¹⁾ მეორეს მეთოდით მშვიდობიანი და ლეგალური იყო; იგი ფიქრობდა მშვიდობიან გზით აქტიური მონაწილეობა მიეღო ცხოვრების ახალ ვითარებაში, ახალ დაწესებულებებში და შეეცა მისთვის გარკვეული სახე, ამ გზას დაადგა ის ჯგუფი ახალთაობისა, რომელიც ჩამოყალიბდა 1869 წ. გ. წერეთელი სწერდა 1897 წ. ამ ჯგუფის შესახებ:

„...1866 წლიდან გამოჩნდა ახალი უფრო პროგრესიული მოძრაობა ქართულ ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ სფეროში. ამ დროს გამოჩნდა მეორე დასი. განსაკუთრებით თავი იჩინა ამ მეორე დასმა 1869-დან 1877-მდე. ეს დასი შეჯგუფდა და შეკავშირდა „დროება“—„კრებული“-ს რედაქციაში. ამ დასის ნამდვილი წარმომადგენლები იყვნენ ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ს. მესხი, კ. ლორთქიფანიძე და პეტრე უმიკაშვილი. ამათვე შემოუერთდა განკერძოვებული მოღვაწე პოეტი აკაკი წერეთელი. ეს მეორე დასი იყო პროგრესიულ-დემოკრატიული მიმართულების მიმდევარი.“ ²⁾

¹⁾ იხ. სიმ. ხუნდაძე: „სოციალიზმის ისტორიისათვის სკართველი“
ტ. II, 1927 წ.

²⁾ იხ. „ავალი“—№ 46, გვ. 816, 1897 წ.

ამ პროგრესიულ-დემოკრატიული დასის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და სულის ჩამდგმელი შეიქმნა ნ. ნიკოლაძე 70-იან წლებში. მისმა სოციალისტურმა და ასოციაციურმა თეორიებმა პრაქტიკულ საკითხების დამუშავების დროს გარკვეული ბურჟუაზიული შინაარსი მიიღო. ასოციაციურ-საზოგადოებრივი შრომის ფორმა პრაქტიკაში უნდა ბურჟუაზიული შინაარსით ავსილიყო და ასედაც მოხდა. ცხოვრების რეალურმა ძალამ, ობიექტიური პირობების საჭიროებამ მისი სოციალური თეორიის გარეგანი ფორმა საპნის ბურთივით დაამსხვარია და მას ის შინაარსი წისცა, რომელსაც მაშინდელი მატერიალურ-სოციალური პირობები და აუცილებლობა მოითხოვდა. ამ თავისებურ მარძოლას ნ. ნიკოლაძის მოძღვრების „ფორმასა“ და „შინაარსს“ შორის უფრო ნათლად ცალკე საკითხების განხილვის დროს დავინახავთ. ახლა საერთოდ გავიცნოთ ის კონკრეტული ამოცანები, რომელიც ნიკოლაძეს და მისი ჯგუფს აინტერესებდა აღნიშნულ პერიოდში. იგივე ნიკოლაძე სწერდა:

„ვინ არ იცის, რომ დღეს ჩვენში ცხოვრება ისე წაყრუებული და მიძინებული აღარ არის, როგორც ამ თხუთმეტი წლის წინეთი იყო. ვინ არ იცის, რომ გლეხების განთავისუფლებამ ზოგიერთი მხრით ახალი ეკონომიური მდგომარეობა შექმნა, რომელიც ხშირათ აფიქრებს ჩვენ საზოგადოებას? ვინ არ იცის, რომ ამ ცვლილებას ქალაქების და მარტების გამგეობაში, და—როდესმე—ჩვენში ქალაქების საზოგადოებრივი გამგეობა და ერობა (ЗЕМСТВО) შემოიღება? ვინ არ იცის, რომ დღეს ჩვენში თითქმის ყოველგან სურვილი იზადება, რაც შეიძლება უფრო სარგებლიანთ გამოიყენონ პატრონებმა თავიანთი მიწა-წყალი და ადგილ-მამული? ვინ არ იცის, რომ ის მოძრაობა სამსახურის ადგილების შოვნისათვის, რომელიც ამას წინეთ ჩვენ საზოგადოებაში სუფევდა, დღეს გვარიანთ გაჯრილებული და ძალა-კლებულია, რადგანაც ყველასათვის ცხადი საქმე შეიქნა, რომ სამსახურის ხეიროანი ადგილები ყველას ვერ გაწვდება და სანიადაგოთ ყველას ვერ დააკმაყოფილებს? ეს ყველასათვის ცხადია. მაშასადამე შემდეგში ჩვენ საზოგადოებას ბლომით დასჭირდება სხვადასხვა ხელოვნებაში და სწავლაში დახელოვნებული ახალგაზრდები. როცა საზოგადოების წინ, მაგალითად, ერობის საქმე წარმოადგება, მაშინ ახალგაზრდობას მარტო ორიოდ გრძნობიერი სიტყვის თქმა როდიდა ეყოფა კაცების თანასწორობაზე. როცა საზოგადოების ხელში, ვთქვათ, შკოლების გაწყობა, საეადმყოფოების დაწესება, გზების გაყვანა, ხარჯის შეკრება და სხვა იქნება, მაშინ ახალგაზრ-

დობას, კეთილი და პატიოსანი სურვილის მეტო, ნამდვილა და პრაქტიკული ცოდნის გამოჩენა დასჭირდება, იმ ცოდნის, მაგალითად, რომელიც გზების გაყვანას, ხარკის განაწილებას, შკოლების მპართვეს და სხვას შეეხება. თუ მაშინ ახალგაზრდობას საკმაო წევრები არ ეყოლება, ამ გვარ ცოდნაში დახელოვნებული, თუ, ვთქვათ, იმან თვითონ, თავისი საკუთარის ძალით, ვერ მოახერხა ხალხის საქმეების გამგეობა, რაც შეეხება შკოლებს და მალაზიებს, გზას და ბუგეარას, სასოფლო და სამაზრო სესხებს და სხვა. შენი მტერია ცუდათ წაფა მაშინ როგორც მთელი ერობის საქმე (რადგანაც ძველ თაობას ამ საქმეში სულ არაფერი ესმის), ისე ჩვენი ახალგაზრდობის გავლენა საზოგადოებაზე და ხალხზე.“¹⁾

ამრიგათ ნიკოლაძის აზრით, ახალმა საზოგადოებრივმა პირობებმა ახალი ამოცანები დაუსახა განსახორციელებლად ახალთაობას; საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობილება და სოციალური ურთიერთობანი თავის განვითარების ახალ ფაზაში შედიოდა და ინტელიგენციის მოვალეობაც იმაში გამოიხატებოდა ავტორის აზრით, რომ მას მეთაურობა გაეწია და აქტიური მონაწილეობა მიეღო ჩვენი ცხოვრების ახალ საფუძვლებზე გარდაქმნის საქმეში. მაგრამ ეს გარდაქმნა თანდათანობით იყო შესაძლებელი: იგი არ მოითხოვდა არც რევოლუციასა და არც ძალდატანებას: მშვიდობიანი, ნელი და მიზანშეწონილი მუშაობა ინტელიგენციის მიანდა ნიკოლაძის ჩვენი ცხოვრების ერთადერთ წინ წამწვევ ფაქტორად. როგორც ვიცით, მან დიდი ხნით ადრე უარყო რევოლუციონური მეთოდი; მისი გაგებით ჩერნიშევსკი უარყოფელი იყო რევოლუციისა და მშვიდობიან მეთოდს აღიარებდა საზოგადოებრივ ცხოვრების გარდაქმნის საქმეში. ნიკოლაძე ჰფიქრობს, რომ ინტელიგენცია უნდა გავიდეს ხალხში არა რევოლუციის მოსახდენად, არამედ ფართო კულტურული მუშაობის საწარმოებლად, ხალხის დასახმარებლად, მშვიდობიანი წრეების შესაქმნელად და სხვა, „რათა ამით თანდათანობით შეეკმნათ ის ძალა, რომელიც საზოგადოებრივ ურთიერთობათა საფუძველის უფრო ფართოდ და რეალურად გარდაქმნას შესძლებს.“²⁾ ასეთივე აზრი მან გაატარა თავის წერილში—, „რუსეთის ცხოვრება“, რომელიც 1873 წელს დაიბეჭდა „კრებულში“. ამ წერილში ავტორი პირდაპირ ამბობდა, რომ „ხალხში ჩასახლებულ“ ინტელიგენციის წყალობით „...ხელ-ახლავ აღიძრება საზოგად-

¹⁾ იქვე, გვ. 308—310.

²⁾ იხ. „*Два поколения*“, — „Современность“ . № 6, გვ. 86—7, 1868 წ. ან „რჩეული ნაწარები“ ტ. I, გვ. 269.

ლოებაში გაუმჯობესებული და გამძლავრებული ზნეობითი გრძნობა და მასში ხელ-ახლავ უპირატესობა იმ მიმართულებას მიეცემა, რომელსაც საფუძვლად საზოგადოების ზნეობითი და გონებითი გახსნა უძევს... უნდა გავიხსენოთ, რასაც ზემოთ ვამბობდით იმ პირების გავლენაზე, რომელნიც წერილმან მაზრებში ჩასახლდნენ, და რომლებმაც თან ახალი შეხედულობა და ჩვეულებები ჩაიტანეს. თუმცა დღეს იმათი ძალა და გავლენა მარტო წერილმან წრეებზეა შესამჩნეველი მაგრამ იმათ გაცალცალკეებულ მაგალითს და ძალას მომავალში დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს რუსეთელი საზოგადოების ზნეობით ცხოვრებაში¹⁾.

ამსახით ნიკოლაძე იმ პერიოდში მომხრე იყო იმისა, რომ ინტელიგენციას ეკისრა ახალი ცხოვრების მეთაურობა, ეწარმოებია აკულტურულ-საზოგადოებრივი მუშაობა და ხალხში ჩასახლებულიყო. ეტორი იმ აზრისა იყო, რომ ყოველ ახალ წამოწყებულ საზოგადოებრივ საქმეში ინტელიგენციას აქტიური მონაწილეობა მიეღო და შეეტანა მასში ახალი სული, ახალი იდეები. თუ რამდენად შესძლებდა ინტელიგენცია თავის მიზნების განხორციელებას და საზოგადოებრივი ცხოვრების თავის პროგრამის მიხედვით გარდაქმნას — ეს მეორე საკითხია. რასაკვირველია, ისტორიულ-ობიექტიური გარემოება და ძალა თვით ახალი თაობის ინტელიგენციის პრაქტიკული მოღვაწეობას მაშინდელი ისტორიულ-საზოგადოებრივ ცხოვრების მიმდინარეობას დაუმორჩილებდა. ამ გადაგვარებას ვერ ასცდებოდა და ვერც ასცდა ინტელიგენცია. მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ახალი თაობის ინტელიგენცია მხურვალე გრძნობით, გარკვეული პროგრესიული პროგრამითა და აქტიური პრაქტიკული მოღვაწეობით ცდილობდა ძველი ცხოვრების ახალ საფუძველზე გარდაქმნას.

ნ. ნიკოლაძის მაშინდელი აზროვნების დასახასიათებლად და პრაქტიკულ სამოღვაწეო გეგმების გასაგებად საჭიროა ისიც ვიცოდეთ, რომ ნიკოლაძე იმ პერიოდში მთავრობისადმი მტრულად იყო განწყობილი და ამიტომ იყო, რომ იგი ინტელიგენციას მოუწოდებდა „სახელმწიფოს“ გარეშე და მის საწინააღმდეგოდ, — თვითა საზოგადოებაში ეძებნა თავისი სამოღვაწეო სარბიელი და დასაყრდენი-ძალა. ერთს თავის წიგნაკში იგი სწერდა:

„...ახალთაობას არ შეეძლო მეფის აღტყვევების სიარული. ეს ორი რეფორმატორულ მთავრობასთან ხელჩაკიდებული სიარული. ეს ორი

¹⁾ ნ. სკანდელი: „რუსეთის ცხოვრება“ — „კრებული“ — № 5—6, გვ. 393—4, 1873 წ.

ერთმანეთის სრულიად საწინააღმდეგო ძალა მალე უეჭველად უნდა დასტაყებოდა და დაეწყო ურთიერთ შორის სამკედრო სასიცოცხლო ბრძოლა. ამ ორ ბანაკს შორის შეუძლებელია რაიმე, დიალ, ოდნავი რაიმე დაახლოება, შეუძლებელია რაიმე მორიგება, წარმოუდგენელია ოდნავი დათმობაც კი, გარდა მოქმედების ასპარეზის დათმობისა. ბრძოლა ამ ორ ბანაკს შორის ცხადად გვიჩვენებს, რომ იგი დაუნდობელი და შეუბრალებელია... ჩვენ გვინდოდა გვეჩვენებია რომ ალექსანდრე მე-II-ის მთავრობა მოწინააღმდეგე იყო, არის და იქნება ხალხის საკეთილდღეოდ მიმართული ყოველგვარი მოძრაობისა და, მაშასადამე, მოწინააღმდეგე ახალთაობისა¹⁾.

სწორედ აქედან წარმოსდგებოდა ნიკოლაძის პრაქტიკული პროგრამის შინაარსიც. იგი რევოლუციონერ ომს არ უცხადებს ხელი-სუფლებას, მაგრამ არც მასთან თანამშრომლობა სურს. დამოუკიდებელი პრაქტიკული მუშაობა საზოგადოებაში და ხალხის სასარგებლოდ—აი ამისი სამოღვაწეო სარბიელი; შეერთებული შრომის დაწესება და ასოციაციური პრინციპების გატარება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში—აი მისი ამოცანები.

ქვევით ჩვენ დავინახავთ თუ როგორ სახეს ღებულობდა ეს მისი „ასოციაციური“ თეორია, როდესაც პრაქტიკულ ცხოვრებას უახლოვდებოდა და რეალურად ცდილობდა ხორციის შესხმას.

როგორც ვწვდით, ამ ახალი თაობის ინტელიგენციის სახით ჯერ კიდევ სუსტი და ხერხემალგაუმეგრებელი ბურჟუაზიული კლასი მეტყველებდა ჩვენში. ისტორიულად, ეს მომქმედი და ჯანსაღი, მაგრამ ერთბაშად მცირე რიცხოვანი ინტელიგენცია ჩვენში ცდილობდა გაეკეთებია ის საქმე, რომელიც ბურჟუაზიას უნდა შეესრულებია და მის ისტორიულ მოვალეობას შეადგენდა. ინტელიგენცია მოკლებული ფაქტიურად თავისი კლასის მტკიცე ბრძოლის საფუძველს, თვით ცდილობდა თავისი კლასის მისიის ასრულებას და ცხოვრების მაღლობების დაპყრობას, რომ ამით, შეგნებით თუ შეუგნებლად, ბურჟუაზიული ურთიერთობის სწრაფი განვითარების შესაძლებლობა ფაქტად ექცია. საერთოდ აქ უნდა ვეძიოთ ახალი თაობის ინტელიგენციის აქტივობისა და მისი სამოღვაწეო პროგრამის ისტორიული და სოციალ-კლასიური ფესვები.

¹⁾ Никифор Г... „Молодое поколение и правительство“ 1866 წ., ჩვენ-
ლი ნაწერები, ტ. I, გვ. 240.

საკითხის სისწორით გაგებისათვის, მკითხველმა წინდაწინ უნდა იცოდეს, რომ ჩვენში თავისებურ ისტორიულ და საზოგადოებრივ ობიექტიურ პირობებში ვითარდებოდა ბურჟუაზიული აზროვნება და იდეოლოგია. ჩვენში ჯერ კიდევ ბურჟუაზია უხერხემლო იყო და ბურჟუაზიის კლასიური ბრძოლა მოუძვინფებელი როდესაც ბურჟუაზიული აზროვნება უკვე შემოიჭრა და ბურჟუაზიული იდეოლოგია თავისებურ იფორმებით განვითარდა. აქ მექანიკური მეთოდით ვერაფერს ვერ ახსნი, თუ არ მოიპარჯვე მარქსიზმის დიალექტიკური მეთოდი კვლევა-ძიებისა. რასაკვირველია, ბურჟუაზიული იდეოლოგია ჩვენში ციდან არ ჩამოსულა და არც მექანიკურად გადმონერვლა უცხო ქვეყნებიდან, — იგი ჩვენი საერთო ცხოვრების მაშინდელ საწარმოო ძალთა განწყობილებისა და ეკონომიური მდგომარეობის წინადაგიდან აღმოცენდა. რომ ჩვენი ცხოვრების განვითარება კაპიტალისტურ ურთიერთობისაკენ მიექანებოდა, — ეს დღეს ყველასათვის უდავო ფაქტია; რომ ამ საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო თავისებური ბურჟუაზიული იდეოლოგია და აზროვნება — ესეც უდავო ფაქტიათ უნდა გადაიქცეს. ამ საკითხის ნათელსაყოფად საინტერესო იქნება მოვიყვანოთ გ. პლენანოვის შემდეგი დებულება „...ახალი უჩვეულო ურთიერთობა გავლენას ახდენს ადამიანთა ფსიხოლოგიაზე და ძლიერ ცვლის მას... საზოგადოების ზოგი წევრი... რომლისთვისაც შეგნებელია ძველი წყობილება, ემზრობა წინსვლითი მოძრაობას; მათი ფსიხოლოგია იმ საწარმოო ურთიერთობათა მიმართ უფლებით იცვლება, რომელიც ერთდროს ძველ, დრომოქმულ ეკონომიურ ურთიერთობათა ადგილს დაიკებს. როგორც ხედავთ, ეკონომიასთან ფსიხოლოგიის შეგუება გრძელდება, მაგრამ თანდათანობითი ფსიხოლოგიური ევოლუცია წინ უსწრებს ეკონომიურ რევოლუციას“.¹⁾

თუ ამ სოციოლოგიურ დებულებას ჩვენს სინამდვილეში მომხდარ ზემოდ აღნიშნულ საზოგადოებრივი მოვლენის ასახსნელად გამოვიყენებთ, მაშინ ჩვენთვის ნათელი გახდება თუ როგორი გზით შემუშავდა ჩვენში 60—70-იან წლებში ბურჟუაზიული იდეოლოგია. ეს ღრმა ეკონომიურ-საზოგადოებრივი კრიზისი, რომელსაც მთელი ჩვენი ცხოვრება განიცდიდა გასულ საუკუნის 50-60 წლებში, არსებითად გამოწვეული იყო ძველი ნატურალური მეურნეობისა და ბა-

1) გ. პლენანოვი: „მონისტური თვალსაზრისი ისტორიაზე“ გვ. 165—6.

ტონყმური წყობილების რღვევის პროცესებითა და საწარმოო ძალების კაპიტალისტური ურთიერთობისაკენ განვითარების ტენდენციებით. მოწინავე ინტელიგენციის ნაწილმა ნათლად იგრძნო ძველი წყობილების რღვევა-განადგურება და მისი ფსიხოლოგიაც—და მაშასადამე აზროვნებაც,—ბმ საწარმოო ძალთა მიმართულებით განვითარდა, ზომილსაც ჩვენი დრომოქმული ეკონომიური წყობილების ადგილი უნდა დაეკირა. ამ ახალი ეკონომიური ურთიერთობის არსებითი შინაარსი კაპიტალისტურ წყობილებაში გამოიხატებოდა და ის ინტელიგენტთა წრეები, რომელნიც ებრძოდნენ ბატონყმურ წყობილებას, ძალაუნებურად ბურჟუაზიის სისარგებლო საქმეს აკეთებდნენ, ბურჟუაზიული კლასის სასიცოცხლო ინტერესებს გამოხატავდნენ.

2. აგრარული საკითხი

60-იანი წლების რეფორმები მოლიბერალო და კონსერვატიულ მიმართულების ისტორიკოსების მიერ დიდი რეფორმების სახელწოდებით არის მონათლული. მაგრამ რუსეთის რადიკალურად მოაზროვნე ინტელიგენციამ (ჩერნიშევსკი და მისი ჯგუფი) იგი სამარცხვინო რეფორმის სახელწოდებით მონათლა და ხალხს მოუწოდა შეიარაღებული ძალათ დაემსხვრიათ ახალი მონობის დამკანონებელი თვითმპყრობელობა და დაეწესებიათ რევოლუციონური დიქტატურა¹⁾. არა ნაკლები სამარცხვინო იყო და ქართველი გლეხისათვის შემავეწრობელი საქართველოში გატარებული გლეხთა „რეფორმა“, რომელმაც მხოლოდ გარეგნულად, იურიდიულად გაანთავისუფლა გლეხი ბატონყმურ უღლისაგან, ხოლო ეკონომიურად იგი უფრო უარეს მდგომარეობაში ჩაავლო. არსებითად უმიწოდ განთავისუფლებული გლეხი მეგარი არტახებით იქმნა შიკრული მემამულეზე და სწორედ ამ ეკონომიურ მონობას გამოხატავდა ის ახალი ინსტიტუტი, რომელიც დროებითი ვალდებულთა სახელწოდებით არის ცნობილი. მაგრამ გლეხს სტანჯავდა არა მარტო უმიწობა ჯა მემამულის კვლავ ბატონობა, არამედ ცარიზმის ბიუროკრატიული აპარატის სიმძიმე და მრავალგვარი სახელმწიფო გადასახადები, საეკლესიო გადასახადები²⁾ და ეკპარ-ჩარჩთა დავალიანება. რეფორმის საშუალებით ეკონომიურად გადატარებულ გლეხობას ახალმა ეპოქამ—კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ უფრო უარესი მდგომარეობა

1) იხ. ჩვენი მონოგრაფია: „ნ. გ. ჩერნიშევსკი“. 1929 წ.

2) 1902 წ. გურიაში აჯანყებული გლეხები პირდაპირ უარს აცხადებდნენ საეკლესიო ბეგარის გადახდაზე (იხ. ცენტრ. არქივში ოფიციალური წერილი: Арпарно-революционное движение в Гурии в 1902—4 г.).

შეუქმნა. ახალი ეკონომიური ფაქტორების ზეგავლენით ჩვენი სოფლის ცხოვრება შეირყა და საგრძნობი მნიშვნელობის დიფერენციაცია დაიწყო; გლეხობის საგრძნობი ნაწილი ქალაქისაკენ წავიდა ლუქმაპურის საძიებლად და სწორედ აქედან წარმოსდგა პირველი კადრები საქართველოს მუშათა კლასისა. გლეხთა უკმაყოფილება და მოძრაობა რეფორმის შემდეგ პერიოდში აჯანყებასა და მემამულეთა წინააღმდეგ ბრძოლაშიაც გამოისახა. 1875—76 წლების გლეხთა არეულობა სვანეთში, 1876 წლის — სამეგრელოში, 1878 წ. ქიზიყში, 1902 წლის გურია-სამეგრელოში, მიმართული იყო, როგორც თვითმპყრობელობის ბიუროკრატიული აპარატის თვითნებობის წინააღმდეგ, ისე მემამულეების საწინააღმდეგოდ. მიწის საკითხი, მისი ხელახალი გადასინჯვა და მოწესრიგება ახალ საფუძველზე — ქართველი გლეხობის მთავარ ამოცანად გადაიქცა.

ქართველი გლეხის ეს შვეიწროებული მატერიალური მდგომარეობა ყველასათვის დასაზახი იყო. ამას არც მოღიბერალო მემამულენი მალავდნენ; მაგ. კახელი მემამულე რ ა მ. ა ნ დ რ ო ნ ი კ ო ვ ი თავის პატარა ბროშურაში 1880 წ. სწერდა:

„Дефицит в экономической жизни крестьянина составляет каждый год 17 руб. Положение временно обязанных крестьян платящих бывшим помещикам повинности, а также выкупивших с пособием от правительства полевые земли и усадьбы своего надела, обязанных вносить в казну выкупные деньги, еще печальнее“... 1).

ასე სწერდა კახელი მემამულე; მაგრამ ქართველი გლეხის ეკონომიურ მატერიალური სიღვიწროვე და მის კისერზე დადგმული ახალი მონობის უღელი უფრო საგრძნობელ და თვალსაჩინო იყო ახალი თაობის ინტელიგენციისათვის. გაზ. „დროება“, ყურნ. „სასოფლო გაზეთი“ და „კრებული“ არსებით ყურადღებას აქცევენ გლეხთა მდგომარეობას და ცდილობდა მათი მატერიალური პირობების გაუმჯობესებას. გ. წერეთელი, 2) ს. მესხი 3) და სხვები ამ საკითხს დასტრიალებდნენ თავზე.

ნიკო ნიკოლაძემ ჯერ კიდევ 1865 წ. მიაქცია ყურადღება გლეხთა საკითხს და თავის შესანიშნავ წერილში, რომელიც გერცენის

1) Рамаз Андриоников: „Наше общество и его современное стремление“ გვ. 20, 1880 წ.

2) იხ. მისი წერილები „სასოფლო გაზეთში“ აგრეთვე „დროება“ № 1, 1866 წ. № 10, 1874 წ.

3) იხ. მისი წერილი „დროება“ № 12, 1875 წ.

1865 წლის „აკოლოკოლ“-ის ფურცლებზე დიბეჭდა, კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა თვითმპყრობელობის საგლებო რეფორმა საქართველოში. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნიკოლაძისათვის საზღვარგარეთ ფართო მოედანი იყო გადაშლილი თავისუფალი აზრის გამოთქმისათვის და ამიტომ მან თავის წერილით სავსებით შესძლო მოწინავე, ახალთაობის ინტელიგენციის აზრის გამოთქმაც აღნიშნულ საკითხზე. თავის წერილში ნიკოლაძე გადაჭრით და ძირეულად გმობს საგლებო რეფორმის დებულებებს. იგი სწერს:

„ახალი „კანონდებულებანი“, რომელიც მაღალფარდოვანი სიტყვებით გვაუწყებენ, რომ „გლებთა ყმობა... საბოლოოდ ისპობაო“, მიზნად ისახავენ მხოლოდ ახლანდელი „statu quo-ს (ე. ი. ბატონყმობის) განმტკიცებას და ყველა მისი მთავარი საფუძველის საუკუნოდ დაკანონებას და განმტკიცებას... რადგან ბატონყმობის კვლავ ხელუხლებლად დატოვება ყოველად შეუძლებელი იყო, რუსეთის მთავრობამ, რუსეთის ბნელეთის მოციქულობას ისტორიაში სახელგანთქმული ნ. ბეზობრაზოვის რჩევით, გლებთა საკითხის გადაჭრა საქართველოში იმით დაამთავრა, რომ ყმა გლეხებს სახელი შეუცვალა, უწოდა მემამულეთა მიწებზე დასახლებული გლეხები... რაც შეეხება ხალხისათვის საჭირო მიწას, ის მემამულეს მისცეს, ან მის ხელში რჩება... მაშასადამე, თუ მთავრობამ ამ მხრივ ვისიმე მდგომარეობა გააუმჯობესა, ყოველ შემთხვევაში არა გლეხებიც, არამედ უფრო თავდა-აზნაურობისა... სტამბის მელანმა აიტანა და არ გაწითლდა, როცა დღის სინათლეზე გამოჰქონდა მცარცველობისა და ყაჩაღობის, სიყალბისა და დანაშაულობის დაკანონება“ 1).

ასე შეაფასა ნიკოლაძემ 1864 წლის საგლებო რეფორმა საქართველოში და ეს შეფასება სრულიად სწორი იყო, იგი სწორ ანალიზს უკეთებდა იმ „რეფორმას“, რომელმაც ახალი მონობის უღელი დაადგა ქართველ გლეხობას. ავტორი კარგად ხედავდა, რომ ახალმა „დებულებამ“ გლებობა არსებითად შებორკა და კვლავ მემამულის სრულ ეკონომიურ მონობაში დასტოვა. რადიკალურად მოაზროვნე ინტელიგენტს არ შეეძლო არსებითი პროტესტი არ განეცხადებია ამ ახალი ბატონყმობის წინააღმდეგ და არ წამოეყენებია გლებთა მოთხოვნილება. იმავე წერილში ნიკოლაძე სწერდა: „...ხალხს მიწა სჭირდება, თავისი შრომით ცხოვრების უზრუნველყოფა, შრომის თავისუფლება და პირადი თავისუფლებისა და მისი ოჯახის ხელ-

1) Р. И. Нели: „Освобождение крестьян в Грузии“— „Колокол“ № 199, 1865 წ. რეჟული ნაწერები, ტ. I, გვ. 177, 179,—80, 1931 წ.

უზღებლობის გარანტია ადმინისტრატიული და ყოველგვარი სხვა ფუნქციონებისაგან, მას სჭირდება ამორჩეული სასამართლო და ბევრი რამ სხვა, რაც თქვენ (თვითმპყრობელობამ) არ მიეცით, არც გსურთ მისცეთ და არც შეგიძლიათ მიცეთ* 1).

ვეფიქრობთ, ამ პროგრამით ნ. ნიკოლაძემ ნათლად და სისწორით გამოხატა მაშინდელი გლეხობის მისწრაფებანი; მართლაც, გლეხს მაშინ მიწა სჭირდებოდა და აღმინისტრაციის თვითნებობისაგან უზრუნველყოფა; ერთი სიტყვით, მიწა, კარგი მოხელე და თავისუფალი შრომა—აი რაში გამოიხატებოდა მაშინდელი გაუნათლებელი გლეხის მოთხოვნილება. ნიკოლაძემ ეს სისწორით აღნიშნა „კოლოკოლ“-ის ფურცლებზე.

საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ნ. ნიკოლაძე არა ერთხელ შეხებია გლეხთა საკითხის მოწესრიგებასა და აგრარულ კითხვას, როგორც „დროება-კრებულის“ ფურცლებზე, ისე ადგილობრივ რუსულ გაზეთებში („ობზორი“ და „ტფილისის უწყებანი,“) და ცალკე ბროშურაში. მაგრამ აქ, ცენზურის სასტიკ პირობებში, იგი ვერ ახერხებდა მთავრობის პოლიტიკის კრიტიკასა და გმობას აგრარულ საკითხში და ამიტომ დადებით პროექტებს აყენებდა მიწის საკითხის მოსაწესრიგებლად.

„გაუადვილეთ ხალხს სხვისთვის შრომისაგან თავის დახსნა, გამოიყვანეთ ის უსაქმო კაცების მონობისაგან, მიწა დაუშვიდრეთ მყვლეფელებსაგან და მუქთი მჭამელებისაგან დაიხსენით, ან ასწავლეთ, თუ რაგზით დაიხსნას თავი, სასარგებლო, გამოსადეგი რჩევა აძლიეთ, სიკეთე, ნამდვილი რეალური სიკეთე მოუტანეთ მას რჩევი და საქმით, და მაშინ ნახავთ, რომ მართო ამ ნაირი საშუალებით შეძლებელი ყოფილა, როგორც ერთობის დაარსება, ისე ხალხის ნდობის მოპოვება... აი, მართო მაშინ დაადგება ჩვენი ხალხი გაძლიერების გზას... აი მართო მაშინ დაამტკიცებთ, რომ მამულიც, გყვარებით და მისი მსახურება ცუდონიათ.“ 2)—აი ის პროგრამა, რომელიც დაუსახა ნიკოლაძემ განსახორციელებლად 70-იან წლებში ქართველ მოწინავე ინტელიგენციას.

მან კარგად იცოდა, რომ ქართველი გლეხობა ეკონომიური მონობის ქვეშ გმინავდა, რომ წოდებათა შორის უკმაყოფილება უმადლესად იყო განვითარებული ჩვენში, რომ ხალხის გაუნათლებლობა და უმეცრება დიდათ აფერხებდა მისი წარმატების საქმეს. მან კარ-

1) იქვე.—ჩრდული ნაწერები გვ. 184.

2) ნ. ნიკოლაძე: „სახალწლო“ გვ. 322—23, 1880 წ. არის მეორე გამოცემა: „მანულის სიყვარული და მსახურება“ გვ. 101—2, 1914 წ.

გად იცოდა, რომ „ხალხში ნამდვილი ერთობა მარტო მაშინ დამყარდება, როცა იმისი ეკონომიური ცხოვრება გათანასწოროდება, როცა ხალხი ეკონომიურად გათავისუფლდება და შეერთებულ შრომას შეეჩვევა“¹⁾).

სრულიად არ არის გასაკვირი, რომ ნიკოლაძემ თავიდანვე დიდ ყურადღება მიაქცია გლეხობის ეკონომიურ მდგომარეობას, შეი, მუშავა ახალი აგრარული პროგრამა და მოითხოვა ხალხის კულტურულ-სოციალური აღორძინება შეერთებული შრომის საფუძველზე.

როგორც ვიცით, იმ პერიოდში იგი ჩერნიშევსკის დიდ გავლენას განიცდიდა და შრომაში, სასარგებლო წარმოებაში ხედავდა ეცხოვრების უმთავრეს წყაროს; ვინც ჰქმნის სასარგებლო შრომის წვევა ცხოვრებისათვის საჭირო და სასარგებლო წარმოებას იგი არის-საზოგადოების მამოძრავებელი ძალა. აქედან წარმოსდგა მისი უარყოფითი დამოკიდებულება თავად-აზნაურობისადმი, სრული თანადინობა მშრომელი გლეხობისადმი. 2).

1) იხ. „სახალწლო“—გვ. 340; „მამულის სიყვარული“... გვ. 118—19.

2) საინტერესოა მკითხველს გავაცნოთ აქ გაცვრით მისი შეხედულება თავად-აზნაურობაზე. ნიკოლაძე, რომლის აზრები ამ შემთხვევაში მიმართული იყო ი. ჰევ-ჰავაძის წინააღმდეგ, ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ თავად-აზნაურობამ თანამედროვე პირობებში დაჰკარგა ყოველგვარი „საწარმოო“ მნიშვნელობა და იგი ზედმეტ ბარჯად გადაიქცა ხალხისათვის. 1830 წელს იგი სწერდა:

„Дворянство, как сословие—уже не может никакой роли играть в жизни народа. Переноса взоры свои от этой стороны дела к стороне чисто экономической, мы видим, что то же самое дворянство, активная роль которого вполне упряднена, получает с народа за услуги предков своих, ровным счетом четвертую часть с продуктов народного труда, и получает всякий раз путем борьбы, споров, пререканий. Экономическая противоположность интересов, разумеется, никогда не может повести ни к чему иному, кроме охлаждения между сословиями, имеющими такие противоположные интересы. Конечно наивные и недалекие идеалисты, увлеченные благородными мечтаниями о всеобщей мире, о гармонии между сынами одной и той же родины, могут обманывать себя и других насчет ничтожества таких враждебных отношений. Хлапочите энергически об устраниении несправедливых сторон в современных экономических отношениях дворянства к крестьянству, стремитесь к созданию для обоих этих сословий активной и производительной роли, примирите их интересы и только тогда дождетесь вы устранения тех плачевных фактов и явлений, которые теперь вызывают в вас столь же наивный, как и бесплодный плач“ („Обзор“ № 496. 1830 წ.)

აქვე უნდა შევინიშნოთ, რომ ამ წერილის შინაარსი არსებითად მიმართული იყო ი. ჰევჰავაძის წინააღმდეგ და გამოხატავდა ბურჟუაზიული ინტელიგენციის შეხედულებას წოდებათა ურთიერთობის შესახებ.

თავიდანვე უნდა აღენიშნოთ, რომ გლეხთა ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესობისა და აგრარული საკითხის მოწესრიგების დროს იგი სამგვარ საშუალებას მიმართავს: 1) გლეხებმა შეერთებულად გამოიყიდონ მიწები შემაშლევებისაგან და დაიმკვიდრონ საერთო საკუთრებად; 2) საადგილ-მამულო და სასოფლო ბანკებში დაეხმარონ გლეხებს მიწის გამოყიდვას და შეერთებულ ამხანაგობათა დაარსებაში; 3) თვით სახელმწიფომ ითავეს მიწის გადაცემა გამოყიდვით გლეხობაზე და დააკანონოს თემობრივი წესი მიწის მფლობელობისა და მოხმარებისა. ვინაიდან ეს საშუალებანი არ ეწინააღმდეგებოდა ერთი-მეორეს, ამიტომ ნიკოლაძე დროგამოშვებით ხან ერთს მიმართავდა, ხან მეორეს.

გვანებისლოთ უფრო ახლოს მისი აგრარული პროგრამა და გლეხთა ეკონომიური განთავისუფლების საშუალებანი.

1871 წელს „სასოფლო გაზეთი“-ს ფურცელზე, რომელიც 1868 წლიდან გ. წერეთელის რედაქტორობით გამოდიოდა და გლეხობის ინტერესებს ემსახურებოდა, ნ. ნიკოლაძე ვრცლად ეხება თავადაზნაურობას და გლეხობის ეკონომიურ-აგრარულ მდგომარეობას და სწერს:

„მისდა საუბედუროთ, იმას (თავადაზნაურობას) დედის რძითვე შეუსვამს შრომის ზიზღი და უცოდინარობა. ეს ერთი. მეორე მისი ზოძულურება ის არის, რომ უწინდელ მის ბატონობას მისთვის ხელგაშლილი ცხოვრება დაუსწავლებია, და ამნაირი ცხოვრების საშუალება კი ცოტა დაუტოვებია... და რადგანაც თავადაზნაურობის უმეტეს რიცხვს, ერთის მხრით უწინდელი ჩვეულებებები დიდს ხარჯს აძლევენ, და მეორეს მხრით უცოდინარობა და უფულობა მიწიდან სარგებლობას უჭრიან, უმეველია, რომ ადრე თუ გვიან ამ თავადაზნაურობის ადგილ-მამულო მათი ჩვეულების დასაკმაყოფილებლათ გაიყიდება და სხვის ხელში გადავა. მაგრამ ვის ხელში? გამყიდველი ჩვენში ბევრია, და შემდგომში კიდევ გამოჩნდება უფრო მეტი. მყრდველი ვინ არის, ან ვინ იქნება? გლეხი-კაცი სულს ეხლაც ძლავს იბრუნებს, — ისე დამჩავერელი იყო მისთვის წარსული ჩვენი ცხოვრება. მისი მდგომარეობა, ცოტათი არ იყოს, მართო ეხლა კეთდება, მათი გათავისუფლების შემდეგ, და განსაკუთრებით მის შემდეგ, რაც ჩვენ ქვეყანაში ცოტაოდენი აღბ-მიცემა და მისვლა-მოსვლა გაიმართა, გლეხი-კაცი ზურგის გამართვას იწყებს. მაგრამ, ეხლაც უწინდელ მის ცხოვრებას მასზე დიდი გავლენა აქვს. ეხლაც კიდევ მძიმეთ აწევს გლეხ-კაცს უწინდელი უმეცრების ტვირთი. დღეს იმას შეუძლიან ცოტათი თავის თავისთვის იმუშავოს. მაგრამ მის ახალ-დაწესებულს, გუშინდელ

შრომას არც იმოდენა ძალა აქვს, არც იმოდენა ხეირი, რომ გლეხ-კაცს მკვიდრათ შეეძლოს თავისი ოჯახის კეთილდღეობის დაფუძნება. ერთი სიტყვით, იმას უწინდელზე უკეთ შეუძლია ოჯახის რჩენა, მაგრამ იმას ჯერ კიდევ დიდხანს არ შეუძლია ამ ოჯახისთვის ადგილ-მამულის ყიდვა. რაკი წვერილი თავად-აზნაურობა მიწის გამყიდველი შეიქნება და გლეხების უმეტეს ნაწილს ყიდვა არ შეეძლება, მყიდველი ვიღან დაგვიჩა?—ცხადია რომ ყიდვის შეძლება პატრონ-სხვილ-სხვილ ნაბატონარებს და ვაქრებს ექნებათ, და თითქმის მიეწილი მიწა-წყალი რამდენიმე ხნის შემდეგ იმათ ხელში გადავა. ეს პირები მიწა-წყალს მისთვის კი არ ყიდულობენ და იყიდიან, რომ მისი შემუშავება ჰსურდეთ, ანა. მათ შემუშავების თავი არა აქვთ. არც ამისთანა მცირე საქმისთვის სცალიან. ისინი მიწას იყიდნიან იმ განზრახვით, რომ შემდგომში იჯარით, ღალათ ვასცენ ეს მიწა, მაიქირაონ ის იმ პირებს, რომელთაც უმიწოთ გაძლება არ შეუძლიანთ, ესე იგი გლეხ-კაცობას, და სამაგიეროთ შემოსავლის წილი მიიღონ. ეს „წილი“ მით უმეტესია, რაც უფრო ნაკლები საკუთარი მიწა აქვთ გლეხ-კაცებს, და რაც უფრო მეტი მიწა-წყალი შეგროვილია ერთ პირის ხელში. ზოგან ეს წილი მოსავლის შეთავსება, ზოგან მებუთვადი. და ერთ სოფელში მთელი მიწა ერთ პირს რომ ეკიროს, შეიძლება რომ მიწის მქირავებელმა პატრონს ღალათ შემოსავლის ნახევარიც მისცეს. მაშასადამე, ეხლანდელი მიწის ქირა უფრო და უფრო იმატებს იმავე წესით, როგორც უფრო და უფრო შემცირდება წვერი-მანა მიწის-პატრონების რიცხვი, და გაძლიერდება ჩვენში სხვილ-სხვილი მიწის პატრონობა.—და აქედან ცხადია, ამასთანავე გაძნელებდა მიწის შემმუშავებელის, ესე იგი გლეხ-კაცობის მდგომარეობა¹⁾.

ნიკოლაძე სრულიად საფუძვლიანად აღნიშნავდა იმ დროს მნიშვნელობის ტენდენციას, რომელიც შეადგენდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის დამახასიათებელ თვისებას: წვერილ თავად-აზნაურობის დაცემასა და მიწების კონცენტრაციას მკირეოდენის ნაწილს ხელში, ამასთან ერთად გლეხობის მდგომარეობის გაუარესებას, მათი ეკონომიურ-მატერიალური პირობების დამოკიდებულებას სხვილი მემამულე-ვაჭრებისაგან, ე. ი. სოფლის ახალი მებატონისაგან. ავტორი ნათლად ხედავს, რომ ბატონყმურ უღლიდან ახლად განთავისუფლებულ გალატაკებულ გლეხს აღარ შეუძლია ინდივიდუალური გზით ეწიოს ბრძოლა და შეიძინოს მისთვის საჭირო და მასაზრდოებელი მიწა;

1) ნ. ნიკოლაძე: „ამხანაგობის ძალა“—(რა გზით შეიძინება მიწა-წყალი?)—„სასოფლო გაზეთი“—№ 1, გვ. 1—2, 1871 წ.

ნიკოლაძე გრძნობს რა ქართველი გლეხის ასეთს ტრაგიკულს მდგომარეობას, ცდილობს ამ მდგომარეობიდან გამოსასვლელი ახალი სა-
მოღვაწეო გეგმები და გზები უჩვენოს მათ. იგი სწერს:

„რითი შეუძლია ეხლა გლეხ-კაცობას ისეთ ნაირათ დაიკავოს საქმე, რომ შემდგომში მისი მოსავლის ნახევარი მიწის ღალათ არ გადიოდეს, და თან მიწის შოვნა—საღალათაც—დამადლებით არ მიანდეს! ან უკეთ ვთქვათ, რითი შეუძლია ეხლა გლეხ-კაცობას ახალნაირი „პატონ-ყმობის“ დაარსება მოშალოს? ცალ-ცალკე არც ერთ გლეხს ამ საქმეში არაფრის გარიგება არ შეეძლება. მაგრამ გლეხ-კაცები ერთმანეთს ხელის გაწყობას და დახმარებას ჩვეული რომ იყვნენ, და მათში ამხანაგობა დანერგილი რომ იყოს, მისი მდგომარეობა შემდგომისათვის ერთი ათასჯერ უკეთესი იქნებოდა... სოფლის მცხოვრებლებმა რომ ერთიანათ, მთელი სოფლით პირობა მისცენ რომელიმე ადგილის გამყიდველს, რომ მთელი სოფელი ხუთი ან ექვსი ან ათი, ან ოცი წლის განმავლობაში თქვენ მიწის ფასს გარდაგიხდის; ამ ფასში, წელიწადში, ამდენ და ამდენ მანეთს მოგცემსო, ვითომ რომელია მიწის გამყიდველი იტყვის უარს ამისთანა სანდო საქმეში?.. სოფლის მცხოვრებლებმა ნაყიდი მამულის ფასი რომ გაინაწილონ და წელიწადში თითო კომლმა ხუთი მანეთი ან მეტ-ნაკლები იხადოს,—ვითომ ეს გადასახადი შეუძლებელია? ვითომ ხეირი არ ექნება სოფელს, რამდენიმე წლის განმავლობაში თავი გაიჭირვოს, როცა ამ გზით მიწა-წყლის შეძენვა შეეძლება? ეს ნაყიდი მიწა მთელ სოფელს რომ ეკუთვნოდეს, და თვითონ სოფელი რომ აძლევდეს იმას თავის გლეხებს სამუშაოთ, სამი ან ოთხი წლით, ან ათით როგორც რუსეთში,—ვითომ ძნელი გასარიგებელია ეს საქმე? ვითომ ათასჯერ უფრო მეტი ხეირი არ იქნება, მიწა-წყალი რომ თვითონ გლეხ-კაცობას და მთელ გლეხ-კაცობას ჰქონდეს, რომ გლეხობაში ყველანი ერთი პირნი და ერთმანეთს დახმარებულნი იყვნენ? ვითომ ღვინისა და კაცის სასიამოვნო საქმე არ იქნება რომ გლეხ-კაცობას თავისი შრომის იარაღი—ესე იგი მიწა—ხელში ჰქონდეს და ამის გამო შრომის ნაყოფიც იმასვე ჩაებოდეს, მერმე ისე, რომ მის შუა დაჩაგრული და უნაწილო არავინ იყოს? ყველა ეს კითხვები განსაკუთრებით უნდა იქცეოდნენ გლეხ-კაცობის ყურადღებას. ღლეს ჩვენ ეს კითხვები და ეს საქმე გაკვრით გავშინჯეთ.—მაგრამ, წლელს, შემდეგ იმდღეს ნომრიდანვე დაწყებული, ჩვენ ვცდებით დაწვრილებით, გარკვევით გამოვუხატოთ ჩვენ მკითხველებს თუ რა ნაირათ, რა გზით შეიძლება მიწების გამოყიდვა პატრონებთან, და

ამ მიწების ამხანაგობრივი განაწილება და სარგებლობა, როგორც ეს საქმე რუსეთშია გაწყობილი“¹⁾.

ამრიგად ნიკოლაძე ურჩევს გლეხობას შეადგინონ ამხანაგობანი, ასოციაციები, შეერთებული ძალით გამოიყიდონ მემამულეებისაგან მიწება და შემოიღონ სოფლებში თემობრივი წესი მიწის მფლობელობისა, სწორედ ისეთი, რომელიც მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში არსებობდა რუსეთში. ნიკოლაძე ფიქრობს, რომ თემური მფლობელობა მიწისა საუკეთესო საშუალებაა გლეხთა მატერიალურ-ეკონომიური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად და ერთ-ერთი უდიდესი იარაღი ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შესაქმნელად. აქ ნათლად სჩანს რუსეთის ნაროდნიკული აზროვნებისა და განსაკუთრებით ნ. ჩერნიშევსკის გავლენა ნიკოლაძეზე. ჩვენი ავტორი იმ ხანებში სრულიად დარწმუნებული იყო, რომ თემობრივი წესი მიწის სარგებლობისა ხალხის ეკონომიური და კულტურული ცხოვრების წინ წამწევი უდიდესი ფაქტორია. იგი სრულიად ვერ ამჩნევდა, ისე როგორც რუსეთის ნაროდნიკები, რომ მიწის თემური მფლობელობა ძველი დახავსებულია, საზოგადოების მიერ უკვე განვლილი ისტორიული წყობილების ფორმა იყო, რომ იგი თვით რუსეთში ახალი ეკონომიური ფაქტორებას ზეგავლენით რღვევას განიცდიდა და გლეხობაში ფართოდ ვითარდებოდა ინდივიდუალური წესი მიწის საკუთრებისა; რომ თვით საქართველოში ეს თემური მფლობელობა მიწის წარსულში არსებობდა, იგი განვლო საქართველოს ისტორიული ცხოვრების განვითარებამ და მისი ძველი სახით აღდგენა შეუძლებელი იყო. ამრიგად ნიკოლაძე ცდილობდა ხელოვნურად აღედგინა ის, რაც ისტორიის მიერ განწირული იყო და რაც ღიძი ხნის წინეთ აღმოფხვრილიყო საქართველოში. აღსანიშნავია სწორედ ის ფიქრობა, რომ თუ რუსეთის ნაროდნიკები მოითხოვდნენ რუსეთში არსებულ თემების შენარჩუნებას, გადაარჩენას რღვევისაგან და მათ განვითარებას სოციალისტური მიმართულებით; საქართველოს ახალი თაობის ინტელიგენციისათვის უფრო მწვავედ იდგა საკითხი: მისინი მოითხოვდნენ მიწის თემური მფლობელობის ხელოვნურად შექმნას საქართველოში, რომ შემდეგ მტკიცე დასაყრდენი ჰქონოდათ სოფლის მეურნეობის სოციალისტური მიმართულებით განავითარებლად. სწორედ ამ მიზნებს ემსახურებოდა მათი მიწის თემური მფლობელობის, კოაპერაციების, ასოციაციების, ამხანაგობა-კოლექტივების სოფლის მეურნეობაში შემოღების გეგმები. 60—70-იან წლებში ასეთმა

1) ნ. სკანდელი: „ამხანაგობის ძალა“—, სასოფლო გაზეთი“ № 1, გვ. 2, 1871 წ.

გეგმებმა ფართოდ გაიღდა ფესვები ჩვენს ახალ თაობის ინტელიგენციაში; საილიუსტრაციოდ ისიც კმარა, რომ 70-ან წლებში „გუთნის დედის“ ფურცლებზე ან ტონ ფურცელაძე თავგამოდებით ჰქადაგებდა მიწების თემურ მფლობელობის შემოღებას¹⁾. 60-ანი წლების ჩვენი მწერლების დებულებებიდან და არგუმენტაციიდან შორს არ წასულა არც ა. საბუელი, რომელმაც 1906 წ. წიგნაკი გამოსცა მიწის საერთო მფლობელობის შესახებ²⁾.

აქვე უნდა აღენიშნოთ ის დიდი განსხვავება, რომელიც ნიკოლაძისა და რუსეთის რევოლუციონურ ნაროდნიკებს შორის არსებობდა ამ საკითხის შესახებ. 60—70-ანი წლების ნაროდნიკობა აგრარული საკითხის მოწესრიგებასა და გლეხთა ეკონომიურ განთავისუფლებას მონობისაგან რევოლუციონური მეთოდით მოითხოვდა და მათი აგრარული პროგრამა შეწონილი, შეფარდებული იყო მთელ მათს სამოღვაწეო პროგრამასთან, ნიკოლაძისათვის ასეთი მეთოდი მიუღებელი და მიზანშეუწონელი იყო; იგი ცდილობდა მშვილობიანი გზით მოეწესრიგებია ეს საქმე: გლეხობას გამოეყიდა შეერთებული ძალით მიწები მემამულეებისაგან.

როდესაც ჩვენში დაისვა საკითხი ბანკების დაარსების შესახებ, ნიკოლაძე ენერგიულად შეეცადა საბანკო საკითხი დაეკავშირებია აგრარულ საკითხთან და ბანკების საშუალებით მოეხდინა მიწების გადაცემა გლეხობაზე.

1914 წელს დაწერილ ერთს პატარა შენიშვნაში იგი სწერდა: „ამ საგანზე (ე. ი. ხალხის ეკონომიური განთავისუფლებასა და შეერთებულ შრომის შეჩვევაზე), განსაკუთრებით იმათზე, რომ ამ (ეკონომიური) განთავისუფლების შეძენა მოხერხდებოდა ჩვენის საადგილმამულო ბანკების აგრარულსა და მელიორაციულს პოლიტიკაზე დამყარებით, ბევრი ვიქადაგე ამას წინათ, 1873—1876 წლების მწერლობაში და საზოგადო კრებებზე“.

1873 წელს იგი სწერდა ამ საკითხების შესახებ:

„დროება“-ს ბევრჯერ გამოუხატვია შეწუხებული და ხითქმის უიმედო მდგომარეობა კახელი გლეხკაცობისა, რომელსაც უფულოება და ვალენი უკანასკნელ ღონისძიებას აკლებენ და უმძიმეს ტვირთათ აწვევენ. ბევრჯერ გამოთქმულა ჩვენს აკუთნოში აზრი, რომ ამ გასაკუთრს,

¹⁾ ან. ფურცელაძე: „მამულის საერთო მფლობელობა“—„გუთნის დედა“ № 9, 10, 11, 1874 წ. ცალკე წიგნაკად გამოვიდა 1881 წელს. იხ. აგრეთვე რუტენზია ამ წიგნზე „იმედში“.

²⁾ იხ. ა. საბუელი (ა. ჯორჯაძე): „როგორ უნდა გადაწყდეს მიწის მფლობელობის საქმე ჩვენში“. 1906 წ.

რომელიც მარტო კახეთს კი არა, მთელ საქართველოს სიცოცხლეს უჭირვებს, ჩვენი ხალხი ასცილდება ზოგიერთი საზოგადო ცვლილებებით და—ცოტაოდნათ მაინც—სახალხო, სასოფლო ბანკების და-არსებით და გამრავლებით. ეს სასოფლო ბანკები, ვამბობდით ჩვენ, იმ გასაჭირიდან მაინც დაიხსნიან ჩვენს ხალხს, რომ გარდასახადის შევსების დროს და სხვა წვრილანი საქიროების წინ ის ურჩის ვალშიც აღარ ჩაჯვარდება და თითქმის მთელს თავის შემოსავალს ორიოდეთუმნის სარგებელში მაინც არ გასცემს. ესევე აზრი ავრცელა გ. წერეთლის „სასოფლო გაზეთმა“ და დღეს ჩვენ შეგვიძლია სრული ბედნიერებით ვთქვათ, რომ უნაყოფოთ არ ჩაუვლია ჩვენი მწერლობის სიტყვასა და მაგალითს... ვიმეორებთ, ეს ისეთი საქიროებება ჩვენი ხალხისთვის, რომელზედაც დამოკიდებულია, თუ მთელი ეხლანდელი სიძნელე არა, ძრიელ ბევრი წვრილანი გაჭირვება და უსიამოვნება.. ამ ბანკების შემწეობით ჩვენი ხალხი ცოტაოდნათ მაინც განთავისუფლდება მისი ვალარიზებული და დამამხობელი მოვალეებისაგან, და სხვა რომ არაფერი იყოს ესეც ბევრია. მაშ ვისარგებლოთ ამ ადვილი საშვალბებით; ჩვენებურ ყმაწვილებს ნამდვილი სურვილი რომ ჰქონდესთ ხალხისთვის სარგებლობის მოტანისა და დახმარების მიცემისა, ამისთანა საქმეში ბევრი ლაღადისი და ქადაგება ჩვენ როდი დაგჭირდებოდა. ყმაწვილები აიღებდენ ხელში ამნაირი ბანკის წესდებას და წაუკითხავდენ სოფლებსა, აუხსნიდენ მის სიადვილეს და სარგებლობას, ასწავლიდენ დასაწყისში საქმის წყაყანას და გაუმართავდენ მთელ საქმეს. მაგრამ ამაებს ჩვენში არავინ ჰკიდებს ხელს. ან კი, მართლაც რომ ვსთქვათ, როგორ უნდა მოჰკიდონ ხელი: ხუმრობა ზომ არაა ბარათის მოწერა რედაქციაში, წესდების პირის მიხალბათ, და მისი გარდაცემა თავის საკუთარ სოფლის მცხოვრებლებისათვის? ეს თავის სამტვრევი შრომაა. ბევრათ უფრო ადვილია უგზო-უკვლო ქუჩა-ქუჩა თრევა და სტუმრათ სიარული, სადაც, გლუხებთან ლაპარაკის მაგიერ, უფრო ადვილი და სასიამოვნო საქმე აქვთ ამ ყმაწვილებს: ენის მიტან მოტანა, კორიკანაობა, ბანქოს თამაში და ცეკვა. არა, ამისთანა ახალგაზრდობის მიხედვით ჩვენი სოფლებით ამ საქმეს ნუ წაუყრუებენ. თავიანთ თავზე იკონიონ იმედი გლუხებმა და თვითონვე საქმეს ხელი მოჰკიდონ, როგორც გონიერათ მოიქცენ წინანდალის, კონდოლის და კისისხევის მცხოვრებლები. გლუხებმა უნდა იცოდენ, რომ ჩვენი ყმაწვილები იმნაირათვე უსარგებლოთ ჩაკვდებიან უსაქმო ხეტიალში, როგორც მათი მამები ჩაკვდენ¹⁾.

1) ნ. სკანდელის მეთაური წერილი, — „დროება“ № 41, 1873 წ.

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის საინტერესო ფაქტი, რომ 60-ანი წლების მეორე ნახევარში და 70-ან წლების დასაწყისში ეკონომიურად მეტად შევიწროებული ქართველი გლეხობა სტიქიურად ეძებდა გამოსავალს შექმნილ პირობებიდან და როდესაც ამავე ხანებში ქართველ თავად-აზნაურთა წრეებში დაიწყო მოძრაობა და კამათი ბანკების დაარსების შესახებ, ამან გლეხობაზედაც მოახდინა გავლენა და აქა-იქ შეუდგენ სასოფლო ბანკების დაარსების საქმეს. ეს სავესებით შეესაბამებოდა „დროება-სასოფლო გაზეთი“-სა და „კრებულო“-ს სამოღვაწეო პროგრამას. მათი გეგმები სწორეთ იქითკენ იყო მიმართული, რომ გლეხობა გადაეჩინა გაპროლეტარებას, გადატყეობას და სხვადასხვა საშუალებით ხელი შეეწყოთ მათი მატერიალური და კულტურული აღორძინებისათვის. სასოფლო—სახალხო ბანკი ერთ-ერთ ასეთს იარაღს წარმოადგენდა და აღნიშნული ჯგუფიც დაბეჯითებით მოუწოდებდა ინტელიგენციას დახმარება გაეწია ხალხისათვის ამ მიძიმე საქმის მოწყობაში. თავის მხრივ რედაქციები არ ზოგავდნენ ძალ-ღონეს ამ საქმის წარმოებისათვის. ნ. სკანდელი ს წერილში ვკითხულობთ:

„გარდა ამისა, რომ ტფილისში უბრალო მოხელეებმა მოინდომეს თავისთვის პაწაწა ხელის გამწყობი ბანკის გამართვა, და ერთ-გულათ შეუდგენ ამ საქმის აღსრულებაში მოყვანას, თელავის მაზრაშიაც გლეხ-კაცობას მოუწოდებია აზგვარივე სასოფლო ბანკების დაარსება. სამს სოფლის საზოგადოებას კახეთში: კონდოლის, წინანდლის და კისისხევისას, გადაუწყვეტია საამხანაგო ბანკების დაარსება, და „სასოფლო გაზეთი“-ს რედაქციის შემწეობით კიდევ შეუდგენია ამ ბანკების წესდება, რომელიც გუშინ თფილისელ გუბერნატორს მიართვენ ამ სოფლისაგან გამოგზავნილმა გლეხებმა. უპეველო საქმეა, რომ ეს წესდება მალე დამტკიცდება და ასრულებათაშიც მოიყვებება; მაშასადამე ჩვენს ხალხს ამ გვარი ბანკების სარგებლობის მაგალითს მალე თავის საკუთარი თვალითაც ნახავს. „დროების“ და „სასოფლო გაზეთი“-ს ოედაქციებს გამზადებული აქვთ ამ გვარივე წესდებები, ისე რომ სხვა სოფლებს საზოგადოებებს მოთხოვნის მეტი არა დასჭირდებათ რა მათ მიღებისათვის და დასამტკიცებლათ წარდგენისათვის. ამასთანავე „დროების“ რედაქცია ამზადებს სამაგალითო წიგნებს, რომელნიც ყოველ სასოფლო ბანკს უნდა ჰქონდეს ანგარიშის, შემოსავლის და გასავლის ჩასაწერათ, წევრებისათვის მისაცემლათ და სხვა და სხვა... ასე რომ სასოფლო ბანკების გამართვაში ჩვენს სოფლებს არაფერი დაბრკოლებულა სიმძლეე ადარ დახედებათ, თუ კი თვითონ სოფლებები ბანკის

დაარსებას მოინდომებენ და თავიანთში ამის შესახებ გარდაწყვეტილებას მიიღებენ“¹⁾).

ჩვენ განვებ ამოვსწერეთ ასე ვრცლად ეს ციტატა, რომ მკითხველისათვის დავევინახებო, თუ ერთი მხრივ როგორი ტენდენცია იყო წარმოშობილი ქართველ გლეხობაში ეკონომიურ შევიწროების ნიადაგზე და, მეორე მხრივ, როგორ სამოღვაწეო პროგრამას აყენებდა მაშინდელი ახალი თაობის ინტელიგენცია. როგორც დავინახეთ, „დროების“ ჯგუფი მოუწოდებდა ახალ თაობის ინტელიგენციას ხალხში გასვლას, ხალხში მუშაობასაც, მაგრამ არა რევოლუციის მოსახდენად, არა გლეხების ასაჯანყებლად, არამედ მშვიდობიანი მუშაობისათვის, სახალხო ბანკების დაარსების, ერობის შემოღების, კოოპერაციის განვითარების, შკოლების დაარსებისა და სხვა გეგმების მახედვით. რასაკვირველია ასეთი სამოღვაწეო პროგრამა, რომელიც ენათესავებოდა რუსეთის ნაროდნიკების მემარჯვენე მიმდინარეობის პროგრამას, ვერ გადაარჩენდა ქართველ გლეხობას ეკონომიურ განადგურებისაგან. მაგრამ ისტორიულად ასეთი ორგანიზაციების შემოღებას შეეძლო ხელი შეეწყო კაპიტალისტურა ურთიერთობის განვითარებისათვის, სოფლად გამოეწვია დიფერენციაცია გლეხობაში და, მაშასადამე, დაეჩქარებია ჩვენი ქვეყნის კაპიტალიზაციის პროცესი. ასეთი როლი უნდა ეთამაშა ისტორიულ-აუცილებლობის გამო იმ სამოღვაწეო პროგრამას, რომელსაც ნიკოლაძე აყენებდა 60-70-იან წლებში.

ქვევით ჩვენ კიდევ დაუბრუნდებით იმას, თუ როგორ აგრარულ პოლიტიკას მოითხოვდა ნიკოლაძე საადგილ-მამულო ბანკებისაგან, ახლა აღვნიშნავთ, რომ იგი ამ საშუალებებზედაც არ შეჩერებულა და პირდაპირ დასვა საკითხი, რომ აგრარული უთანასწორობის მოწესრიგება უმთავრესად და ძირეულად სახელმწიფოს მოვალეობას შეადგენსო. მისი აზრით ამხანაგობები და დაწესებულებანი დიდი ხნის განმავლობაში ვერ შესძლებენ ამ საკითხის მოწესრიგებას, სახელმწიფოს კა შეუძლია უახლოეს დროში გადასწყვეტოს ეს მეტად დიდი და მნიშვნელოვანი საკითხი. 1878 წელს იგი სწერდა:

„საკითხი იმის შესახებ, რომ აუცილებელია გადავიღება თანდათან გადასვლისა მიწის საკუთრების სწორედ იმწოდების ხელში, რომელიც ცხოვრობს რა მიწის დამუშავებით, საჭიროებს მიწას, როგორც თავისი შრომის უმთავრეს იარაღს, უდავოდ წარმოადგენს სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საკითხს, და... მაშასადამე, მისი.

¹⁾ „დროება“ № 41 1873 წ.

გადაწყვეტა არც შეიძლება და არც უნდა მიენდოს კერძო პირებს, არამედ იგი შედის თვით სახელმწიფოს მოვალეობაში და მის კომპენტენციაში... საკითხი მიწის საკუთრების მიწის მომქმედებას წოდების ხელში გადასვლის შესახებ, ამრიგად, წარმადგენს პირველ მნიშვნელობისა და ძირითად საშუალებას სახელმწიფოს თანამედროვე დაბრკოლებათა გადასაწყვეტად, ამიტომ იგი მოითხოვს გადაწყვეტას არა სხვა ვინმესაგან, არამედ თვით სახელმწიფოსაგან, რომელსაც საშვალეობაც აქვს და შესაძლებლობაც მოაწესრიგოს იგი ყველაზე უფრო დამაკმაყოფილებელი სახით. კერძო საზოგადოებათა ხელში, დაწესებულება, რომელიც მოინდომებდა ასეთი ამოცანის განხორციელებას, ძალა უნებურად იძულებული გახდებოდა იმოქმედოს მიკროსკოპიული დონეებით—დღეს ერთი გლეხის მდგომარეობა გაეუმჯობესებია, ხვალე მეორესი და ასე შემდეგ. ამ სახით მთელი საუკუნეები გავიდოდა, ვინემ კერძო დაწესებულება შესძლებდა ქვეყნის აგრარულ მდგომარეობის ძირითად გარდაქმნას¹⁾.

დაადგა რა ნიკოლაძე იმ გარკვეულ რეფორმისტულ გზას, რომ სახელმწიფომ, მთავრობამ უნდა გაატაროს ხელახალი რეფორმა და ძირიანად შესცვალოს თანამედროვე აგრარული ურთიერთობანი, იგი გარკვეულ ზემოხსენებულ უყენებს მთავრობას განსახორციელებლად; ნ. ნიკოლაძე ჰვიქრობს, რომ მთავრობამ უნდა დააკანონოს მიწის მფლობელობის თემური ფორმა და თანდათან ხელი შეუწყოს მიწების გადასვლას სოფლის საზოგადოების ხელში. იმავე წერილში ნიკოლაძე სწერდა:

„მაგრამ... ამ რთული ოპერაციის სწორი წარმოება მოითხოვს იმწის თემური წუობილების ძლიერ ბევრი და მნიშვნელოვანი ჩვეულებების გამოყენებას. საგლებო თემები, გამოიყიდიან რა ვადა-გა-შვებულ მამულებს, ამით ისინი გარკვეულ ვალდებულებებს აკუარებენ ბანკთან. ამ მოვალეობათა პირნათლად შესრულებისათვის საჭირო იქნება პროპორციონალური მონაწილეობა მასში ყოველი გლეხის ოჯახისა ან ერთეულისა, მასთანვე ამასთან შეფარდებულ სარგებლობა მათ მიერ გამოყიდილ მამულებისა... ყველა ეს გარემოება მოითხოვს კანონმდებლობის გზით წინასწარ გამოუმუშავებას წესისა და პირობების ცალკე ოჯახების მონაწილეობის შესახებ საერთო გამოყიდიისა და საერთო მოხმარების საქმეში, ე. ი. მოითხოვენ

¹⁾ იხ. წერილი: „Будущность нашего кредита“—„Обзор“—№ 186, 1878 წ.

ქანონების კოდიფიკაციას სათემო მეურნეობის შემსახებ¹⁾).

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნიკოლაძის გეგმა აგრარული საკითხის მოწესრიგების საქმეში საკმაოდ უახლოვდება იმ გეგმებს, რომელიც ნ. ჩერნიშევსკიმ წამოაყენა თავის მოღვაწეობის პირველ პერიოდში: ჩერნიშევსკი მაშინ მოთხოვდა მიწების გამოყიდვას და თემური წყობილების გაძლიერებას²⁾. ნიკოლაძე არ შოითხოვს უფასოდ გადაცემას მიწებისას გლეხებისათვის; მისი მთავარი აზრი იმაში გამოიხატება, რომ თანამედროვე აგრარული ურთიერთობა რადიკალურად უნდა შეიცვალოს და გლეხობას უნდა გადაეცეს მიწები. ხოლო ეს გადაცემა უნდა მოხდეს არა რევოლუციითა და ძალდატანებით, არამედ სრულიად მშვიდობიანი გზით, თავად-აზნაურთა ინტერესების მხედველობაში მიღებით: მშვიდობიანი გამოყიდვა მიწისა ერთადერთი სამართლიანი და სწორი გზა არის, ნიკოლაძის აზრით, აგრარული საკითხის მოსაწესრიგებლად. ამ შემთხვევაში ნიკოლაძე მთავარ როლს სახელმწიფოს ანიჭებს, ხოლო არა ნაკლებ სურს გამოიყენოს სასოფლო-სამეურნეო ბანკები და გლეხთა შეერთებული ძალა ამ საკითხის მოწესრიგების საქმეში. ასეთი არის ნ. ნიკოლაძის აგრარული პროგრამა: მას სურს აგრარული ურთიერთობის მოწესრიგების გზით ხელი შეუწყოს სასოფლო-სამეურნეო ასოციაციებისა და თემების დაარსებას.

მკითხველის ყურადღებას ჩვენ მივაქცევთ იმ გარემოებაზე, რომ მას სურს აგრარული საკითხის ამგვარი სახით მოწესრიგების საქმეში გამოიყენოს სახელმწიფო აპარატი, ე. ი. თვითმპყრობელობა, რომელიც თავისი სოციალ-ეკონომიური საფუძვლებით მსხვილ შემამულეთა ინტერესებს გამოხატავდა; თვითმპყრობელობამ 1861—64 წლებში საკმაო მოფიქრებისა და ათასგვარ პროექტების შემდეგ, გარკვეული დებულებები შეიმუშავა გლეხთა საკითხის მოწესრიგების შესახებ და იგი რეალურადაც გაატარა ცხოვრებაში; ის აგრარული ურთიერთობა; რომელიც განმტკიცდა რუსეთსა და საქართველოში და რომელიც ასე არ მოსწონდა იმ ხანებში ნიკოლაძეს—ნაყოფი იყო რუსეთის თვითმპყრობელობის გარკვეულ სოციალ-ეკონომიურ პოლიტიკისა; და ახლა მისი რადიკალურად გარდაქმნის ცდა იმავე თვითმპყრობელობის აპარატის საშუალებით აშკარა უტოპიზმი იყო. როგორც ქვევით დავინახავთ ამ უტოპიზმის გზას იგი გარკვევით დაადგა 80-ან

1) ნ. ნიკოლაძე: „Будущность нашего кредита“—„Обзор“ № 190, 1878 წ.

2) იბ. Н. Чернышевский ტ. IV, 1906 წ.

წლებში და სწორედ ამ უტოპიზმით იყო ჩამოწყვეული მისი შონაწილობა „ნაროდნაია ვოლია“-სა და „სვიაშჩენაია დრუჟინა“-ს მოლაპარაკებაში. ამ შემთხვევაში ნ. ნიკოლაძე დიდი მანძილით დასცილდა „მთავრობისა და ახალი თავობის“ და „გლეხთა განთავის უფლების“ ავტორს, უკეთ თავის საკუთარ პოლიტიკურ სოფლმხედველობას 60-ან წლებში.

როგორც ვხედავთ, ნიკოლაძე 60—70-ან წლებში ძლიერ დაინტერესებული იყო გლეხთა საკითხით, აგრარული ურთიერთობის მოწესრიგებით და არ ტოვებდა შემთხვევას, რომ არ გამოეთქვა ამ კითხვების შესახებ თავისი შეხედულება. 1879 წელში ერთ თავის პატარა ბროშურაში იგი კვლავ უბრუნდება ამ საგანს და სწერს:

„მიწა-წყალი ხალხს ხელიდგან გამოეცალა და მთელი ხალხი იმ კაცთ ყურმოპირილ ყმად გადაიქცა, რომელნიც უსაქმოდ ცხოვრობდენ და უსაქმობის გამო მარტო სიამოვნებაში ან ქეიფში ელანგავდენ ხალხის შრომით ნაწარმოებს... ვისაც ჩენი მამული უყვარს, მისი პირველი მოვალეობა ის არის, რომ აი ეს უსწორ-მასწორობა, ეს განხეთქილება შეამციროს, რომ შემდეგში ერთიანად მოისპოს ჩვენში ამგვარი უსამართლობა და უგუნური ფლანგვა ხალხის ძალისა და შრომის. სანამ უმოქმედო ნაწილი ჩენი საზოგადოებისა შრომას და თავის რჩენას არ შეეჩვევა, სანამ ჩენი ხალხი მეწველი მდგომარეობიდან არ გამოვა, შეუძლებელია, რომ ჩვენში ნამდვილი ერთობა დაარსდეს, ან გულწრფელი ძმობა, ან ხეირიანი განწყობილება. მაშასადამე, ყველაფერი, რაც ეკონომიურ სამართლიანობას გვიახლოებს, ჩენი მაჰულის სასარგებლოდ უნდა მივაჩინდეს, და ნიჟადაც იმას უნდა ვცდილობდეთ, რომ ხალხის უმრავლეს ნაწილს გავუადვილოთ თავის განთავისუფლება ეხლანდელისა და მოკიდებულის მდგომარეობისაგან. ხალხი მაშინ გაძლიერდება, მაშინ დამოუბიდება, მაშინ შეადგენს ერთ ძმურ ოჯახს, როცა სადაო არა ექნებათ რა სხვადასხვა წოდებას, როცა ყველანი შრომას გაერთობიან და შრომას ისე გაინაწილებენ, რომ თვითულის შრომა ყველა სხვის შრომის გაადვილება იქნება და არა გაძნელება“¹⁾.

არ შეიძლება არ მოვიყვანოთ პარალელი ნ. ნიკოლაძესა და ი. ჭავჭავაძის შორის აგრარული საკითხის მოწესრიგების საქმეში. 70-ან წლებიდან, როდესაც ილ. ჭავჭავაძე ტფილისის სათავადო აზნაურთა ბანკის თავმჯდომარე გახდა, მთელი მისი სამოღვაწეო პროგ-

¹⁾ ნ. ნიკოლაძე: „სახალწლო“, გვ. 317—19, ან „მამულის სიყვარული და მახურება“, გვ. 97—8, 1914 წ.

რამი თავად-აზნაურული ლიბერალიზმის მატარებელი იყო და არც-ბითად აგარარული კაპიტალიზმის იდეოლოგიის გამოხატავდა. ი. ჭავჭავაძე ფიქრობდა ამ პერიოდში, რომ 1864 წ. რეფორმამ მიწის საკითხი ჩვენში შესაფერისად გადასწყვიტა და მას ერთხელაც არ მოუწადინებდა რადიკალურად გადაეშინჯა 1864 წ. „საგლეხო დებულება“ და დაესვა საკითხი მიწების გადაცემისა გლეხებზე უსასყიდლოდ¹⁾. ამ მხრივ იგი ბოლომდე დარჩა აგარარული კაპიტალიზმის იდეოლოგი. როგორც დავინახეთ ამ საკითხში ნიკოლაძე ბევრად რადიკალური იყო ჭავჭავაძეზე. აქ იგი ნათლად გამოხატავდა სამრეწველო ბურჟუაზიის რადიკალურ იდეოლოგიას ჩვენში. ჩვენი აზრით, რ. ჭავჭავაძის გამოსავლი წერტილი თავისებური თავად-აზნაურულ-აგარარული კაპიტალიზმი იყო, ხოლო ნ. ნიკოლაძის—სამრეწველო კაპიტალიზმი.²⁾

რაც შეეხება საერთოდ ნიკოლაძის აგარარულ პროგრამას,—რომელსაც ჩვენ კიდევ შევეხებით მისი საბანკო პოლიტიკასთან დაკავშირებით,—მიუხედავად იმისა, რომ აქ ავტორი უხვად იყენებს ასოციაციურ პრინციპსა და თემობრძემიწად მფლობელობის ფორმას—ამ პროგრამაში ნათლად მოსჩანს სამრეწველო კაპიტალისა და ბურჟუაზიის მისწრაფებანი. როგორც ვიცით, 60-ანი წლების რეფორმების თავისი შინაარსით ნაწილობრივ გამოხატავდა ბურჟუაზიულ რეფორმას; ვინაიდან ამ რევიორმის გამტარებელი იყო პოლიტიურ-თავად-აზნაურული თვითმპყრობელობა, მანაც უხვად დასტოვა ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთები და განსაკუთრებით სიცხადით ეს აგარარული ურთიერთობის სფეროში იყო ნათელი, სადაც გლეხი ეკონომიურად დამონებული მდგომარეობაში დარჩა ყოფილ ბატონსა და ახალ ტემამულეს; ეს ვარემოება კი, მეტად აფერხებდა სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარების საქმეს რუსეთსა და საქართველოში. გლეხის ეკონომიურად მიჯკვევა მემამულეზე, უდიდეს ბაზარს ართმევდა ხელიდან სამრეწველო კაპიტალს, რადგან ეკონომიურად დამონებული გლეხი მემამულის საექსპლოატაციო ობიექტი ხდებოდა და ამით მას

1) იხ. მისი „ცხოვრება და კანონი“ დაწერილი 1877—81 წლებში.

2) ი. ჭავჭავაძისა და ნ. ნიკოლაძის საწინააღმდეგო შეხედულებანი აგარარული საკითხის გარშემო, ნათლად სჩანს მათ შეხედულებაშიაც, ხიზანთა საკითხშიაც: მაშინ, როდესაც ჭავჭავაძე ხიზნებს არენდატორებათ სთვლიდა და მათი მხოლოდ უმიწით განთავისუფლების მომხრე იყო, ნიკოლაძეს ის დიდ შეცდომათ მიაჩნდა და ნოთხოვდა ხიზნების მიწით განთავისუფლებას. ამ საკითხის შესახებ მან ჭავჭავაძის შეხედულებათა წინააღმდეგ წერილიც დაბეჭდა თავის „ობზორში“ (იხ. მისი: Хизанский вопрос „Обзор“ № 470, 1880 г.)

ეკარგებოდა მოხმარებითი უნარიანობა. აქედან წარმოსდგა ის, რომ სამრევველო კაპიტალი რუსეთში არ შეიძლება ყოფილიყო მაშინ შექმნილი აგრარული ჭრთიერთობით კმაყოფილი და იგი ბუნებრივად მოითხოვდა გლეხის განთავისუფლებას მემამულის ახალ მონობისაგან, რადგან, ეკონომიკურად მოლონოტრებულ გლეხს სამრევველო კაპიტალის მთავარ ამოცანას შეადგენდა ფართო ბაზრის შექმნისა და მოკონების საქმეში აქედან ბუნებრივია, რომ რადიკალურად მოაზროვნე ინტელიგენციამ არსებითი ყურადღება მიაქცია გლეხთა საკითხს და შექმნილ აგრარულ ჭრთიერთობას საქართველოში. სამრევველო კაპიტალიზმის ინტერესს ეკონომიურად მძლავრი და პიროვნულად განთავისუფლებული გლეხი შეადგენდა. ეს ბურჟუაზიული მიდგომა საკითხისადმი ნათლად სჩანს ნიკოლაძის წერალოშიც.

„რაც უნდა პატიოსანი იყოს კაცი, — სწერს იგი — თუ მცირე მამული არა აქვს, იმას მეზობლებში დიდი ნდობა — ფულის ანგარიშში, — არ ექნება, ამიტომ რომ ვისაც ფული აქვს, ნიდავ იმას ცდილობს, იმნაირს კაცს არ ჩაუგდოს ხელში, რომლისაგანაც იმისი ამოგება გაუძნელდება, და პატიოსან, მაგრამ უმამულო კაცს — უბედურება რომ რამ შეემთხვეს, მასზე ჯასესებულა ფული დაკარგული შეიქნება... რა თქმა უნდა, რომ ეს ნდობა მარტო ფულის სესხებაზე კი არ არის, ჭველაფერში, ანგარიშში, პირობის შეკვრაში, მიწა-წყლის საღალოთ აღებაში, მიყიდვაში, — უმამულო პირს ნდობა არა აქვს, ამიტომ რომ ვინც იმას ენდობა, დარწმუნებული არაა, რომ ხვალ, ზეგ მის გადახდას ღონე არ ექნება.“¹⁾

„დროება-კარბულის“ მიდგომა გლეხთა საკითხში და აგრარულ ჭრთიერთობის მოწესრიგების საქმეში არსებითად გამოსატყვევდა რადიკალურად მოაზროვნე ბურჟუაზიული ინტელიგენციის შეხედულებებს. აქ, ოასაკვირველია, სიმძიმის ცენტრი გადატანილი უნდა იქნეს არა პრობლემის გადაწყვეტის გარეგან ფორმაში, არამედ მის არსებით სოციალ-ეკონომიურ შინაარსში. „დროების“ მოწინავეში ეკითხულობთ: „ჩვენი აზრით, ამჟამად არაფერზე არ უნდა გვეკონდეს ჩვენ ისე მიქცეული ყურადღება, როგორც ამ გლეხების ნადგლის საქმეზე, ჩვენი ქვეყნის მომავალი კეთილდღეობა იმაზე დაპოკიდებული — ექნება ჩვენი ხალხის მომეტებულ ნაწილს მიწა-წყალი, სახლ-კარი, ერთი სიტყვით, ო ვი ს ს ა კ უ თ რ ე ბ ა თუ არა. თუ ამ მომეტებულ ნაწილს საწყობი აღდგომ-მამული ექნება, მაშინ ჩვენში დამკვიდრდება კეთილ-დღეობა, თუ არა — ხეირი არ დაგვეყრება“).

1) ნ. სკანდელი: „რა რიგად მოიპოება მიწა-წყალი“ — „სასოფლო გახეთი“ № 2. გვ. 2, 1871 წ.

2) იბ. „დროება“ № 24, 1870 წ. მეთაური წერილი.

როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიულ ობიექტიურ—ეკონომიურ პირობების გამო გლეხის გამამულაინება და მისი განთავისუფლება მემამულის კაბალურ მდგომარეობისაგან ჩვენში სამრეწველო ბურჟუაზიის ინტერესსაც შეადგენდა და ამიტომ რადიკალური ინტელოგენცია შეგნებითა თუ შეუგნებლად ასახავდა ამ ბურჟუაზიის მისწრაფებებს. თავის წერილში ნიკოლაძე ხაზგასმით აღნიშნავდა ამ ვარემობებს, რომ მემამულეთა ხელში მიწის დაგროვება იწვევს მიწის სიძვირესა, ღალის, საგლეხო-საბეგრო გადასახადის გადიდებასა და ამით გლეხის ეკონომიურად სავსებით დამონებას მემამულისაგან. სამრეწველო კაპიტალის ინტერესიც სწორედ ის იყო, რომ გლეხს „თავისი შრომის ნაყოფი“ თვით შერჩენოდა, განთავისუფლებულიყო მემამულის ზედმეტი ბე.რისაგან და ეკონომიურად თავისუფალი გლეხი სამრეწველო და სავაჭრო კაპიტალის საექსპლოატაციო ობიექტად გადაქცეულიყო. ისტორიულად გლეხთა და აგრარული საკითხის ამ სახით მოწესრიგებაში ერთი მეორეს ეჯახებოდა მემამულე-თავად-აწნაურობისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის ინტერესები; პირველი საბეგრო-საბატონო სისტემის განმტკიცებით კვლავ ცდილობდა გლეხი თავის კაბალურ მდგომარეობაში დაეტოვებია და ამით უზრუნველყო თავისთვის სხვისი შრომისა და შრომის ნაყოფით არსებობა. მემამულეთა ამ მისწრაფებას სავსებით აკმაყოფილებდა ის იურიდიულ-ეკონომიური პირობები, რომელშიც ჩაყენებული იყო ჩვენი გლეხობა რეფორმის შემდეგ პერიოდში,—განსაკუთრებით, დროებით-ვალდებულთა და ხიზანთა ინსტიტუტები, და მემამულეებიც ენერგიულად იბრძოდნენ ამ მდგომარეობის განმტკიცებისათვის. ხოლო თავის თავად ეს ინსტიტუტები აფერხებდა ჩვენში ბატონურ-ფეოდალურ ნაშთების მოსპობის შესაძლებლობას და ეკონომიურ-სოციალურად ხელს უშლიდა სამრეწველო კაპიტალისტურ ურთიერთობის განვითარებას ჩვენი სოფლის მეურნეობაში. ამაში გამოიხატებოდა ბის ამ წოდების ეკონომიური მისწრაფების კონსერვატიულ-რეაქციონური მხარე. წინააღმდეგ, სამრეწველო ბურჟუაზიის პოლიტიკა უფრო რადიკალური და პროგრესიული იყო იმდენად, რამდენადაც მისი ეკონომიური ინტერესები მოითხოვდა ფეოდალურ-ბატონყმური ნაშთების აღმოფხვრას სოფლად, მოითხოვდა გლეხის განთავისუფლებას მემამულის კაბალისაგან და მის თავისუფალ მწარმოებლად გადაქცევით გლეხობის საერთო სავაჭრო-კაპიტალისტურ ურთიერთობაში ჩაბმას; ამ პოლიტიკით ბურჟუაზიას სურდა გლეხი თავის საექსპლოატაციო ობიექტად გადაექცია და ის ზედმეტი შრომის ნაყოფი, რომელსაც ბეგარისა, იჯარისა და სხვა სახით გლეხობისაგან ითვი-

სებდა თავად-აზნაურობა, ბურჟუაზიის ჯიბის გასაძლიერებლად წასულიყო.

ნიკოლაძის მთელი აგრარული პოლიტიკა გამომახატველი იყო სამრეწველო-კაპიტალისტურ განვითარების ამ ტენდენციისა და არსებითად ბურჟუაზიის ინტერესებს ემსახურებოდა. ისტორიულ-ობიექტიური პირობების გამო იმდენად, რამდენადაც მისი პროგრამა მოითხოვდა ფეოდალურ-ბატონყმურ ნაშთების აღმოფხვრას სოფლად და გლეხის თავისუფალ მწარმოებლად გადაქცევას—სოციალ-ეკონომიურად ამის შედეგი იქნებოდა კაპიტალისტური ურთიერთობის შექრა სასოფლო მეურნეობაში და მთელი ჩვენი ცხოვრების სწრაფად განვითარება ახალი გზით 1). ამაში იმარჩნება ნიკოლაძის აგრარული პროგრამის პროგრესიული მხარე. ამრიგად გლეხთა საკითხის წამოყენებითა და აგრარული პროგრამის შემუშავებით ნიკოლაძემ ჩვენი მაშინდელი ცხოვრების ერთ-ერთ კარდინალურ პრობლემას მიაქცია ყურადღება და არსებითად იგი იმ სახით გადასწყვიტა, როგორც ამახ ახალი, კაპიტალისტური ცხოვრების ტენდენცია და მისი ეკონომიური საპირობება მოითხოვდა.

3. საბანკო კოლმბიკა

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელიც თავსამტრვევ ამოცანად გადაექცა ინტელიგენციას ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ საქართველოში—ეს ბანკის საკითხი იყო. როგორც უკვე ცნობილია, ბატონყმობის მოსპობით ქართველ თავად-აზნაურობას ხელიდან გამოეცალა ერთ-ერთი მათი მასაზრდოებელი წყარო; ასე თუ ისე გლეხი ფორმალურად განთავისუფლდა ბატონის უღლისაგან და ამით მე-

1) აი რას სწერდა იგი 1871 წ. ჩვენი სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენილობის და მისი შემდგომი განვითარების შესახებ: „მეცნობამტე საუკუნეში, ჩვენ სწორეთ იმ იარაღს ვხმარობთ მეურნეობაში, რომელიც ნოეს წარღვნის დროს თავის კიდობანში გადურჩენია, და იმავე წესით ვხნავთ, ვთესთ, მოსავალს იიყვანთ, როგორც ნოეს დროს. იმ საქმეს, რომელსაც ვხლა ევროპაში და რუსეთში ორი კაცი უნდებდა, ჩვენში—ზოგი უფულობის და უფრო მეტი უმეცრების ტანთ—ოცი და ოცდა ათი კაცი აკვდება; იმ მიწიდან, რომელიდგანაც ხეირიანი მემამულე რუსეთში და სამზღვარს გარეთ ათ საბანე ლენოს ან პურს მოიყვანდა, და თან ბალახითაც ისარგებლებდა ან სხვა წვრილმანი საგნებით, ჩვენში მეოთხედ საბანეს ძლივს იღებდნენ... ჩვენმა სასოფლოებამ რომ ხეირიანი იარაღი, თესლეგი და სხვა სამეურნეო მოწყობილება გამოიწეროს, და ფულის მეორე მეთოხედ ხეირიანი, ნიჭიერი ყმაწვილების ხეირიანათ სამეურნეო ნაწილში ასახედლათ მოიხმაროს, ხუთი-ათი წლის შემდეგ ჩვენი ქვეყნის სიმდიდრე გაათდებოდა მაინც, თუ არ გაოცდებოდა...“ (ნ. სკანდელი: „ჩვენი ახალგაზდობა“—„კრებული“ № 2. გვ. 182—84, 1871 წ.).

მამულის ეკონომიური მდგომარეობაც შეიცვალა. აი ასეთს კრიტიკულ პირობებში დ. ი. მ. ყიფიანი წამოაყენა საკითხი სათავად-აზნაურო ბანკების დაარსების შესახებ¹⁾. ამ ბანკების საშუალებით ცდილობდა დ. ყიფიანი გადაერჩინა თავად-აზნაურობა საბოლოო განადგურებისაგან და შეენარჩუნებია მისთვის თავისი ძველი ეკონომიური-მატერიალური უპირატესობა და წოდებრივი პრივილეგიები. ბანკის დაარსების საქმეს აღფრთოვანებით შეეგება ახალი თაობის ინტელიგენცია და მისი ორგანო გაზ. „დროება“, რომელიც 1866 წლიდან გ. წერეთლის რედაქციით გამოდიოდა. ამ ინტელიგენციის საბანკო პროგრამა განსხვავდებოდა თავად-აზნაურთა საბანკო პოლიტიკისაგან. 1897 წ. გ. წერეთელი სწერდა: „საკრედიტო დაწესებულებათა შორის ის (ახალი თაობის ინტელიგენცია) ეწინააღმდეგებოდა თავად-აზნაურობის საადგილ-მამულო ბანკის დაარსებას. ამის მაგიერათ ის ურჩევდა მოკლე სამრეწველო ბანკების წეს-წყობილებას. ამასთან ამ დასმა წამოაყენა წინ. სასოფლო და საქალაქო სამრეწველო კრედიტი და ერთი ამგვარი წვრილმანი ბანკი კიდევ დაარსა იმ დროის თფილისში წვრილმან მოვაჭრეთათვის“.²⁾

ნ. ნიკოლაძემ მხურვალე მონაწილეობა მიიღო 70-იან წლებში საბანკო საკითხების გარშემო გამართულ პოლემიკაში. პირველად მთელ რიგ წერილებში გაარკვია მან ბანკის დანიშნულება და მისი როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებისა და ეკონომიური ურთიერთობის წარმატების საქმეში. შემდეგ 1873 წლიდან იგი დაუცხრომელ პოლემიკას აწარმოებდა ჯერ ქუთაისის ბანკის მეთაურის ბეს. ლომოზერის დის წინააღმდეგ, ხოლო შემდეგ (1876 წ.) ტფილისის ბანკის მეთაურის—ლ. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ.

როდესაც ეცნობით ნ. ნიკოლაძის საბანკო პოლიტიკას და ითვალისწინებთ ყველა იმ მომენტებს, რომელსაც იგი აყენებს ბანკის საკითხში,—თქვენთვის ნათელი ხდება, რომ ამ გეგმებში წამოყენებულია, როგორც წმინდა უტოპიური ხასიათის დებულებები, ისე რეალური მოსაზრებანი. ნ. ნიკოლაძის საბანკო პოლიტიკაში შეიძლება შემდეგი ძირითადი მომენტები იქნეს აღნიშნული:

1. ბანკი ნ. ნიკოლაძეს მიაჩნია ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების წინ წამწვე უდიდეს ფაქტორად. იგი ფიქრობს, რომ ბანკის დაარსებით სწრაფი ნაბიჯით წაიწვეს წინ ჩვენი საწარმოო ძალები და განვითარდებოდა სამრეწველო ურთიერთობა. 1872 წელს იგი სწერდა:

¹⁾ ეს საკითხი ვრცლად განხილულია ჩემს მონოგრაფიაში დიმიტრი ყიფიანის შესახებ, რომელიც იბეჭდება.

²⁾ იხ. „კვალი“ № 46, გვ. 816, 1897 წ.

„...დღეს მთელი ჩვენი ადგილ-მამულის შემოსავალი ძლიერ აუღის ჩვენი საზოგადოების ვალების სარგებლის გარდახდას. ეს სამწუხარო მდგომარეობა დიდ ხანს ვერ გაგრძელდება. პოლიტიკური ეკონომიის და საზოგადოების ცხოვრების კანონები იმრიგათვე აუცილებელა და შეურყეველი არიან, როგორც თვით ბუნების კანონები. როგორც ამ ბუნების კანონების ძალით კაცი რამდენიმე წამის მერს ვერ გასძლებს, წყალში რომ თავიანთ ჩაიყურყუმალს, აგრეთვე ვერც საზოგადოება და ვერც კერძო პირი ვერ იცხოვრებს დიდხანს ვალის აღებით, თუ მისი შრომის ან მამულის შემოსავლისაგან, ვალის სარგებლის გარდახდის გარდა, იმოღენა კიდევ არ დარჩა, რომ თავის საკვებათ ჰყოფნიდეს. ყოველთვის, როცა აღებულ ვალს ვალის ამღების მამულს არ აღმჯობესებს, ესე იგი, იმის შემოსავალს არ აღიდებს, ვალი კაცის დამლუბველია... ჩვენი საზოგადოების დღევანდელი მდგომარეობა ამ მოკლე ხანში უნდა შეიცვალოს... ჩვენს საზოგადოების ამ მოკლე ხანში ან სრული ეკონომიური დაღუპვა ელის, ანა და ნელ-ნელი და მძიმე გაუმთელდება, ყუათზე და ღონეზე მოვსლა,—ესე იგი ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესება“ 1).

ნიკოლაძემ კარგად იცოდა, რომ „ეკონომიურ ცხოვრებასათვისაც მოძებნილია და გამოკვლეულია სხვადასხვა გვარი საშეაღებები გაჭირვებულ მდგომარეობაში გამოსაყენებლად“. ერთ-ერთ ასეთ საშეაღებად მას მიაჩნდა ბანკი. ერთ თავის რუსულ წერილში იგი სწერდა: „Кредит благотворен и полезен как сила к увеличению производительности страны. Он—средство и, как всякое средство, стоит в прямой зависимости от цели, к которой должен вести“ 2). ამრიგად, ნიკოლაძის გაგებით ბანკმა და კრედიტმა ხელი უნდა შეუწყოს ჩვენი ვაჭრობის, ჩვენი მრეწველობის, ჩვენი ფაბრიკებისა და ქარხნების განვითარებას; უკეთ რომ ვსთქვათ,—ჩვენში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას უნდა ემსახუროს. 1872 წელს იგი სწერდა:

„ჩვენ ქვეყანაში ფული არ არის.—ეს, თუმცა სამწუხარო ჭეშმარიტებაა, მაგრამ მაინც ქვეშაო რეალობაა. ჩვენ ქვეყანაში რაც ფულია, ის ჩვენ საკუთარ მოთხოვნილებას, ჩვენ ძუძუ-მწოვარ აღებ-მიცემობას და ცხოვრებას არ ყოფნის. მასადაამე ჩვენ ბანკს არ უნდა ჰქონდეს იმედი, რომ აქ, ჩვენ ქვეყანაშივე, იშოვის იმ ფულს, რომელიც სჭირია ჩვენი საზოგადოების უმეტეს ნაწილს. ეს ფული ბან-

1) ნ. სკანდელი. „ბანკის საქმე“—„კრებული“ № 6, გვ. 163—64, 1872 წ.

2) იხ. „Тифлисский Вестник“ № 92, 1875 წ.

კმა უნდა გააჩინოს, დიახ, გააჩინოს, ესე იგი მოგვეგვაროს საიღანაც მოახერხებს, შორიღამ თუ ახლოღამ, როგორც იმას და ჩვენ უფრო ხელს მოგვეცემს. მაშასადამე, ჩვენი ბანკის პირველი ნაბიჯი, პირველი ხელის განძრევა იმაში მდგომარეობს, რომ მოიწვიოს ფული, დაანახოს ფულის პატრონებს, რომ იმათი ფული იმათ სარგებელს მისცემს და არც დაიკარგება“.¹⁾

ასეთს ამოცანას უსახავდა ბანკს 70-იან წლებში ნიკოლაძე. უღაცაა, რომ ეს პროგრამა ბურჟუაზიული ხასიათისა იყო და შემდეგში მისი საბანკო პოლიტიკაც ამ გზით განვითარდა. როდესაც ნიკოლაძემ თავი განითავისუფლა 60-იანი წლების „რუტოპიურ აზრებისაგან“, იგი ბანკში ნათლად და გარკვევით ხედავდა ბურჟუაზიულ დაწესებულებას და იგივე ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარების უმთავრეს ფაქტორად მიაჩნდა. 1894 წ. ერთ თავის მიმოხილვაში იგი სწერდა:

„უპირველესი საგანი საადგილ-მამულო ბანკის ზედმოქმედებისა მეურნეობაზე და წარმოებაზე ის გახლავს, რომ გონიერ მეურნეს გაუადვილოს და გაუიადფოს მეურნეობის გაუმჯობესობა... შეორე მხარე საქმისა,—მაში მდგომარეობს, რომ ბანკს უფლება და საშვალეობა ჰქონდეს ხანგრძლივი კრედიტი გაუხსნას იმ ამხანაგობებს თუ სინდიკატებს, რომელნიც შესდგებიან სხვადასხვა წარმოებების საერთოდ წასაყვანად, ანდა წარმოების საერთოდ გასაძლოად“²⁾

1870 წ. ბანკის როლის შესახებ ნიკოლაძე სწერდა:

„მაშინ ბანკის ფული კუდაბანიკობაში და პრანკიობაში კი არ დაიხარჯება“—ის მოხმარდება მხოლოდ ქარხნების გამართვაში, მამულების გაუმჯობესებაში, ნამუშევრის გასასაღებლად ვადატან-ვადმოტანაში. მაშინ ბანკის შემოსავალი დაეხმარება ტენნიკურ სწავლიქ ვავრცელებას თავის მხრით, გააერთიანებს როგორც ბანკის შემოსავალს, აგრეთვე მთელი ქვეყნის სიმდიდრეს, ძალას და ბედნიერებას“³⁾.

როგორც ქვევით დაეინახავთ, 80-იან წლებიდან ნ. ნიკოლაძემ გარკვევით შეითვისა ბურჟუაზიული პროგრამა და სავსებით განითავისუფლა თავი „ბუნდოვან ასოციაციურ თეორიებისაგან“. მისმა საბანკო პოლიტიკამაც გარკვეული და ნათელი ბურჟუაზიული შინაარსი მიიღო.

¹⁾ იხ. „კრებული“ № 6, გვ. 187, 1872 წ.

²⁾ ნ. ნიკოლაძე: „გამარჯვება ავალებს“... „მოამბე“ № VI გვ. 171—72, 1894 წ.

³⁾ იხ. „დროება“ № 19, 1870 წ. წერხლი: „ჩვენი საზოგადო საქმეები“.

2. მაგრამ ამ წმინდა ბურჟუაზიულ პროგრამის გვერდით 70-იან წლებში ნ. ნიკოლაძე ბანკს უტოპიური გეგმების განხორციელებასაც ავალებდა. ერთი მხრივ იგი ფულის „მოზიდვასა“, მრეწველობისა და აღებ-მიცემობის განვითარებას აკისრებდა ბანკს, მეორე მხრივ, ვაჭრობისა და თავისუფალი ეკონომიური საქმიანობის შეზღუდვასაც ავალებდა იმავე ბანკს. 1876 წელში ი. ქავჭავაძესთან კამათის დროს იგი სწერდა:

„იმავე თეორიით ბანკის საქმეშიაც, საზოგადოებრივი ბანკები იმისათვის არიან დაარსებულნი, რომ ურთიერთის შეერთებით და თავდებობით თანხა და ნდობა მოიპოვონ, და დაიხსნან გაკირვებულნი ხალხს ურების და მათი მსგავსი კაპიტალისტების ხელიდან. მეორეს მხრით ბანკები გამართული აქვთ თეთრონ კაპიტალისტებსაც, რომ „წესიერათ“, „კანონიერათ“ სცარცვონ ხალხი... საზოგადო მეცნიერებამ გამოიგონა საზოგადოებრივი ბანკები სწორეთ იმისათვის, რომ დაარღვიოს აღებ-მიცემობის თავისუფლება იმ ვაჭბატონებისა, რომელნიც ხალხს სცარცვავდნენ, და არა იმისათვის, რომ ამ ვაჭბატონებს ხელი გაუწყოს თავისუფალ გლეჯაში და ცარცვაში. როცა ჩვენი ბანკების წესდებები ჩვედებოდნენ, მაშინ უფ. ქავჭავაძეს და ლოლობერიძეს გაცნობილი რომ ჰქონოდათ საზოგადოებრივი მეცნიერება, ისინი უსათუოთ ისე შეადგენდნენ ბანკის წესდებებს, რომ ბანკი გამოდგომოდა ჩვენს საზოგადოებას, თავად-აზნაურობას, ხალხს, ესე იგი იმათ ვისაც ფული ჰქონათ, და არა იმ ოციოდე პირთ, რომელნიც ფულს იღებენ გასასესხებლათ. საუბედუროთ, რადგანაც იმათ არ სცოდნიათ ეს მეცნიერება, რადგანაც იმათ დღეს ქეშმარიტებათ მიაჩნიათ ის, რაც ამ ოცდაათი წლის წინათ მეცნიერებამ დაარღვია და საენებლათ იცნო, რაღა გასაკვირველი უნდა იყოს, რომ დღეს უფ. ქავჭავაძეს ჩემი აზრები სასაცილოთ მიაჩნია... ეს გახლავთ მხოლოდ მიზეზი ჩვენი უთანხმოებისა: უფ. ქავჭავაძე ეკუთვნის იმ მიმართულებას, რომელიც ამ ოცდაათი წლის წინათ სუფევდა მეცნიერებაში. მე ყოველთვის, ყველგან, ყველაფერში ვებრძოდი ამ მიმართულებას, ამიტომ რომ ვეკუთვნი „საზოგადოებრივ“ მიმართულებას, რომელმაც მეცნიერებაში კაი ხანია სრულებით დაამარცხა ბურჟუაზიული მიმართულება“¹⁾.

ამ ვრცელი ციტატიდან ნათელი ხდება მეთხველისათვის, რომ ნიკოლაძეს სურდა ბანკისათვის სოციალური ცხოვრების ორგანიზატორის როლი დაეკისრებია და გადაექცია იგი ასოციაციური პრინ-

¹⁾ ნ. ნიკოლაძე: „მ რ უ დ ე გ ა მ ო ს ა რ ჩ ლ ე ბ ა“ — დროება № 47, 1876 წ.

ციპის გამტარებლად ჩვენს ცხოვრებაში. რასაკვირველია, ეს უტოპია იყო და არსებითად ეწინააღმდეგებოდა იმ გეგმას, რომელსაც იგივე ნიკოლაძე აკისრებდა იმავე ბანკს. აქ ნათლად სჩანს მისი სამოღვაწეო გეგმის გაორება: ერთი მხრივ ბურჟუაზიულ ურთიერთობის ნიადაგზე დგომა, მეორე მხრივ—„სოციალური“ თეორიების დაცვა. დიდ ხანს ამ მდგომარეობაში ყოფნა შეუძლებელი იყო და ბოლოს „ბურჟუაზიულმა სინამდვილემ“ სძლია „სოციალური თეორიების“ უტოპიზმი. როგორც ვთქვით, იგი შემდეგში დიდ ყურადღებას აქცევდა მრეწველობის განვითარების საქმეს საქართველოში და ბანკსაც დიდი როლი უნდა ეთამაშნა ამ მიმართულებით; ე. ი. ხელი უხდა შეეწყო ჩვენში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისათვის.

3. ნ. ნიკოლაძის საბანკო პროგრამას მესამე პრაქტიკული მხარეც ჰქონდა. ერთი მხრივ, იგი ცდილობდა, რომ ბანკს ხელი შეეწყო მიწების გლეხობაზე გადასვლისათვის, მეორე მხრივ—ბანკს ხელი უნდა შეეწყო ამ საქმისათვის, რომ ქართველი ხალხის მიწა-წყა-ლი არ გადასულიყო უცხოელების ხელში. აქ უკვე სჩანდა საბანკო საქმესთან ნაციონალური მომენტის დაკავშირება. იმავე წელში იგი სწერდა:

„ბანკის დაარსების უმთავრესი მიზანი და საფუძველი ჩვენში ის იყო, რომ თუ ჩვენ არ გვექმნა ჩვენი საკუთარი ბანკი, ჩვენთვის და ჩვენ მიერ დაარსებულთ, მთელი ჩვენი მამულები ხელიდამ წაგვიდა და სხვას დარჩება. მართო ამ კჟუიანურმა მოაზრებამ გაუქვლია ჩვენში გზა ამისთანა მძიმე და უცნობ საქმეს, როგორც ყველგან საზოგადოებრივი ბანკის დაარსებაა. მაშასადამე, უმთავრესი მიზანი ბანკის წესდების შემდგენელისა ამაზე უნდა ყოფილიყო მიზანბუნული, რომ ჩვენი მამულები ხელიდან არ წაგვიდეს და ჩვენ ვე დაგვიჩვენეს. ამ უმთავრესს მიზანშია მეორე, აგრედვე მძიმე და საჭირო მიზანი: ბანკის შემოსავალი უნდა მოხმარდეს ჩვენი საზოგადოების საჭიროებას: მის შვილების აღზრდას, განათლებას, მდგომარეობის გაუმჯობესებას და სხვა“¹⁾

ზევით ჩვენ უკვე დავინახეთ, თუ როგორ სჭრიდა აგრარულ საკითხს 70-იან წლებში ნიკოლაძე და როგორ როლს ანიჭებდა ამ საკითხის მოწესრიგებაში სახალხო ბანკებს. როდესაც დაარსდა სათავად-აზნაურო ბანკები, ნიკოლაძემ საზოგადოების არსებითი ყურად-

¹⁾ ნ. ნიკოლაძე: „ქუთაისის ბანკის საქმე“—„დროება“ № 35 1876 წელი.

ლება შიაკიცია იმ გარემოებაზედაც, რომ ამ ბანკს ეზრუნა გლეხთა საკითხის მოწესრიგებაზე საქართველოში. იმავე ე. ჰავეკავაძის წინააღმდეგ მიმართულ თავის წერილში იგი სწერდა:

„ფეოქრნათ უფ. ჰავეკავაძეს და ბ. ლოლობერიძეს ამ საგანზე, შეედგინათ ცალკე წესი მამულების გამოყიდვაზე სახლის-კაცების, მეზობლების—ან გლეხების შეერთებით, დაეწესებიათ მთელი სოფლის ან უბნის შტოვარებლების დამოკიდებულება ბანკთან... უფრო ვნახან-დით მაშინ, უცხო ქვეყნელებს დარჩებოდათ ჩვენი მამულები, თუ ჩვენებურებს. იმას მაინც ვერ იტყვის უფ. ჰავეკავაძე, რომ გლეხებმა სიხარულით არ ყიდულობდნენ მიწებს, ყოველთვის, როცა ფასის განაწილება და რამდენიმე წლის ვადით გარდახდა შეუძლიანთ?.. გაუადვილოთ სახლი-კაცებს და გლეხებს ფულების გარდახნდა, გავანაწილოთ გარდასახადი ცალ-ცალკე თითოეულ კაცზე, გაუადვილოთ სოფელებს ან უბნებს ამხანაგობების შედგენა და ამხანაგობით მამულის ყიდვა, და ვნახოთ მაშინ, ვინ უფრო მეტ ფასს მისცემს, გარეშე, თუ მეზობელი“¹⁾.

ნიკოლაძეს კარგად ესმოდა, რომ ქართველი თავად-აზნაურობა ვერ შეინარჩუნებდა მიწას და იგი აუცილებლად უნდა გადასულიყო სხვა ნაწილების ხელში, მასთანვე მის პრინციპიალურ შეხედულებას შეადგენდა ის, რომ მიწა მიწის მუშის ხელში ყოფილიყო. მაგრამ ბანკის დაუხმარებლად, გალატაკებულ გლეხობა ვერ შესძლებდა მიწის პირდაპირ, უშუალოდ თავად-აზნაურობისაგან შეძენას, იგი პირველად გაზდიდრებულ ვაჭრების ხელში გადავიდოდა და შემდეგ მათგან დაწინაურებულ გლეხთა ხელში. ბანკს შეეძლო ეს პროცესი დაეჩქარებია და ხელი შეეწყო გლეხობაზე უშუალოდ ამ მიწების გადაცემისათვის. „ორიოდ-სამიოდე წლის შემდეგ ამ საქმის რაციონალური და ენერჯიული წარმოებით, სწერს ნიკოლაძე—დიდი ნაწილი მიწებისა, დანაწილებული, გადავიდოდა მიწის მომკემედთა წოდების ხელში, და ამით, ყოველგვარ შერყევის გარეშე განხორციელებული იქნებოდა ჩვენი ეპოქის ერთი მნიშვნელოვანი და აუცილებელი რეფორმა“²⁾.

ნიკოლაძის სურვილი, რომ აგრარული რეფორმა გაეტარებია სათავად-აზნაურო ბანკების საშუალებით და ამით ბანკი გაეხდა სოციალური ცხოვრების ერთ-ერთ რეგულატორად—აშკარა უტოპიზ-

¹⁾ იგივე: „მრუდე გამოსარჩლება“—„დროება“ № 47, 1876 წ.

²⁾ Н. Николაძე: „Наш Год“—„Кавказский Альманах“ 1877 г. под редакцией Шахтаханского г. 101—05, 1877 წ. იხ. აგრეთვე წერილი: „Будущность нашего кредита“—„Обзор“ № 189, 190, 1878.

ში იყო. ჯერ ერთი უტოპიური და განუხორციელებელია საერთოდ ის დებულება, რომელიც ფიქრობს რომ ბანკს შეუძლია რაიმე მნიშვნელოვანი როლი ითამაშოს საზოგადოებრივ ცხოვრების გარდაქმნისა და მოწესრიგების საქმეში, თუ ამასთან ერთად პოლიტიკური და ეკონომიური ცხოვრების შესაფერისი ცვლილებები არ მომხდარა აღნიშნული მიმართულებით; ცნობილია, რომ ბანკი მაშინ ხდება „სოციალურ ძალად“, როდესაც ამისათვის მატერიალურ-ეკონომიური ცხოვრებაში უკვე დაწყებულია შესაფერისი ტრანსფორმაცია და, რაც აუცილებელია, პოლიტიკური აპარატი,—სახელმწიფო ამ მიმართულებით აწარმოებს თავის მუშაობას. ნიკოლაძემ უტოპისტებიდან ისესხა ეს თავისი დებულება ბანკის მოვალეობის შესახებ. მაგრამ ამ თეორიის უტოპიური შინაარსი ამით არ მოსპობილა. უმთავრესად აღსანიშნავია ის, რომ ნიკოლაძე უტოპიურ საბანკო თეორიას უკავშირებდა სათავად-აზნაურო ბანკის საქმიანობას და ფიქრობდა ამ ბანკის საშუალებით „შეეზღუდა ვაჭრობისა და ალემ-მიცემობის თავისუფლების პრინციპი“, შეენელებია კონკურენცია და ხელი შეეწყოს ასოციაციების განვითარებისათვის. ცნობილია, რომ ბანკი თავად-აზნაურობამ თავის ინტერესებისათვის დაარსა, თავის კლასიურ წოდებრივი და ეკონომიური უპირატესობის შესანარჩუნებლად გამოიგონა. ასეთს შემთხვევაში ნიკოლაძის საბანკო პოლიტიკის შეგუების ცდა თავად-აზნაურობის ბანკის პრინციპების აშკარა ულოლიკობა იყო და ნიკოლაძის ეს ცდაც ჰაერში დარჩა გამოკიდებული.

მაგრამ რაც ცხოველი, პროგრესიული და ისტორიულად გამართლებული იყო ნიკოლაძის პროექტში ეს გამოიხატებოდა სამრეწველო ბანკების დაარსებასა და საგლეხო ბანკების გახსნაში. ეს უკანასკნელი ბანკი იაფი კრედიტის მიწოდებით დახმარებას აღმოუჩინდა გლეხობას მიწის შეძენაში და რამოდენადმე გაუადვილებდა მას მძიმე ეკონომიური მდგომარეობის წინააღმდეგ ბრძოლას. როგორც დავინახეთ ამ მიმართულებითაც აწარმოებდა ნიკოლაძე თავის პრაქტიკულ მუშაობას და სწერდა პუბლიცისტურ წერილებს. ჩვენი ეკონომიურ-სოციალური ცხოვრების განვითარების თვალსაზრისით სწორედ სამრეწველო და საგლეხო ბანკების დაარსების ცდა წარმოადგენს ინტერესს.

4. ბრძოლა თვითმმართველობისა და მკობის უპირატესობისათვის

როგორც უკვე ვიცით, რეფორმის შეზღუდვი პერიოდი ჩვენში ხასიათდება კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარებით, რაც გამოიხატა

რკინის გზების გაყვანაში, ქალაქის მცხოვრებთა ზრდაში და საქალაქო თვითმართველობის შემოღებაში, ჩვენი აღებ-მიცემობის გაფართოებაში რუსეთისა და შუცხოეთის ქვეყნებთან, შინაური ვაჭრობის გაძლიერებაში, ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლებაში, სამთო-მადნო მრეწველობის განვითარებაში და სხვა. ამ ახალ ეკონომიურ ხასიათის ფაქტორებს თან უნდა მოყოლოდა „შესაფერისი“ ცვლილებაც საზოგადოებრივ ზედნაშენშიაც; მართლაც რუსეთის „რეფორმების“ დიდმა ნაწილი საქართველოშიაც გაატარეს. როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიაც სახელმწიფოებრივი შენობა და მისი აპარატი თანდათან გადადიოდა პოლიციურ-თავად-აზნაურულ წყობილებიდან თავად-აზნაურულ-ბურჟუაზიულ წყობილებაზე; გლეხთა რეფორმის, სასამართლოს რეფორმების, სოფლის მართველობის საქმეების, საქალაქო თვითმართველობის შემოღება ჩვენში უკვე საგრძობი ისტორიულ მნიშვნელობის ფაქტებს წარმოადგენდა. მართალია ეს რეფორმები კულშეკვეცილი და შევიწროვებული იყო, მართალია ისინი რადიკალურ ცვლილებებს ვერ იწვევედნენ ჩვენს ურთიერთობაში, ვერ უხსნიდნენ საკმარისად გზას კაპიტალისტურ-საზოგადოებრივ დამოკიდებულებას ჩვენში, მაგრამ ეს შეკვეცილი „რეფორმებიც“ ნათლად გამოხატავდა ჩვენი ცხოვრების წინსვლელობას.

ნ. ნიკოლაძესა და მთელ ჩვენ ახალთაობის ინტელიგენციას კარგათ ესმოდათ ამ „რეფორმების“ მნიშვნელობა და მათი ხასიათი. ნიკოლაძე ხაზგასმით აღნიშნავდა იმ გარემოებას, რომ „რეფორმა“ ვერ შეეხო ჩვენი ცხოვრების ძირეულ საკითხებს და ვერ გარდაქმნა იგი რადიკალურად. ამიტომ ამიერ-კავკასიისა და საქართველოში, მისი აზრით, საჭირო არის არა მხოლოდ მართველი პირობის შეცვლა, არამედ სერიოზული, რადიკალური გარდაქმნა თვით დაწესებულებებისა და წესწყობილების. „ჩვენი ცხოვრებას ყოველ საკითხში, — დაწყებული გლეხთა საკითხიდან და დამთავრებული თვითმართველობის რთულ საკითხებამდე, არ არის არც ერთი, რომელიც არ წარმოადგინდეს ფართო და კეთილშობილ სარბიელს სერიოზული და ღრმა რეფორმატორის წარმატებითი მოღვაწეობისათვის“¹⁾ სწორად იგი. ამიტომ საჭიროა ნიკოლაძის განმარტებით ჩვენი ცხოვრების გარდაქმნა თვითმართველობის საფუძვლებზე და მისი დახვეწებული წესწყობილების აღმოფხვრა ჩქარის ტემპით წავიდეს წინ. აქეთკენ იყო მომართული მისი სამოღვაწეო პროგრამა.

¹⁾ Н. Николадзе: „Наш год“ — „Кавказский альманах“ გვ. 97-8. 1877 წ.

ჩვენი მრეწველობისა და ფაბრიკა-ქარხნების განვითარების საქმე თავიდანვე იპყრობდა ნიკოლაძის ყურადღებას. ის კარგად გრძობდა, რომ ქვეყნის წინ წამწევი ძალა ეკონომიური ცხოვრების მოწესრიგებაში გამოიხატებოდა, რომ ვაჭრობა-მრეწველობის აუცილებელი პირობა იყო ერის წარმატების და წინსვლელობისათვის. მართალია თეორიაში ნიკოლაძე „ასოციაციურ პრინციპს“ ქადაგებდა, მაგრამ მისი პრაქტიკული საქმიანობა და პროგრამა „შეუფერავ“ კაპიტალიზმის განვითარებას უწყობდა ხელს. ხოლო ცნობილია, რომ 70-ის წლების დასაწყისში მან არსებითი ყურადღება მიაქცია ტყეპულის ქვეანახშირის საქმეს და აქტიურად შეუდგა ამ სხელი სამრეწველო წამოწყების მოწესრიგებას. როდესაც ტფილისში გახშირდა ფაბრიკა-ქარხნების დაარსება, იგი მხურვალედ მიეგება ამ ფაქტს და აღნიშნა მათი დიდი მნიშვნელობა ჩვენი ცხოვრების წარმატებისათვის.¹⁾

მიუხედავად იმისა, რომ ნიკოლაძე თეორიაში ებრძოდა ვაჭრობასა და კონკურენციას, პრაქტიკაში ახალი თაობის ინტელიგენციას პირდაპირ მოუწოდებდა ვაჭრობისათვის მოეკიდა ხელი. ნიკოლაძე ნათლად ხედავდა, რომ ჩვენი ვაჭრობა მახინჯ სახეს ეღებოდა და სპეკულიაცია ვითარდებოდა. აკრიტიკებდა რა იღვ სასტიკად მაშინდელ ვაჭრობის წესს, ინტელიგენციას საყურადღებოდ სწერდა: „ეხლა მიბრძანეთ, რატომ არ იცის ჩვენმა ახალგაზრდობამ, რომ ეს ვაჭრობა კი არა, ღმერთმა იცის, რაა? როგორ არ იცის მან, რომ ვაჭრობა იმაში მდგომარეობს, რომ მოხერხებული, აზრიანი, პატიოსანი კაცი ცდილობს შეიტყოს, რა ადგილს იშოვნება იფათ რომელიმე საგანი, რა გზით უფრო სახეიროა ამ საგნის გადატანა, და რა საშუალებით შესაძლებელია ამ საგნის საჩქაროთ გასაღება, რომ მასში გაცემული ფული მალე უკან დაბრუნდეს, და ხელმეორეთ ახალი საგნის მოპოებაში და მოტანაში გამოადგეს? რატომ არ იცის ჩვენმა ახალგაზრდობამ, რომ ვაჭრობა იმასაც კი უნდა ცდილობდეს, რომ ჩვენი ქვეყნიდან, ნაღდი ფულის მაგიერათ, ისეთი საგნები გაჰქონდეს, რომელთაც ჩვენი გასავალი არა აქვთ, მაგრამ სხვა ადგილებში კი კარგი ფასი ადევთ? რატომ არ იცის ამ ახალგაზრდობამ, რომ ჩვენი ამისთანა საგნები ძლიერ ბევრია, და ჩვენი ქვეყნის სიკეთე იმას ითხოვს, რომ ამ საგნებს გასასაღებელი ადგილი და გზა მოძებნოს ვაჭრობამ?.. უძველია, რომ ამ დანიშნულ-

¹⁾ იხ მისი წერილი: „მირზოევის მატყლის საქმისათვის ფაბრიკატფილისში“—„დროების“ № 48, 1871 წ.

ლების ასრულებებისათვის აუცილებლათ საქიროა, რომ ვაქრობას ხელი მოჰკიდონ ხეირიანმა, გონიერმა და ნასწავლმა პირებმა.“¹⁾

აუცილებლად აღსანიშნავია ეს მოწოდება ინტელიგენციისადმი მიმართული. ნიკოლაძე აქ პირდაპირ აღიარებს, რომ ვაქრობა და მისი საქმის წესიერად მოგვარება ერთ-ერთი აუცილებელი პირობაა საერთო ცხოვრების წარმატებისა და ეკონომიული ძლიერების მოსაპოებლად.

70-იანი წლების უკანასკნელ ხანებში იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მრეწველობის განვითარების საქმეს საქართველოში და ამიერ-კავკასიაში. არა ნაკლები ინტერესით სწერდა იგი სავაჭრო და სამრეწველო ბანკების გამოყენების საქმეების შესახებ ჩვენი მრეწველობის წარმატებისათვის. მას უდიდეს მნიშვნელობის ფაქტორად მიაჩნდა რუსეთისა და ევროპის კაპიტალის შემოჭრა საქართველოში. ნიკოლაძე დარწმუნებული იყო, რომ ღარიბი და ჩამორჩენილი საქართველო ვერ შესძლებდა თავისი საკუთარი რესურსებითა და კაპიტალით იმ დიდ ეკონომიურ ბრძოლაში წარმატების მიღწევას, რომელიც აღმოცენებული იყო საერთაშორისო კაპიტალის საფუძველზე. აქედგან წარმოსდგა მისი სამრეწველო პროგრამაც: გამოყენება უცხოეთისა და რუსეთის კაპიტალისა ჩვენი საწარმოო ძალების განვითარების საქმეში ისე, რომ ამ კაპიტალმა არ გადააქციოს ჩვენი ქვეყანა უბრალო კოლონიალურ სფეროდ და არ მოახდინოს მისი ექსპლოატაცია აქედან ნედლი მასალის გატანითა და თავის ქვეყნიდან საქონლის შემოტანით.

აღსანიშნავი არის ნიკოლაძის სავაჭრო და სამრეწველო გეგმები რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წლების ომთან დაკავშირებით. როგორც ცნობილია, ომმა დიდად შეუწყო ხელი ამიერ-კავკასიის ეკონომიურ განვითარების საქმეს, ხოლო ომის შედეგები უფრო საინტერესო გახდა ჩვენი ეკონომიური წარმატებისათვის: ბათუმის შემოერთებითა და შავ ზღვაზე რუსეთის პოლიტიკური წონის გადიდებით—ფართო გაზა გაეხსნა რუსეთის სავაჭრო ურთიერთობას უცხოეთის ქვეყნებთან და ამიერ-კავკასიაც ფართოდ ჩათრეულ იქნა ამ ეკონომიურ ურთიერთობაში. ამ პერიოდიდან უფრო სწრაფი ნაბიჯით განვითარდა ჩვენში კაპიტალისტური ურთიერთობა.

ეს გარემოება თავიდანვე კარგად ესმოდა ნიკოლაძეს. თავის ცნობილ „Однакъ“-ში არა ერთი და ორი წერილი უძღვნა ზემოდ

¹⁾ ნ. სკანდელი: „ჩვენი ახალგაზღობა“—„კრებული“ № 2, გვ. 186—88¹⁾
1871 წ.

აღნიშნულ ფაქტებს. ერთს თავის საინტერესო წერილში იგი ამტკიცებს, რომ შავ ზღვაზე რუსეთის გაბატონება და ბათომის შემოერთება ხელს შეუწყობს რუსეთის ეკონომიურ განვითარებას, მრეწველობასა და მიწადმოქმედების აყვავებას, ხოლო ეს გარემოება თავის მხრივ გამოიწვევს ამიერ-კავკასიის ეკონომიურ წარმატებას 1). მიუხედავად იმისა, რომ ნიკოლაძე თეორიულად თითქოს ებრძოდა კერძო ვაჭრობის გინვითარებასა და მის შეზღუდვას მოითხოვდა, არსებითად მისი სამოღვაწეო პრაქტიკული პროგრამა ამ ვაჭრობის განვითარებისთვის იყო მიმართული, სავაჭრო გზების ძებნისა და საშუალებებს ემსახურებოდა. 2) ბათომის შემოერთების საქმემ მასში დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია, მაგრამ ამ შემთხვევაში იგი ხელმძღვანელობდა არა მხოლოდ ვაჭრო ნაციონალისტური თვალსაზრისით, როგორც მაგ. დიმ. ყიფიანი, გრ. ორბელიანი, ი. ქავჭავაძე და სხვები იხილავდნენ ამ საკითხს, არამედ ფართო ეკონომიური პერსპექტივების თვალსაზრისით იხილავდა ამ მნიშვნელოვან ისტორიულ ფაქტს. 3) მისთვის ბათომის შემოერთება დასაწყისი იყო ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების აყვავებისა და წარმატებისათვის.

როგორც მკითხველი ხედავს, ამ პრაქტიკულ ხასიათის წერილებში ნათლად სჩანს ნ. ნიკოლაძის ეკონომიური მისწრაფებების ბურჟუაზიული ხასიათი. ამ შემთხვევაშიაც ჩვენი ცხოვრების ისტორიულ-ეკონომიურმა მოთხოვნილებამ ძირი გამოუთხარა მის „ასოციაციურ“ უტოპიურ თეორიებს და მისი სამოღვაწეო პროგრამაც ობიექტურ ისტორიულ-პრაქტიკულ მოთხოვნილებებს შეუფარდა. ასე ხდებოდა ნიკოლაძის გადასვლა უტოპიურ თეორიიდან ბურჟუაზიის პრაქტიკულ სამოღვაწეო პროგრამის ნიადაგზე. როგორც ქვევით დავინახავთ, შემდეგ პერიოდში ნ. ნიკოლაძის აზროვნება და მისი სამოღვაწეო პროგრამა სწორედ ამ უკანასკნელი მიმართულენით განვითარდა.

არა ნაკლებ ინტერესს იწვევს ნ. ნიკოლაძის პროგრამა და მისი წერილები ქალაქის თვითმმართველობის, ერობისა და სოფლის თვითმმართველობის საქმეების შესახებ, უდავოა, რომ ჩვენი ახალი თაობის ინტელიგენციამ 60—70-იან წლებში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებ-

1) იხ. მისი წერილი: „Значение Черного моря для России и владения Батумом для Черного моря“—Обзор № 176, 177, 1878 წ.

2) იხ. მისი წერილები: „Экономическое значение торговых городов“

3) იხ. წერილი: „Батум и Потти“, Обзор № 221, 1878 წ.

და თვითმართველობის საქმეს. თვითმართველობის განვითარება საზოგადოებაში—ერთ-ერთი ძირითადი მოთხოვნილება იყო ნიკოლაძის სამოღვაწეო პროგრამისა.

როგორც ცნობილია, 1864 წელში შემოიღეს ერობა. მიუხედავად თავისი კლასიური წოდებრივი შინაარსისა, მას მაინც ჰქონდა მნიშვნელობა რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ამიერ-კავკასიასა და კერძოდ საქართველოში ეს კულმეკვეცილი ერობაც კი არ შემოუღიათ. ნ. ნიკოლაძე მთელ რიგ წერილში აყენებდა ერობის შემოღების საკითხებსა და აღნიშნავდა მის დიდ მნიშვნელობას ჩვენს ცხოვრების წარმატების საქმეში. 1871 წ. მან სპეციალური წიგნაქიცი გამოსცა ამ საკითხის შესახებ:“

„საზოგადო. საქმეები: ერობა, მისი დანიშნულება და წესდება,“ რომელიც წინასწარ დაიბეჭდა 1871 წ. „კრებულსა“ და „სასოფლო გაზეთში“ (№ 16, 17, 18.) ამ წერილში ჩვენ ვკითხულობთ:

„...ერობას შეუძლია დაიჭიროს ვინც კი უნდა, სხვადასხვა ერობისათვის საჭირო საქმეების გასაკეთებლათ, შეუძლია გუბერნიის ან უეზდის სახელით ვალი აიღოს, შეუძლია ბანკის დაარსება, რკინის გზების გამართვა თავის საკუთრებათ ან... აქციების გამოშვებით, შეუძლია გამოსცეს წესდება და სხვადასხვა სახელმძღვანელო დარიგება ერობის სამსახურის დარიგებაზე... ეს დაწესებულება მეტიანგებლათ სასარგებლოა საზოგადოებისათვის, თუ თვითონ ეს საზოგადოება წინ დახედვით და გონიერად ირჩევს თავის წარმომადგენლებს ხეირიანი კაცის ხელში. როგორც გვიჩვენებს რუსეთის მაგალითი, ერობა ხალხის გამაბედნიერებელია... ყველა ადვილათ მიხვდება, რომ ჩვენ მდგომარეობაში ყველა ეს უფლებები ძლიერ შესანიშნავი და სანდომი არიან. და ეს მათი ღირსება ჩვენ თვალში უფრო გადიდდება, როცა ჩვენ გავიხსენებთ, რომ ერობის ყველაზე უფრო უძვირფასესი ღირსება ის არის, რომ ჩვენ საკუთარ საქმეს ჩვენვე გვაველინებს, ჩვენ პატრონათ ჩვენვე გვხდის. ეს გარემოება, მარტო ეს,—ეს არასოდეს არ უნდა დაგვიწყით!—გვამალვებს კაცობის ხარისხამდე, აღამიანის ღირსებას გვაძლევს და გვაჩვენებს უმჯობეს, კაცურ ცხოვრებას“. 1)

1) ნ. სკანდელი: „ერობა, მისი დანიშნულება და წესდება“—„სასოფლო გაზეთი“ № 18, 1871 წ.

რასაკვირველია, ნიკოლაძის იდეალს 70-იან წლებში არ შეადგენდა 1864 წლის თავად-აზნაურული ერობა. რამდენადაც შესაძლებელი იყო ცენზურულ პირობების გამო, იგი აკრიტიკებდა ამ ერობას და ხალხს უხსნიდა ნამდვილი დემოკრატიული ერობის მნიშვნელობას საერთო ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში. აი როგორ აგვიწერს იგი რუსეთის რადიკალური ინტელიგენციის საქმიანობას რუსეთის ერობებში: „ზოგიერთ ერობებში, სადაც—შუმთავრობა ან გავლენა ამ მიმართულების პირებს (მხედველობაში ნაროდნიკები ყავს. ს. ხ.) ეკუთვნის, კიდევ დაწესებულია ერობის საშუალებით ხალხის სასარგებლოთ სხვადასხვა ამხანაგობების გამართვა და ბევრჯერ შესამჩნეველი დახმარება მისცემია იმ ამხანაგობებს (артели), რომელიც თვითონ გლეხებს გაუმართავთ. სხვაგან ერობის საშუალებით გამართულია სამაგალითო ქარხნები (ყველისა და კარაქის საკეთიბელი მაგალითად), რომლის შემწყობით გვარიანათ გაუმჯობესებულია გლეხკაცობის მდგომარეობა. ძლიერ ბევრ ადგილას შიმშილისა და სურსათის ნაკლებევალების დროს, ან სხვაგან ხალხის გაქირავებაში, ამავე მიმართულების პირობებს ერობის მოქმედებისთვის ხეირიანი და პრაქტიკულათ სასარგებლო ხასიათი მიუციათ, ისე რომ გლახკაცობას ერობის მხრივ ნამდვილი დახმარება მისცემია და არა ის ვითომ—დახმარება, რომლის სახელით ზოგიერთ სხვა ერებში ხალხს ატყავებდენ და უკანასკნელ ლუკმა-პურს სტაცებდენ ან აზხამებდენ.“¹⁾

ასე სწერდა ერობისა და მისი მნიშვნელობის შესახებ ნიკოლაძე 70-იან წლებში და უნდა აღვნიშნოთ, რომ არანაკლები ენერჯული თავდადებით იბრძოდა იგი 80—99-იან წლებში საერობო თვითმმართველობის შემოღების შესახებ. 2) ამ მხრივ იგი ერობის ერთ-ერთ პატივისცემელ და ენერგიულ მქადაგებლად უნდა ჩაითვალოს ჩვენში.

არა ნაკლებ ბრძოლას აწარმოებდა იგი როგორც პრესაში, ისე პრაქტიკულადაც ნამდვილი საქალაქო თვითმმართველობის შემოღებისათვის. როგორც ცნობილია, რუსეთში ახალი საქალაქო დებულება გამოქვეყნებული იქნა 1870 წ. ჩვენშდ იგი გაატარეს 1874 წელს. ეს მნიშვნელოვანი აქტი იყო ჩვენს საქალაქო ცხოვრებაში მით, რომ ქალაქის ბურჟუაზიულ ნაწილს საშუალება ეძლეოდა აქტიური მონაწილეობა მიეღო ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრების მოწესრი-

¹⁾ ნ. სკანდელი: „რუსეთის ცხოვრება“ „კრებული“ № 5—6, გვ. 380—81. 1873 წ.

²⁾ იხ. მისი წერილი ერობის მნიშვნელობაზე 1897 წ., „მოამბე“-ში.

გებაში. ნიკოლაძე სრულიად საფუძვლიანად სწერდა, რომ ამ ახალი დებულებით მოხდა... „Переход городского хозяйства от полиции в руки выборных граждан“. 1) ნიკოლაძის ბრძოლა ქალაქის თვითმართველობის გაჯანსაღების საქმეში ერთს შესანიშნავ ეპიზოდს წარმოადგენს ჩვენი ახალი თაობის ინტელიგენციის ისტორიაში. წინადა, როგორც თვით ნიკოლაძეც მოწმობს, ქალაქის მართველობის საქმეში პოლიციური რეჟიმი მეფობდა. მაგრამ საქალაქო ცხოვრების განვითარებამ და ახალი ბურჟუაზიული კლასის სწრაფმა ზრდამ ბუნებრივად გამოიწვია ახალი სისტემა ქალაქის მართველობის საქმეში. ახალი ინტელიგენცია, რომელიც თავისი საქმიანობითა და აზროვნებით ასე თუ ისე გამოხატავდა ბურჟუაზიის ინტერესებს, დაყენებით მოითხოვდა ქალაქის თვითმართველობაში ენერგიული და მოქმედი პირების გაყვანას, რომელიც შესძლებდენ ქალაქის ეკონომიური და კულტურულ-საზოგადოებრივი საქმეების მოწესრიგებასა და მის განვითარებას სწორი გზით. იმავე ნ. ნიკოლაძის მოწმობით, წინადა ქალაქის თავად გენერლებსა და საპატიო პირებს და ან მამულსა თი მდიდარ პირებს ირჩევდენ; დრომ მოიტანა, რომ საქალაქო საქმე ენერგიულ პირებს ჩაბარებოდათ, 2) ამ მიმართულებით განავითარა ნ. ნიკოლაძემ თავისი პოლიტიკა და პოლიტიკა ქალაქის თვითმართველობის გაჯანსაღებისათვის რამდენიმე ათეული წლების განმავლობაში. მისი წერილები „ტფილისის უწყებისა“ 3) და „ობზორ“-ში 4) დამახასიათებელია სწორედ იმ მხრივ, თუ როგორი საეფურნო პოლიტიკა და ხამოღვაწეო პროგრამა აინტერესებდა 70-იან წლებში ბურჟუაზიას. ამ ბურჟუაზიას ერთად-ერთი სარბიელი ჰქონდა იმ ხანებში, სადაც მას შეეძლო აქტივობა გამოეჩინა და იგივე ენერგიულად იბრძოდა თავისი ინტელიგენციის საშუალებით ამ მიმართულებით.

უნდა ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ 70-იან წლებში, რამდენადაც ეს მაშინდელი ცენსურულ და პოლიტიკურ პირობებში შესაძლებელი იყო, ნიკოლაძე იბრძოდა დემოკრატიული საქალაქო თვითმარ-

1) იხ. მისი წერილი: „Задачи городского хозяйства“.—„Тифлисский Вестник“—№ 99, 1875 წ.

2) იხ. მისი მოწინავე წერილი.—„Новое Обозрение“ № 2471, 1890 წ.

3) იხ. მისი წერილები: „Задачи городского хозяйства“.—„Тифлисский Вестник“ № 99, 102, 109, 112, 1875წ.

4) იხ. მისი წერილები: „Что сделано тифлисским гор. общественным управлением в 1877 г.“ (№ 265, 266, 267) და „В тифлисской думе“ (№ 299)—„Обзор“—1878 წ.

თველობისათვის და სარჩევნო ცენზის გაუქმებისათვის. 1878 წელს ტფილისის პრესაში მან პირველმა წამოაყენა საქალაქო არჩევნებებში ცენზის გაუქმება და გარკვევით წამოაყენა დემოკრატიული პლატფორმა. როდესაც 1878 წელს დაისვა საკითხი ქალაქის საბჭოს გადახალისებისა და ახალი არჩევნების შესახებ, ნიკოლაძე ღრმად შეეხო საკითხსა და აღნიშნა, რომ „საქალაქო საქმეების მოსაწესრიგებლად საზოგადოებრივმა მეცნიერებამ დიდი ხანია გამონახა შესაფერისი საშუალება“, ავტორი სწერდა:

„ყოველთვის, როდესაც წარმომადგენლობითი დაწესებულება-თა საფუძვლად დადებულია ცენზი, კრებები, რომელნიც ამ სისტემის მიხედვით არის შემდგარი, განსხვავდებიან თავიანთი აპატიური და გულგრილი დამოკიდებულებით საზოგადოებრივ საქმეებისადმი. ეს გასაგებია არის. ცენზი საზოგადოებრივ საქმეებში მონაწილეობის შესაძლებლობას აძლევს. უმთავრესად შემძლებელ პირებს და აშკარა უპირატესობას ანიჭებს მსხვილ მესაკუთრეებს წვრილთან შედარებით... დამახასიათებელი თვისება უმეტესი შეძლებული პირებისა და მდიდრების იმაშია, რომ მათ აქვთ უამრავი თავიანთი საკუთარი საზრუნავი საქმეები და ინტერესები, რომელნიც ძლიერ ხშირად დიამეტრალურად ეწინააღმდეგებიან საზოგადოებრივ საქმეებს... ამ თვალსაზრისით, საერთო საშუალებად აპატიის მოსპობის საქმეში, შეიძლება გამოდგეს მხოლოდ მცხოვრებთა მთელი მასის მონაწილეობის მიღება თვითმმართველობაში და არჩევნებში, ხოლო წარმომადგენლობაში — რაც უმეცლესა მეტი რიცხვის მონაწილეობა იმ წრეებისა, რომელნიც საზოგადოებრივ მეცნიერებასა და ისტორიაში ცნობილია უნარიანობას სახელწოდებით... ყველაზე უკეთესი საშუალებაა აიძულო ხმონები იმოქმედონ კეთილსინდისიერად, გამოიხატება: საკანონმდებლო სფეროში — ცენზის გაუქმებაში, ხოლო პრაქტიკულ სფეროში — წესიერ კანდალდატების სარჩევნო“ 1).

ამ წერილიდან ნათლად სჩანს, რომ ნიკოლაძის აზრით ქალაქის თვითმმართველობის გასაჯანსაღებლად აუცილებელ პირობას წარმოადგენს, ერთი მხრივ, ცენზის გაუქმება და არჩევნებში ყველა მტკიცარების მონაწილეობის მიღება, ხოლო, მეორე მხრივ, — ქალაქის საქმეების გადაცემა მოწინავე ინტელიგენციისათვის.

ასეთი არის ამ დემოკრატიული პროგრამის შინაარსი. ამ გზით სურდა რადიკალურად შოაზროვნე ბურჟუაზიულ ინტელიგენციას გა-

1) იხ. „Обзор“ № 256, 1878 წ.

მოყენებია დემოკრატიული მასა თავისი კლასის, ბურჟუაზიის ინტერესების დაცვის საქმეში.

შეიძლება ვადაპირით ითქვას, რომ ქალაქისა და საერთოდ თვით-მართველობებისა და დემოკრატიული ერობების შემოღება ბურჟუაზიისა და დემოკრატიული ინტელიგენციის საარსებო ინტერესს წარმოადგენდა. ბურჟუაზიის ამ თვითმართველობების შემოღებით აინტერესება ქალაქის ეკონომიური ცხოვრების ხელში ჩაგდება და ორგანიზაციულად გამოსვლა სამეურნეო სიმაღლეების დასაპყრობად; ინტელიგენციას—ფართო სარბიელი ბრძოლისა და არსებობისათვის; მოკლებული პოლიტიკურ ბრძოლის სარბიელსა და შებოკილი თვითმპყრობელობის არტახედით, რადიკალური ბურჟუაზიული ინტელიგენცია თვითმართველობებსა და ერობაში ხედავდა დემოკრატიულ წყობილების ორგანიზებას და ერთ-ერთ იარაღს თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ისტორიულად, მართლაც ამ ქალაქის თვითმართველობების გარშემო მოახერხა ბურჟუაზიამ და ინტელიგენციამ დარაზმვა. ამ მხრივ აღსანიშნავია 1879 წ. ქალ. თვითმართველობის არჩევნების გარშემო გამართული ბრძოლა.¹⁾

5. საერთო დახასიათება

ასეთი იყო ნიკოლაძის სამოღვაწეო პროგრამა 70-იან წლებში. როგორც მკითხველმა დაინახა, მას არ დაუტოვებია განუხლებელი არც ერთი ღირსშესანიშნავი საკითხი, რომელიც მაშინდელმა ჩვენმა ცხოვრებამ წამოაყენა ვადასაწყვეტად. შეიძლება ითქვას, რომ ნიკოლაძე მაშინდელი ქართველი ინტელიგენციის შეთაური და ხელმძღვანელი იყო. მისი წერილები იმ პერიოდში აღსავსეა სიცხოველით და სიახლით. ამ წერილებში ფეთქს რაღაც ახალი ძალა, რომელიღაც ახალი სოციალური ფენის ჩვენი ცხოვრებისათვის უჩვეულო მისწრაფება.

ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული და ახლა კიდევ აღვნიშნავთ, რომ იმ პერიოდის ნიკოლაძის წერილებს აშკარა რადიკალიზმი და დემოკრატიზმი ახასიათებს; ²⁾ აღსანიშნავია ის კვატიც, რომ იმ პერი-

¹⁾ იხ. ჩემს მონოგრაფიაში დიმ. ყიფიანის შესახებ.

²⁾ 1875 წელს ერთს წერილში ეხება რა სოციალური მოძრაობის ძირეულ პრობლემებს, ნიკოლაძე სწერს: „Народная жизнь везде представляет неудобствительные стороны. Скрыть их невозможно. Народ везде стремится к лучшей обстановке. Задержать это стремление также невозможно. Следовательно, нужно открыть и этим сторонам жизни и этим стремлениям широкий и законный выход. Все это нужно

ოდში ნიკოლაძე სასტიკად ებრძოდა ლიბერალიზმს და ააშკარავებდა მის შემცდარ მზარეებს. ლიბერალიზმის კრიტიკის დროს ნიკოლაძე პირდაპირ იყენებდა ნ. ჩერნიშევსკის შეხედულების ამავე საკითხზე. მისთვის ლიბერალიზმი ნიშნავდა ქედის მოხრას არსებულ უსამართლობის წინაშე, შეგუებას თავად-აზნაურობასა და ცხოვრების სიმახინჯესთან. ლიბერალიზმს—ნიკოლაძის აზრით არ შეუძლია ცხოვრების განახლებისათვის ბრძოლა და ხალხის ეკონომიური და კულტურულ-ზნეობრივი მდგომარეობის გაუმჯობესება; ამიტომ ლიბერალების ფრაზები დაშორებულია მიზანშეწონილ საქმიანობას.

აი როგორ ახასიათებდა იგი ლიბერალიზმსა და ლიბერალების საქმიანობას 1878 წელს:

„Но, скажите на милость, разве в аграрных волнениях по временам возникающих у нас благодаря одностороннему решению вопроса, не повинны мнимые либералы во имя либерализма разжигавшие рабовладельческие страсти наших феодалов. Мы имеем честь принадлежать, и мы всегда принадлежали, к тому направлению русской печати, которое не удовлетворяется либеральными фразами и либеральными этикетками, а добывается существенного прогресса в экономическом и нравственном положении народа. С точки зрения этого направления, либеральные фразы не имеют ни какой стоимости, если оне не подтверждаются делом о улучшения быта массы“, (Н. Николадзе: „Кесареви“...—„Обзор“ № 173, 1878 წ.).

აღზრდილი 60-ან წლების რუსეთის ორი დიდი ბუმბერაზის ნ. ჩერნიშევსკისა და ნ. დობროლიუბოვის სოციალისტურ აზროვნებაზე და დასავლეთ ევროპის საუკეთესო სოციალისტებზე ნაწერებზე,—ნიკოლაძე ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა ადვილად ითვისებს სოციალისტურსა და ასოციაციურ-ნაროდნიკულ თეორიებს. მაგრამ როდესაც მისი ასოციაციური თეორიები პრაქტიკულად ცდილობს ხორცის შესხმასა და რეალურად განხორციელებას, ნიკოლაძის სოციალისტური უტოპიზმი საპნის ბურთივით იმსხვრევა და ხელში გვრჩება ბურჟუაზიულ პროგრამა რადიკალურად და დემოკრა-

изучить внимательно, законные стремления и потребности нужно удовлетворить по мере сил и средств, попыткам к улучшению нужно дать простор, словом нужно отнестись с большим доверием к здоровому смыслу народа, к честным силам интеллигенции“ (Н. Николадзе: „Капризы пера“—„Тиф. Вестник“ № 110, 1875 წ.).

ტიულად მოაზროვნე ინტელიგენტისა. ამით უკვე მზადდება ნიადაგი მისი შემდეგი პერიოდის მოღვაწეობისათვისაც, რომელიც უმთავრესად ბურჟუაზიული ლიბერალიზმით ხასიათდება.

სად უნდა ვეძიოთ ნიკოლაძის აზროვნების ასეთი ევოლიუციის ძირითადი მიზეზები? რასაკვირველია, ჩვენი მაშინდელი ცხოვრების სოციალ-ეკონომიურ საფუძვლებში. როგორც უკვე ვიცით, 50-60-70-ან წლებში ჩვენში კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური საზოგადოებრივი ურთიერთობა თავისებურ ობიექტურ პირობებში ვითარდებოდა. ერთი მხრივ, ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური (ნატურალური მეურნეობის სიძლიერე) და სოციალური (თავად-აზნაურობის ბატონობა და გლეხობის მიჯაჭვა მიწაზე, ბურჟუაზიის უძლურება) მოუმწიფებლობა და, მეორე მხრივ, რუსეთის თვითმპყრობელობის თავად-აზნაურულ პოლიტიკური სახელმწიფოებრივი აპარატი ძლიერ აფერხებდა ჩვენო ცხოვრების წინმსვლელობისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის შესაფერისად განვითარების საქმეს. რუსეთის სავაჭრო და სამრეწველო კაპიტალის ზეგავლენითა და სხვა საზოგადოებრივი ხასიათის ფაქტორებით მწვეავე კრიზისის განიცდიდა ჩვენი მაშინდელი ძველი საზოგადოებრივი წყობილება, მაგრამ ახალი ურთიერთობის წარმოშობა, განვითარება და განმტკიცება მეტის-მეტად მძიმე პირობებში ხდებოდა,—ახალი წყობილების ამ მშობაარობის პროცესს თან სდევდა ღრმა ტკივილები და წინააღმდეგობანი. ბუნებრივია, რომ ასეთს მოუმიწიფებელსა და აღუღლებელს საზოგადოებრივ ეპოქაში უნდა წარმოშობილიყო მოუმწიფებელი საზოგადოებრივი თეორეტიკოსები. ახალი თეორების ინტელიგენციამ ეს დაუღლებელი და მოუმწიფებელი ცხოვრებას შემდეგი განვითარების პროცესი ასოციაციურ-კოლექტიურ ფორმებში წარმოიდგინა. უკეთ რომ ვსთქვათ, მას სურდა საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებისათვის ის ფორმები და სახე მიეცა, რომელიც თეორიულად რუსეთისა და ევროპის საუკეთესო თეორეტიკოს-სოციალისტებმა შეიმუშავეს. მაგრამ ეს მისწრაფება ჩვენი ინტელიგენციის ზოგერთ წრეებში ასოციაციებისა, კოოპერაციებისა და კოლექტიურ მეურნეობისაკენ ნაკარნახები იყო მთელი ჩვენი მაშინდელი სოციალ-ეკონომიური წყობილების ობიექტიური პირობებით,—საწარმოო ძალთა მოუმწიფებლობით, ახალი ურთიერთობის სისუსტით, ბურჟუაზიული ფენების უაქტიურობით;—ამ მძიმე პირობათა გადალახვის აუცილებლობამ მოწინავე ინტელიგენცია ძალა-უნებურად

მიიყვანა იმ შეგნებამდე, რომ ახალი საწარმოო ძალთა და ურთიერთობათა განვითარება ინდივიდუალიზმის გზით შეუძლებელია, რომ ამისათვის საჭიროა მთელი სასიცოცხლო ძალების დარაზმვა, კოლექტიურად შეერთება და ბრძოლა. აქედანვე წარმოსდგა ინტელიგენციის პოლიტიკური რადიკალიზმიც, მიმართული ცარიზმის წინააღმდეგ, რომელიც აფერხებდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარებას ჩვენში და რომელიც სპობდა ყოველგვარ თავისუფალ მოქმედებისა და აზროვნების შესაძლებლობას. მაგრამ ჩვენი ინტელიგენციის ხელში ეს უცხო სოციალური თეორიები შეფარდებულნი იყვნენ ცხოვრების ვითარებასთან, არსებითად ღებულნი და „უკაპიტალიზმო კაპიტალიზმისა“ და „უპროლეტარო კაპიტალიზმის“ სახეს. უკეთ რომ ვსთქვათ, უტოპიურ თეორიასა და ჩვენი ცხოვრების მოთხოვნილებების და აუცილებლობის შორის გარკვეული ხასიათის კონფლიქტი მოხდა: ცხოვრების ლოდიკამ და თეორიამ ხსლია ქრელი თეორია; საწარმოო ძალთა განვითარების მოთავსება ასოციაციურ-კოლექტიურ ფორმებში შეუძლებელი შეიქმნა, ეკონომიური ცხოვრების ვითარებამ თავისი ბუნებრივი კაპიტალისტური სახე მიიღო; ჩვენი მოწინავე ინტელიგენციას ისე არაფრის ეშინოდა, როგორც ჩვენი ხალხის „პროლეტარობაში ჩაცვენისა“, მისი მთავარი მიზანი ისყო, რომ პროლეტარიზაციის პროცესი აეცილებია ქართველი ხალხისათვის;—აქ უკვე სჩანდა მისი კლასიური შიში მომავალი მტრის წინაშე. ცხოვრებამ ამ შემთხვევაშიაც თავისი გზით იწყო წინსვლა და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად სწარმოებდა პროცესი მუშათა კლასის ჩამოყალიბებისა ჩვენში; მაშასადამე,—პროცესი პროლეტარიზატსა და ბურჟუაზიის შორის კლასიური ბრძოლის განწყვაებისა და გაღრმავებისა. და როდესაც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში გარკვევით სწარმოებს კლასიური ბრძოლა, როდესაც სოციალური დაპირისპირება საზოგადოებრივ ფენებშია სააშკარაოზე გამოდის,—ინტელიგენცია გარკვევით სდგება იმ კლასის ბანაკში, რომლის ინტერესებშია და მისწრაფებებს იგი გამოხატავს. აქ მარხია ერთი მთავარი მიზეზი ნიკოლაძის აზროვნების ცვლილებისა 80-90-იან წლებში.

აქ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ნიკოლაძის პროგრამას და აზროვნებას 60-70-იან წლებში არ ყავდა ჩვენში მტკიცე დასაყრდენი სოციალური ძალა: გლახობა ჩვენში განუვითარებელი იყო. არც ცდილობდა ნიკოლაძე ამ სოციალურ წრეზე დაყრდნობას; ბურჟუაზია იმ ხანად უმნიშვნელო და, მაშასადამე, უაქტივოც, ერთად ერთ აქტიურ ძალას თავად ახალი საწარმო

მოადგენდა, მაგრამ იგი არ შეიძლეოდა გამხდარიყო მისი სამოღვაწეო ასპარეზად (აუშმა ცა უნდა აღენიშნოთ, რომ ამ წოდებასთან მორიგებისათვის ნიკოლაძეს ხშირად სჭირდებოდა დიდ კომპრომისებზე წასვლა). უმთავრესი წრე, რომელზე დაყრდნობასაც ნიკოლაძე ცდილობდა და რომელიც მას მიაჩნდა ცხოვრების მამოძრავებელ ფაქტორად, ეს — ახალი თაობის ინტელიგენცია იყო. მაგრამ ამ ინტელიგენციამ ვერ გაამართლა თავისი დაპირებანი და იგიც ქედმოხრილი შეეგუა ცხოვრების მოთხოვნილებებს. 1877 წ. ნიკოლაძე სწერდა: „შარშან (1876 წ.) ბანკების და აზნაურობის კენჭის ქრის დროს, ჩვენმა საზოგადოებამ პირველათ დაინახა საქმეში ჩკენი, ვითომ, ახალი თაობა, და ეს თაობა წარსდგა საზოგადოების წინაშე მეტის-მეტი ბნელის მხრით. მის მაგიერ, რომ იმას თვალი აეხლე გაუნათლებელი და უმეცარი ხალხისთვის, მის მაგიერ, რომ იმას ესარგებლებია საქვეყნო ყრილობით ხალხის გონების ასამაღლებლათ, მის მაგიერ, რომ იმას ეძებნა ნარტო საზოგადო სიკეთე, პირადი სარგებლობის დაღვიწყებით, ამ თაობამ დაიფიწყა ყველაფერი, რასაც უწინ ამბობდა. იმან ისარგებლა საზოგადო უმეცრებით, და თვალი აუხვია უიმისიდაც დაბნეულ ხალხს... ჩვენი თაობა შერცხვა ხალხის წინ, შერცხვა მით, რომ გამოდგა უმეცრების ექსპლოატატორათ, ხალხის უძლურებით მსარგებლათ“... 1)

ასე მოხდა ნიკოლაძისავე დახასიათებით ახალი თაობის ინტელიგენციის გადაჯვარება, მისი შერიგება არსებულ საზოგადოებრივ წყობილებასთან, და უდავოა, რომ ეს ახალი თაობის ინტელიგენცია ვეღარ გამოდგებოდა ახალი იდეებისა და პროგრამის გამტარებლად ცხოვრებაში.

ამრიგად ნიკოლაძე თითქოს მოსწყდა რეალურ სინამდვილეს, მას გამოეცალა დასაყრდენი სოციალური წრე და ასოციაციურ-უტოპიური თეორია ჩვენის ცხოვრების საქიროებისათვის გამოუსადეგარი გამოდგა, და სწორედ აქ უნდა ვეძიოთ ნიკოლაძის აზროვნების კრიზისის მეორე მიზეზი, მისი სოფლმხედველობის ევოლიუციის წყარო ბურჟუაზიული ლიბერალიზმის მიმართულებით: იმდენად, რამდენადაც ჩვენში კაპიტალისტურა ურთიერთობა ვითარდებოდა და მტკიცდებოდა, რამდენადაც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იჭრებოდა ახალი ფაქტორები და საზოგადოებრივი ურთიერთობა გარკვეულ ბურჟუაზიულ ფორმებს ღებულბოდა, ასე ვსთქვათ რამდენადაც მწიფდებოდა ცხოვრების ახალი სოციალ-ეკონომიურა პირობები, — ამ-

1) ნ. ნიკოლაძე: „სახალწლო გოდება“ — „დროება“ № 1, 1877 წ.

დენადვე ეს ფაქტორები იწვევდა ნიკოლაძის საზოგადოებრივ აზროვნებისა და სამოღვაწეო პროგრამის შეგუებას ცხოვრების ვითარებასთან, მისი იდეოლოგიის განვითარებას წმინდა კაპიტალისტური ურთიერთობის მიმართულებით. წინაღ მისი ასოციაციურ-სოციალური თეორიები ასე იდეალად ვერ ეგუებოდა ცხოვრების რეალურ მოთხოვნილებასა და განვითარებას. ამიტომ მათ შორის ხდებოდა ზემოდ აღნიშნული საინტერესო კონფლიქტები. შემდეგ პერიოდში მისი ბურჟუაზიული ლიბერალიზმი და პოლიტიკური სოციალ-დემოკრატიული იტალიანობა სავსებით შეგუებული იყო ჩვენი ბურჟუაზიის რეალურ სოციალ-ეკონომიურ მოთხოვნილებასა და ინტერესებთან.

მასთანვე მან, როგორც ბურჟუაზიის იდეოლოგმა ნათლად დაინახა, რომ ჩვენს პირობებში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება მთავრობის დანაშაულის გარეშე შეუძლებელი არის, — აქედან მისი პოლიტიკური რადიკალიზმი — პოლიტიკური ოპორტუნუიზმით შეიცვალა თვითმპყრობელობის მიმართ.

განვიხილოთ ახლა მეორე პერიოდის მისი სამოღვაწეო პროგრამა.

V. 6. ნიკოლაძე როგორც ბურჟუაზიის იდეოლოგი

I. წინასწარი შენიშვნები

80-იან წლების დასაწყისში ნიკოლაძის საერთო სოციალ-პოლიტიკური აზროვნების კრიზისის მაჩვენებელი იყო ის პოლიტიკური ნაბიჯი, რომელიც მან გადასდგა ცნობილ „სივარდნაშია დრუჟინასა“ და „ნაროდნიკ ვოლის“ შორის მოლაპარაკების დროს. თავის დროზე ნიკოლაძის პოლიტიკამ დიდი კამათი გამოიწვია პრესაში. რასაკვირველია, ამ წერილში ამ საკითხს ჩვენ შევხებით გაკვირვებითა და იმდენად, რამდენადაც ეს საკითხი არის მისი აზროვნების დასახსიათებლად.

როგორც ცნობილი არის, 70-იან წლების მიწურულეებში რუსეთის რევოლუციონური ნაროდნიკობა ბრძოლის ახალ ტაქტიკას დაადგა: მან პირველ რიგში დააყენა პოლიტიკური ძალა-უფლებების დაპყრობის საკითხი და ამ თავის მიზნის მიღწევას იგი ცდილობდა შეთქმულების მეოთხით, დინამიტებით, ბომბებითა და ტერორით. მტკიცე შეკავშირებულმა მცირერიცხოვანმა რევოლუციონურმა ორგანიზაციამ თავზარი დასცა რუსეთის დიდ-ტანჯილას სახელმწიფოს მა-

რთველებს; განსაკუთრებით თავზარდამცემი იყო მათთვის ალექსანდრე მეორეს სიკვდილით დასჯა 1881 წელს მარტში. მაგრამ რევოლუციონური ორგანიზაცია, რომლის მოსასპობათ და წინააღმდეგ მიმართული იქნა მთელი სახელმწიფოს მექანიზმი, მარტო ამით არ კმაყოფილდებოდა და ახალი ტერორისტული აქტებით ემუქრებოდა ალექსანდრე მესამესაც. რეაქციონურ წრებში დაიბადა აზრი გარდაპოლიციისა, ჟანდარმებისა და პროკურორებისა „ნაროდნია ვოლიას“ წინააღმდეგ აემოძრავებით ავრეთვე ფარული რეაქციონური ორგანიზაცია, რომელსაც ევალებოდა დაეცვა მეფე ახალ თავდასხმებისაგან და გაეგოთ მთელი საიდუმლოება რევოლუციონური პარტიისა, მისი საბოლოო განადგურების მიზნით. სწორედ ამ საფუძველზე აღმოცენდა ე. წ. „Священная дружина“- ან ორგანიზაცია მოიწადინა საიდუმლო მოლაპარაკება გაემართა „ნაროდნია ვოლიას“. პარტიასთან, ვითომდა მთავრობის სახელით, რომ გაეგო რევოლუციონური პარტიის ფარული ზრახვები და შემდეგ შესაფერისი ლინისძებანი მიეღო. ¹⁾ ერთ დროს სენაკის მაზრის უფროსად ნამყოფმა ოტერატორმა კ. ბოროზდინმა, რომელიც აღნიშნულ ორგანიზაციის აგენტი იყო და რომელიც დიდი ხნიდან იცნობდა ნიკოლაძეს, ჟუანასკენელს, ერთი საუბრის დროს, მიმართა წინადადებით, რათა მას გაემართა მოლაპარაკება რევოლუციონურ პარტიასთან ტერორის შეწყვეტის შესახებ, ხოლო თავის მხრივ მთავრობა აუცილებლად დაადგება შესაფერისი რეფორმის გზასო.²⁾ ნიკოლაძემ არ იცოდა, რომ ბოროზდინი აღნიშნული „დრუჟინის“ აგენტი იყო, იგი დასთანხმდა მოლაპარაკებოდა ამის შესახებ ცნობილ ვორონცოვ-დაშკოვს. ნიკოლაძემ წინასწარ ამის შესახებ შეატყობინა პუბლიცისტს ნ. კ. მიხაილოვსკის, რომელმაც თანხმობა მისცა ნიკოლაძეს დაეწყო მოლაპარაკება ვორონცოვ-დაშკოვთან. ³⁾ ვორონცოვ-დაშკოვთან მოლაპარაკების პროგრამა ნიკოლაძემ მიხაილოვსკისთან და კრივენკოსთან ერთად შეიმუშავა. თავის მოგონებაში ნიკოლაძე სწერს: „Программа-которую я должен был проводить, заключалась в приглашении правительства стать на путь социальных, вернее, экономических улучшений народного быта, с значительным в

¹⁾ დაწვრილებით იხ. В/ Богучурский: „Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х г. г. XIX-века“ გვ. 268—386, 1912 წ.

²⁾ იხ. „Записка К. А. Бороздина с примечаниями“ Николадзе.—„Былое“ № 10, 1907 წ.

³⁾ მიხაილოვსკიმ ამის შესახებ პატარა „მოგონებაც“ დასწერა, იხ. „Революционная Россия“ № 54, ან „Былое“ № 9, 1907 წ.

этом смысле расширением сферы воздействия печати и земского или общественного самоуправления“. 1) ვორონცოვ-დაშკოვის მოლაპარაკების დროს არავითარი დაპირებანი არ მძლეცია ნიკოლაძისათვის, მხოლოდ სთხოვა გაეგო რევოლუციონური პარტიის აზრი ამის შესახებ და აიღებს იგი ხელს თუ არა ტერორისტულ აქტებზე და არალეგალურ მოღვაწეობაზე, მთავრობამ რომ განახორციელოს ზოგიერთი რეფორმები. ამ კითხვების გამოსარკვევად ნიკოლაძე გაემგზავრა საზღვარგარეთ „ნაროდნაია ვოლია-ს“ ცენტრალური კომიტეტის წევრებთან მოსალაპარაკებლად. მიუხედავად იმისა, რომ პარტია მზად იყო დათმობაზე წასულიყო, რასაკვირველია, ამ მოლაპარაკებას არაფერი შედეგი არ მოუყოლია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ თითქოს მისი გავლენით გაანთავისუფლეს ჩერნიშევსკი ოცი წლის ტყვეობიდან, რასაკვირველია, ჩვენ ამ მოლაპარაკების ესტორიას არ ვსწვრთ; უმთავრესად გვანტერესებს ნიკოლაძის პოლიტიკური ხაზი ამ მოლაპარაკების დროს. ნიკოლაძის მთავარი მიზანი იმისკენ იყო მიმართული, რომ როგორმე შეერიგებია მთავრობა და რევოლუციონური ინტელიგენცია: მთავრობას უნდა გაეცინათ ცხოვრებაში შესაფერისი სოციალური რეფორმები, გაენთავისუფლებია გლეხი მონობისაგან, დაეცვა არტელი და თემი და ხელი შეეწყო ხალხის მატერიალურ-ეკონომიურ აღორძინებისათვის, ინტელიგენციას ხელი უნდა აეღო რევოლუციასა და ტერორზე, შესდგამოდა ლეგალურ მოღვაწეობას და დახმარება გაეწია მთავრობისათვის ხალხის სასარგებლო რეფორმის დატარებაში. ასეთი გზა მარტო ნიკოლაძეს არ აურჩევია: ამ გზას დაადგა საგრძნობი ნაწილი რუსეთის ნაროდნიკებისა 80—90-იან წლებში. ამ შემთხვევაში ნიკოლაძე ორი ძირითადი დებულებიდან გამომდინარე: ლეგალური მოღვაწეობით ინტელიგენცია უფრო მეტ სარგებლობას მოიტანს, ვინემ რევოლუციისა და ტერორის გზით; მეორე მხრივ, იგი მოითხოვდა მთავრობისაგან ტერორმებისა და თვითმართელობის შემოღებას. ეს პოლიტიკა სავსებით ეგუებოდა ლიბერალური ბურჟუაზიის ინტერესებს, რომელსაც ერთი მხრივ რევოლუციის ეშინოდა, ხოლო მეორე მხრივ, ვერც მთავრობის პოლიტიკას იზიარებდა სავსებით და მოითხოვდა მისგან ბურჟუაზიის სასარგებლო რეფორმებს. როგორც ქვევით დავინახავთ, თვითმართელობის პრინციპისათვის

1) Н. Николадзе: „Освобождение Чернышевского“.—Былое № 9, გვ. 256, 1906 წ. არის ცალკე წიგნათა ც გამოცემული 1917 წელს. მის არქივში ინახება აგრეთვე ვრცელი წერილი ამავე საკითხის შესახებ თავ. შერმაკოვისადმი მიწერილი 1885 წელს.

მას შემდეგშიაც არ უღალატნია, მაგრამ ეს თვითმართველობა მოკლებული იყო იმ რადიკალურ-დემოკრატიულ შინაარსს, რომელიც მან 60-იან წლებში შეიმუშავა. ლეგალიზმი და კანონიერების დაცვა, ბრძოლა ბიუროკრატიზმის წინააღმდეგ, ბურჟუაზიისა და ინტელიგენციის კულტურულ-ეკონომიური მოღვაწეობა, ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარება ჩვენში და თვითმართველობათა შემოღება და გაფართოება—აი ის პროგრამა რომელსაც ემსახურებოდა იგი 80-იან წლებიდან მოყოლებული.

არ შეიძლება აქ არ აღვნიშნოთ ერთი ფაქტი. როგორც ვიცით, 1865 წ. ვერცენის „კოლოკოლ“-ში მან წერილი მოათავსა გლეხთა განთავისუფლების შესახებ საქართველოში; 1887 წ. ეს წერილი და მისი ავტორი რიო ნელო კვლავ მოიგონა „ნოვოე ვრემია“-მ კატეგორის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით. თავის საპასუხო წერილში („Старые ошибки“), რომელიც არ გაუშვია მაშინდელ ცენზურას, ნიკოლაძე სწერს: „Нам дело нет до г. Рио-Нели и до его статьи Из его статьи... мы увидели, что это был юный энтузиазм... Неужели для зрелых публицистов и историков литературы заявление какого-то безвестного юноши, решительно не подкрепленные ни единым жизненным фактом, могли перетянуть вековые уроки истории и здравого смысла?“ ცხადია, უკვე დავაქაცებულსა და გონება დადინჯებულ ნიკოლაძეს აღარ მოსწონდა თავისი ახალგაზრდობის პერიოდის რადიკალური აზრები და მისწრაფებანი: ლიბერალურად განწყობილ ბურჟუაზიის იდეოლოგი აღმაცრულად უყურებდა ჩერნიშევსკის სკოლაში აღზრდულ ახალგაზრდა რადიკალ ნიკოლაძეს.

მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ უკანასკნელ ხანებში იგი არც თავის ძველ მასწავლებლებს, და მათ შორის ჩერნიშევსკისაც არ იწყნარებდა. ერთს თავის საპოლემიკო წერილში იგი სწერდა 1913 წელს:

„ჩვენი ეგრედ წოდებული „მოწინავე“ ხალხი ჯერ კიდევ მეტაფიზიკურ გავლენის ქვეშ იმყოფება... სოციალურ და პოლიტიკურ საქმეებზე ძველ, მეტაფიზიკურ, მოაზრებას ვერ ასცილებიან... ამ მოვლენის მიზეზი ის არის, რომ სოციალურ და პოლიტიკურ საგნების მასწავლებლად ახალგაზრდობას რუსეთში კანტისა და ჰეგელის მეტაფიზიკით გაჟღენთილი მწერლები, ბელინსკი, ჰერცენი, ჩერნიშევსკი, ლაფროვი, სტრუვე და სხვა ჰყავდა. ამ სკოლის გავლენისაგან თავის დახსნა და თანამედროვე მეცნიერული ეკონომიკის თუ პოლიტიკის შეთვისება მეტათ ძნელოა... აი რა მიზეზით ბევრჩვენს მემარ-

ცხენეს თავი მეტად დაწინაურებულად მიაჩნია. და ის კი ვერ შეუმჩნევია, რომ მისი აზრები მარტო მაძინის დროს, ამ სამოცი წლის წინათ, ეპატიებოდა იმ დროის მოწინავეს; ესლა კი მცოდნე კაცის თვალში უფიცობად ითვლება“.¹⁾

ამრიგად 60-იან წლებში შემუშავებული სამოღვაწეო პროგრამა მის „თვალში უფიცობად ითვლებოდა“. ასე დაიმორჩილა ახალმა. ეპოქამ ნიკოლაძე, გასწმინდა იგი ახალგაზრდულ იდეებისაგან და გატაცებისაგან და საესებით შეუფარდა მისი აზროვნება და მოღვაწეობა ბურჟუაზიის აზრსა და მოთხოვნებებს.

ნიკოლაძის აზროვნების კრიზისისა და მისი პოლიტიკური სოფლმხედველობის ცვლილებების საუკეთესო გამოხატველი იყო, აგრეთვე, მისი წერილი ლეე ტიხომიროვის შესახებ. როგორც ცნობილია 80-იან წლების მეორე ნახევარში „ნაროდნაია ვოლია“-ს პარტიის ერთ-ერთმა მეთაურმა უარყო თავისი წარსული და თვითმპყრობელობის მხარეზე გადავიდა. თავის წიგნში: „Почему я перестал быть революционером?“—ლ. ტიხომიროვი ამტკიცებდა, რომ რუსეთში სერიოზული რევოლუციების გატარება შესაძლებელი არის მხოლოდ არსებულ კანონებთან შეფარდებული პოლიტიკური მოქმედების გზით; არა რევოლუციით, არამედ მთავრობას დარწმუნებითა და ზემოქმედებით არის შესაძლებელი წინსვლელიობაო. ნიკოლაძე თავის წერილში საესებით იწონებს ლ. ტიხომიროვის ამ ნაბიჯს და თავის მხრივ დასძენს: „Тихомиров приходит теперь к убеждению, которому масса других деятелей—и мы в том числе—пришли с первых же шагов нашей юношеской мысли—что вернее, целесообразнее, разумнее другой путь“.²⁾ მაგრამ რაში უნდა გამოხატულიყო ეს „გონიერი გზა“ ცხოვრების განახლებისა და წინსვლელიობისათვის? ნიკოლაძე ფიქრობდა, რომ უხეში ძალდატანებისა და უკანონო მოქმედების მეოლია უკვე მოსკომა თავისი დრო, ახლა იწყება იდეური ბრძოლის პერიოდი, რომელსაც მხოლოდ ერთად-ერთს შეუძლია წაიყვანოს ხალხი თავისი ძალების ყოველმხრივი გაყვავებისა და მტკიცე კეთილმდგომარეობის შექმნისაკენ. მაგრამ ვინ უნდა უხელმძღვანელოს ამ ბრძოლას და როგორ ფორმებში უნდა წარმოებდეს იგი? მოუსმინოთ თვით ნიკოლაძეს. იმავე წერილში იგი სწერდა:

„По нашему глубокому убеждению, шаг, сделанный г. Тихомировым, и в котором „Московские Ведомости“ осно-

1) ნიკო ნიკოლაძე: „ჩემ პოლიტიკაზე“ გვ. 55—6, 1913 წ.

2) Н. Николадзе: „На праздники“—„Новое обозрение“—№ 1620, 1888 წ.

вательно усматривают присутствие „гражданского мужества“, в том только случае возымает ожидаемое этою газетою воздействие на дальнейшая судьбы умственной жизни и политической деятельности наших подростяющих поколений, если, со стороны правительства, приняты будут соответственные меры к расширению сферы полезной деятельности свежих сил нашего общества. Я не, о ломке и извращении „основ“ тут говорю, а о тех последовательных улучшениях в сфере самоуправления, которые находили бы молодья наши силы к скромной, по ощутительно полезной работе во благо сограждан. От химер, бесплодно поглотивших столько юных жизней и богатых задатков, есть одно только средство: реальный труд над общественною пользою. Нужно организовать такой труд, нужно обставить его всеми желательными гарантиями и успешности, и стройности, и отсутствием уклонений в сторону, а эта трудная задача принадлежит компетенции одного лишь правительства“. ¹⁾

ასე სწერდა 80-იან წლებში ნიკოლაძე და ეს მისი აზრები მაჩვენებელი იყო იმისი, რომ საქართველოს ბურჟუაზიული ინტელიგენციის ფენები უკვე დაადგენ თვითმპყრობელობასთან შეგუების და მის წინ ქედის მოხრის გზას.

თვალი გადავავლოთ ნიკოლაძის უკანასკნელი პერიოდის სამოღვაწეო ეკონომიურ პროგრამასა და იგი საინტერესო გასაღებს მოგვცემს მისი პარტიური სოფლმხედველობის სისწორის ასახსნელად.

2. ე კ ნ მ ი უ რ ი პ რ ო გ რ ა მ ა

80—90-იანი წლები საერთოდ რუსეთისა და კერძოდ ამიერკავკასიისა, და საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრების ისტორიაში უნდა ჩაითვალოს ერთ-ერთ შესანიშნავ ეპოქად. რუსეთ-ოსმალეთის ომმა მეტად შეუწყო ხელი ჩვენში ვაჭრობისა და ალემ-მიცემობის განვითარებას, ხოლო რუსეთისა და ევროპის კაპიტალის შემოჭრამ გეტის-მეტად გაცხოველა ჩვენი სამთომადნო მრეწველობა და საფაბრიკო ცხოვრება. ამიერ-კავკასიის უდიდესი საწარმოო ცენტრის—ბაქოს ნავთის წარმოების გაცხოველებამ, ჰიათურის მარგანცისა და ტყიბულის ქვანახშირის წარმოების წამოწყებამ, ამიერ-კავკასიის უდიდესი მაგისტრალის—ბაქო-ბათუმის რკინის გზის გაყვანამ მთელს ჩვენს ეკონომიურს ცხოვრებაში უდიდესი გარდატეხა მოახდინა და

¹⁾ იქვე.

ფართო სარბიელი გადაშალა წარმოებისა და სააღებ-მიცემო ფრონტ-ზე. ჩვენი ცხოვრების ასეთმა ეკონომიურმა განვითარებამ პრაქტიკულად ჩაითრია ჩვენი ინტელიგენცია და გარკვევით დააყენა იგი ბურჟუაზიული ურთიერთობის მშენებლობის გზაზე. ნ. ნიკოლაძე ერთი პირველთაგანი იყო, რომელმაც იგრძნო ამ დიდი ეპოქის დასაწყისი და მთელი თვისი შემდეგი პრაქტიკული მოღვაწეობა გარკვევით შეუფარდა ამ ახალი ეკონომიური ცხოვრების მიმდინარეობას, მისი სამოღვაწეო ეკონომიური პროგრამაც ამ ახალ ურთიერთობის საფუძვლებზედ იყო აღმოცენებული. 1887 წ., როდესაც შარსელ დეპრეს მიერ აღმოჩენილი „თეთრი ნახშირი“—ელექტრონი მისაწოდომი შეიქმნა მთელი კაცობრიობისათვის, ნიკოლაძემ ნათლად იგრძნო ამ დიდი ფაქტორის უდიდესი ეკონომიური მნიშვნელობა და სალი გონებით განსჭვრიტა, თუ როგორ ცვლილებებს გამოიწვევდა ამ დიდი ძალის გამოყენება ჩვენი ცხოვრების პირობებში. იგი სწერდა: „ვოცნებობ იმის თაობაზე, თუ რა შედეგი მოელის ჩვენს მთიან ქვეყანას ახლო მომავალში, როცა რევოლუცია მოხდება... ნუ გეშინიათ, სახეში მაქვს მშვიდი, აუცილებელი რევოლუცია ეკონომიურ წესწყობილებაში, რევოლუცია ფინანსებში, მრეწველობაში, რომელი უკვე იწყება ჩვენი თვალწინ. ამ რევოლუციას არც აფეთქება, არც სისხლის ღვრა, არც ტახტების და საკურთხეველს ლეწვა მოსდევს; მაინც მისი შედეგე ბევრათ გადააჰარბებს საფრანგეთის 1789 წლის „დიდ რევოლუციის ნაყოფს“. 1)

მრეწველობის განვითარება, ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლება, სამთამადნო მრეწველობის ორგანიზაცია, რკინის გზების დაყენება, საშინაო და საგარეო ვაჭრობის მოწესრიგება, ბანკების დაკავშირება ვაჭრობასა და მრეწველობასთან, ქალაქის თვითმართველობათა ჩამოშენება ეკონომიური ცხოვრების აღორძინების საქმეში, სასოფლო-სამეურნეო ცხოვრების კაპიტალიზმის გზით განვითარება—აი ის ძირეული საკითხები, რომლითაც დაინტერესებული იყო 80—90-იან წლებში ნიკოლაძე, რომელსაც იგი თვისი პრაქტიკული მოღვაწეობითა და ნიქიერი კალმით ემსახურებოდა.

ნიკოლაძემ სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარების აუცილებლობა და საჭიროება ნაციონალური პოლიტიკის საზომითაც განიხილა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენი მწერლები უკვე 70-იან წლებში გრძნობდნენ „ნაციონალური კაპიტალის“ შექმნის საჭიროებას. გ. წერეთელი ამ მიმართულების პიონერად უნდა ჩაითვალოს ჩვენში.

1) იხ. „Новое обозрение“ № 1328, 1887 წ.

ნიკო ნიკოლაძემ უფრო მკვეთრად ეს საკითხი 80-იან წლებში წამოაყენა. მან ნათლად დაინახა, რომ ეკონომიურად განუვითარებელი და ჩამორჩენილი ქვეყანა უფრო დაწინაურებული ქვეყნის მონა-მორჩილი ხდება, რომ მრეწველობისა და ტექნიკის მხრივ განვითარებული კაპიტალისტური ქვეყნები ეკონომიურად დაუძღვრებულ ერს თავის საექსპლოატაციო ობიექტად აქცევს. ამით ნიკოლაძემ ხაზგასმით აღნიშნა, რომ კაპიტალიზმისა და იმპერიალიზმის პერიოდში ერების დამონება ხდება არა მარტო პოლიტიკური საშუალებებით, არამედ ეკონომიური მეთოდებითაც. ამიტომ თუ გვინდა ჩვენი ერის წარმატება და თავისუფლება, უმთავრესი ყურადღება უნდა მივაქციოთ მისი ეკონომიური აღორძინების და წარმატების საქმესო: „მას შემდეგ კაცობრიობას მდგომარეობა ისე შეიცვალა, —სწერს იგი 1894 წ.— რომ თუ რომელიმე ხალხმა ასი და ათასი მილიონის, საღიორის რკინის გზები, ფოსტები, გემები და საზოგადოდ, საშრომო იარაღეულობა (оборудование) არ შეიძინა, ის ხალხი მალე უნდა გახდეს უფრო მდიდარი და ვაშარბული მეზობლის მონად და მაშასადამე, მისი წევრებიც რა ვინდ ნიჭიერი და ენერგიული იყვნენ, ცარიელი თავისი ნიჭით და ენერგიით საერთო მონებას ვერ გადარჩებიან“.¹⁾

როგორი არის ამ მხრივ ჩვენი მდგომარეობა, როგორ პირობებში არის საქართველო თავის ეკონომიური წყობილებით? ნიკოლაძეს კარგათ ჰქონდა შესწავლილი ჩვენი ეკონომიური მდგომარეობა: იცოდა ჩვენი ბუნების სიუხვე და დოვლათიანობა, მაგრამ მასთანვე ნათლად ხედავდა, რომ ეს ბუნებრივი სიმდიდრე ხელუხლებელი იყო და ჩვენი მხარე „მრეწველობის უქონლობამ სხვისი ხარჯის მძლეველად გადააქცია“, ჩვენში ჯერ არაფერ „ციდილობს, რომ თავისი ძალა, ცოდნა და იარაღი გონიერად, ოსტატურად გამოიყენოს მასლის საქონლად გადაქცევისათვის“. „საქართველოს ბუნება დიდადედი მდიდარია, მაგრამ მისი სიკეთე ბევრით არაფერად დასტყობია არც ქართველობას, არც ქართველებს, —სწერდა ავტორი, —როცა რომელიმე ხალხი თავისი ქვეყნის ბუნებას გულ-ხელ დაკრფილი შესცქერის, იმას ჩვენ დროში ის სირცხვილი და ზარალი მოეღის, რომ უტხოეთის დაბეგრული მონად ხდება. უტხოეთიდან ელის და ყიდულობს ის ყოველგვარ საქონელს და მოწყობილებას, იარაღს, სამოსელს, წამალს. მისი შრომისა და შემოსავლის უმეტესი ნაწილი

¹⁾ ნ. ნიკოლაძე: „საფრანგეთის საქმეებზედ“ — „მოამბე“ — № VIII, გვ. 154, 1894 წ.

„უცხოეთს ამდიდრებს, ამ ნაყიდი საქონლის სამაგიეროდ.“¹⁾ ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ჩვენ ვერ მოვახერხებთ ჩვენი სიმდიდრის გამოყენება, გადამუშავება, ვყიდით იაფად უმთავრესად ნედლეულ მასალას და ვყიდულობთ უფრო ძვირად ამ ჩვენი მასალებიდან გადამუშავებულ საქონელს; ჩვენ ბევრად მეტი შემოგვაქვს საქონელი, ვინემ გაგვაქვს ნედლეული. „დიდი ანგარიში და წინასწარმეტყველობა როდის სჭირია კაცს იმის გასაგებად, რომ ეს მდგომარეობა, თუ არ შეიცვალა ჩვენ მხარეს დასწევს კი არა, აუცილებლად გააკოტრებს და ამოაგდებს: საქართველოს ბუნების სიმდიდრე ამ მომავალს ჭერც აგვაცდენს და ვერც შეაჩერებს მის მომდინარეობას.“²⁾ რაში უნდა ვებრიათ გამოსავალი ამ კრიტიკულ მდგომარეობიდან; როგორი გზით მოუწოდებს ნიკოლაძე ახალ თაობის მოღვაწეობას ეკონომიურ ფრონტზე? მისი სამოღვაწეო პროგრამის შინაარსი მრეწველობისა და ვაჭრობა-აღებ მიცემობაში გამოიხატებოდა. ავტორი სწერს:

„მრეწველობის უქონლობა ცხადი, უდიდესი ნიშანია ქვეყნის ჩამოქვეითების და უკან ჩამორჩენისა. ამ ქვეყნის ბედში არავითარი ცვლილება არ მოხდება თვალსაჩინო, არც გონებრივი, არც, საზოგადო, არც პოლიტიკური მხრივ, სანამ ის, მრეწველობის საშვალეებით, ეკონომიურ მონობისაგან არ დაიხსნის თავს უცხოეთის ხელიდან. აიღეთ რომელიც ვსურდეთ იმ ერის ისტორია, ყოველგან ცხადად დაინახავთ, რომ მისი აღორძინება, მისი გონებრივი სიფხიზლე, მისი ჯანვითარება აღებ-მიცემობის, მრეწველობის ხელ-დართული შედეგი და ნაყოფი ყოფილა. თვით ისეთი ქვეყანა რომ გაიხსენოთ, რომელიც ნიადაგ პოლიტიკურად დამოუკიდებელი, თავისუფალი ყოფილა... მისი მდგომარეობაც აგვიხსნის, რომ ეს თავისუფლება ნამდვილი მონობაა: პოლიტიკურად მთავარის მონაა, ეკონომიურად უცხოეთის მრეწველობისა. საცა მრეწველობა არ არსებობს, და—საცა, მაშასადამე, აღებ-მიცემობა, ვაჭრობა თან-და-თან უფრო და უფრო აუძლურებს ხალხს და ქვეყანას, იქ უმეტესი ნაწილი ერისა ნიადაგ დიბალი მუშაა დაწინაურებული უცხოეთისა. მის შრომას ხვაი არა აქვს, რადგანაც დაწინაურებული უცხოეთი დაბალი მუშას, ეკონომიური კანონების ძალით, მარტო იმოდენ ქირას ან ფასს აძლევს, რამდენიც საჭიროა მუშის სიკვდილისაგან დახსნისათვის... ამ მხრივ ყოველი ევროპელი ან რუსეთელი ჩარხნის მუშა უფრო თა-

1) ნ. ნიკოლაძე: „საქირო-ძალა“—„მოამბე“ №VIII, გვ. 123, 1894 წ.

2) იქვე, გვ. 126.

ვისთვისაა, ვინემ ჩვენებური გლეხი, რომლის ფიზიკური შრომა თანქმის ერთიანად ხმას გონების განხნას.“ 1)

ნაციონალური მრეწველობის განვითარების საქმე საქართველოში, ნაციონალის აზრით, მეტაქსმეტად პრიტიკულ მდგომარეობაში იმყოფება: — რაც უფრო მეტი დრო გადის, რაც უფრო წინადაწინ მიდის უცხოეთი, მით თან და-თან ძნელდება ჩვენებურ მრეწველობის და მრეწველობის დაარსება“ მაგრამ ისტორიულად სწავროვება, მკვლევარებმა ამ სიძინელის დაძლივასა და ქართული საქართველოების დაარსებასა და დაძლივებას ნაციონალის აზრით ქართველმა სანადადობამ და ღრჯანიხციებმა განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიაქციონ ამ მდგომარეობას და დაეგმარონ ნაციონალური კაპიტალის განვითარების საქმეს. საქართველოში ამ მხრივ, ერთ-ერთ ღრინსიძეებამ წიკოლაძეს მიაჩნდა მუჯერ ცალკეადი თი სისტემის შემოღება და მეს. ს. შუაღლები და ცუკ ქართული ნორჩ მრეწველობისა უცხოეთის კაპიტალის გამანადგურებელ გავლენისაგან. მაგრამ მართო მფარველობითი სისტემით, ავტორიკ აზრით, შექმნილებლია ჩვენი მრეწველობის აღორძინება. ჩვენში ფაქტისა და კაპიტალის ნაკლებობა უფრო უფრო დაგვიწინა უფრო დაგვიწინა იარაღი ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებასა ჩვენში თავის პირდაპირ დახიზნულებას ეფუძინა და ასილდა „ფუფუს სიმპტირემ“ და ნამსილი მრეწველების არ ყოლამ შეადგინა ჩვენი კხოვარებინ წინსვლელობა, მაგრამ ამჟს დაძლივდა უკანაფერი კაპიტალის დაგროვება მრეწველობისა ფვის შესაძლოა იქ. საცა ერთს მანენის მიყოლა და მხარში შედგობა იციან, საცა შეერთებულ შრომს შესაძლოა, რომ თხოთელმა ერთი კატარა ნაწილს თავის ქონებისა საამხანაგო საქმესთვის გამოიმეტოს უამისოდ. ჩვენს დროში, როცა თითქმის მთელი ქვეყნის მრეწველობა და წარმოება, ამხანაგობის ძალით, შეერთებული შრომით და ქონებით, უწველებელ უთვალავ შილინებს ვაროვებს და ატრიალებს. ერთ-ერთსა ცუკ კი ვერ გადავსდგამთ უნ ეკონომიურ ასპარეზზე. ამრიგად ამხანაგობათა და აქციონერულ სანადადობა და არსება ერთ-ერთ აუცილებელ პირობად შეგინდა წიკოლაძეს ჩვენში მრეწველობისა და წარმოების განვითარებისათვის. ნაციონალური კაპიტალიზმის შექმნისათვის. მკითხველი ფვით მიხედავთ 60-70-ანგ წლებსა შრომის ასოციაციები და ამხანაგობანი რე-

1) იქვე, გვ. 128.
2) იქვე გვ. 133.

გორაზეცეკლამი 90-ან წლებში მრეწველთა აქციონერულ საზოგადოებათა პროგრამით; რასაკვირველია, იქაც და აქაც ნიკოლადეს შეეჭრებულნი იშინაგობის პროგრამა ჰქონდა წარმოდგენილი, მაგრამ მუშინ, როდესმდე 60—70-ან წლებში იგი სასწი.ის მშრომელთა კლასისაკენ ხრიდა და მათ ეყრდნობოდა, ნა—90-ან წლებში ოფიცირეწველთა კლასის განვითარებასა და გამარჯვებაზე ხრუნდად მართლაც ნიკოლადემ ამ პერიოდში გარყვევითა და ნათლად განაცხადებდა რომ ჩვენნი ეკონომიური ცხოვრების აღორძინება და მისი მეთაურობით მხოლოდ ბურჟუაზიულ კლასს შეუძლიაო, ჩვენნი წარმატებები თხოულაგზავრით რაც შეიძლება მალე, რაც შეეძლება ბლომად ცხრდებადღენ ჩვენში ეგრედ წოდებულ ცენტრალურ და ცენტრალურ (სреднецентральные) ბუნებრივებზე მეტად რეზერვებს დაწინებულ ბურჟუაზიულ ეკონომიურ გეოგრაფიულ რეგიონებში (ცენტრალურ რეგიონებში) ჩვენნი ვისი დღევანდელი ეკონომიისათვის იქნება ეგრეთაა მხოლოდ ას ორმოცდაათი წლის წინად დასწორებულ მინერალურ მდგომარეობაში იყო პროგრამის ელესე შეენა ვართ, ყველაფერი, რაც ეს შეიძლება გავრდაგულწრფელად პატრიონი და მოზარცვა მჭრეტი აყრს სწორედ იმ შეუძლებლობებს და სხვა მდგომარეობებს რომლებსაც ელესე ბურჟუაზიონი ეძინებდა. ისტორიული პროგრესის განონჯ თხდულობდა იმას და ენაც ამასვე თხოულობს ჩვენნი იქნება და ქვეყნის გამოყენებულ სიღარბისა და მდგომარეობას და მჭრელობასა და აყრს მშრომელთა გან უთვლელისა და ცოცხლად მარტო ეს და შეიძლება დასა, მჭრელობა აზიამ შეიძლება და იქნება ყოვლად შეუძლებელი იქნება რომის სხვა ფორმებს.)

ამასეთი გარყვევით ენით დაწყებული ნაგავანებში ბურჟუაზიონი როლოსა და მისი მნიშვნელობის შეხატება ჩვენნი ცხოვრების აწარმოებების საქმეში აქვე უნდა ილინი მისი კომპრომიზაციის მართლმრეწველობის საქმეს აქვე ელესე დიდ ყურადღებას აწარმოებდეს გარეოდა საზონათა ეკონომიურ მოწყობების პროგრამასაც აყვენდა.

ავტორმა კარგად იცოდა, რომ ერის ეკონომიური აღორძინებისათვის ყველაზე უმეტესად ჩვენნი წარმოების, და განსაკუთრებით მრეწველობის განვითარება უნდა იქნება. მაგრამ მასთანვე მან კარგად იცოდა რომ ინვესტირება განხუცებული ამ დროის წინაშე წარმოებისათვის თავი უნდა აკლავდეს. ვითარცა მრავლებს ქვეყნის ქონებას: ეკონომის მხრით ბაზარსა შოულობს მოსავლისათვის, და მით წარმოების სხვა რებს თანდათან აწარმოებს, და მეორეს მხრით აადვილებს,

1) იქვე, 83. 136—7.

აიაფებს ხალხის საქირებებათა დაკმაყოფილებას. ამიტომაც ხეირი-ანად წარმოებულ ი ვაქრობა, თუ შემომქმედი არა, მომქმედი ძალა მაინც არის ერის საეკონომიო ცხოვრებაში, და ისეთი ძალაა ურომლისოდაც წარმოება, შემომქმედი შრომა ქვეყნისა აუცილებლად შემცირდებოდა.¹⁾

რაკი ავტორმა ვაქრობა ასეთ დიდ ეკონომიურ ფაქტორად აღიარა, ცხადია მას უნდა ეზრუნა იმისათვისაც, რომ აღებ-მიცემობის საქმე და ქართველ ვაჭართა წრეების მდგომარეობა შესაფერისად მოწესრიგებულყო. ნიკოლაძემ კარგად იცოდა, რომ ქართველ ვაჭართა კლასი სუსტი იყო და გამოუცდელი, იგი სწერდა: „ნუ დავივიწყებთ, რომ ჩვენი კაცი, საეაჭრო ასპარეზზე, სრულიად განკერძობულ მდგომარეობაშია. ვაქრობა უფულოდ, უკრედიტოდ, ყოვლიდ შეუძლებელია, ის ვაქრობა კი არაა, ტანჯვა და სულის-ხაფვია. ყოველს ვაჭარს ჩვენში, სომეხია, თუ ურია, თუ ბერძენი, თუ უცხოელი, საკმაო ნდობა და კრედიტი აქვს სახელმწიფო და კერძო ბანკებში... მარტო ჩვენი ვაჭარია მარტოხელა, თავის საკუთარ ძალაზე მინებებული“. ²⁾ ამრიგად მოწინააღმდეგე პირების წინაშე მეტად დიდი ამოცანა არის აღმართული მოსაწესრიგებლად: მან უდიდესი ენერჯია უნდა გამოიჩინოს ქართული ვაქრობის საქმის ორგანიზაციაში. „ჩვენმა ინტელიგენციამ, — სწერს ნიკოლაძე — ყოველი ღონისძიება უნდა იხმაროს, რომ ღვთის მადლით ახლად დაბადებულ მიმართულებას, ახლად გაღვიძებულ ვაქრობის სურვილს, ახლად აღორძინებულს გამბედაობას შესაფერი შემწეობა აღმოუჩინოს. საკმაო სერმისა და კრედიტის შოვნით. ეს პირდაპირ მოვალეობაა ჩვენის ინტელიგენციისა, თუ იმას მართლა სურს, რომ ხანგრძლივად ფრთა არ მოეკვეცოს ჩვენის ერის ვაჭრულს ნიქს და გამბედაობას... ნუ გვეგონია, ვითომ ამ მხრით არაფერი შეგვეძლოს, ბევრის მოხერხება შეგვიძლია, ჯერ ერთი-ერთმანეთთან დაკავშირებით, აშხანაგობათა შედგენით: საკმაო კაპიტალუბის შედგენა შეიძლება ჩვენშიაც, სააქციონერო თუ სხვა საურთიერთო კავშირის შემოღებით“. ³⁾

როგორც ხედავთ 80—90-ან წლებში ნიკოლაძემ გარკვევით წამოაყენა თავისი ბურჟუაზიული ეკონომიური პროგრამა და პრაქტიკული ღონისძიებანიც დასახა მის განსახორციელებლად. იყო დრო, როდესაც ნიკოლაძე ენერჯიულად ებრძოდა ვაჭრობას და მო-

1) ნიკოლაძე: „საქონლის გამხიდავი ვაქრობა“ — „მოამბე“ — № XII, გვ. 128, 1894 წ.

2) იქვე, გვ. 138.

3) იქვე, გვ. 137—39.

ითხოვდა მის შეზღუდვას ასოციაციებისა და კოოპერაციების დაარსების საშუალებით. მაგრამ ეს იყო შორეულ წარსულში, ახალგაზრდობის პერიოდში, რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის უტოპიური იდეებით გატაცების ხანაში. დრომ თავისი გაიტანა, ისტორიამ ახალგაზრდულ ოცნებას ფრთები შეაქრა, ფერი შეუცვალა და დღეს ნიკოლადის ლოზუნგად გადაიქცა: „ევროპიულად ვითვალისწინებდეთ და ვეპყრობოდეთ ვაქრობას, ღირსეულს ჰატვის ვცემდეთ მის ღირსებას. ვცდილობდეთ მისის ნაკლის გასწორებას“.¹⁾ და როგორც დავინახეთ, ეს „ღირსეული პატივისცემა“ ნიკოლადის აზრით იმაში უნდა გამოხატულიყო, რომ „მკვიდრი საფუძველი მისცემოდა ჩვენს გამხიდავ ვაქრობას: ერთის მხრით რიგიან კავშირთა გამართვით მწარმოებელთა შორის, და მეორეთი—ხეივანიანს კრედიტის შოვნით გამხიდელებსათვის. ამ საქმეს სრული თავისი ყურადღება უნდა მიექცის ჩვენმა წარმომადგენლობამ, ჩვენმა მოწინავე თაობამ, ზოგან ურთიერთობის დასაარსებლად ან განსახორციელებლად, და ზოგან კი მთავრობის მოქმედების ან შემწეობის გამოსაწვეველად.“²⁾ ამრიგად ნიკოლადე მოითხოვდა შეერთებული შრომის დაარსებას ვაჭარ-მრეწველებისათვის, ასოციაციების და ამხანაგობების ჩამოყალიბებისა სავაჭრო ბანკის მოწესრიგებას. აქაც შეგვეძლო გავვეხსენებოთ ის ფაქტი, რომ წინად ნიკოლადე მშრომელთა ასოციაციების დაარსებას ქადაგებდა ჩვენში, დაჟინებით მოითხოვდა გლახთა შეერთებას თემური წყობილების ფორმებში;—დღეს მის იდეალად და დასაყრდენ ძალად საქართველოს ბურჟუაზიული კლასი და კაპიტალისტური ეკონომიკა გადაიქცა. ამგვარად, ნიკოლადე ნორჩი ქართველი სამრეწველო ბურჟუაზიის იდეოლოგი იყო; მისი პროგრამა და სამოღვაწეო გეგმები არსებითად და ძირფულად გამოხატავდა იმ კლასის ინტერესებს, რომელიც ჯერ კიდევ ვერ თამაშობდა თავის შესაფერის როლს ჩვენი ცხოვრების ვითარებაში; იგი ჯერ კიდევ ნორჩი და მოუწიფებელი იყო, მან იმ ხანებში ვერ შესძლო ორგანიზაციულად ჩამოყალიბება და აქტიურად გამოსვლა სამოღვაწეო ასპარეზზე. ეს უდაო ფაქტია; მაგრამ მისი მისწრაფებანი, მისი კლასიური ინტერესები და პროგრამა მაგალითი თავისი სიმძიმით გამოიხატა როგორც ნიკოლადის, ისე გ. წერეთლის ნაწერებში.³⁾ შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ნ. ნიკოლადისა და გ. წერეთლის სამოღვა-

1) იქვე, გვ. 142.

2) იქვე, გვ. 141.

3) გ. წერეთლის შესახებ იხ. ჩემი წერილი მისი ნაწერების სრული კრებულიის პირველ ტომში.

წევო გეგმები საფუძვლად დაედვა მე-XX-ე საუკუნეში აღმოცენებულ ნაციონალ-დემოკრატიულ პარტიის პროგრამას, და სრულიად ბუნებრივი იყო, რომ ნიკოლაძეც ამ პარტიის წევრი გახდა.

აქვე შეიძლება აღინიშნოს, რომ არ. ჯორჯაძის მიერ მე-XX საუკუნის დასაწყისში „ცნობის ფურცელში“ წამოყენებული გეგმები ნაციონალური კაპიტალის და ნაციონალური ბურჟუაზიის შექმნის შესახებ, არსებითად განმეორება იყო იმისა, რაც ბევრად ადრე წამოაყენა გ. წერეთელმა და ნ. ნიკოლაძემ. განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ ჯორჯაძის ბურჟუაზიული გეგმები გამოხვეული იყო სოციალ ფედერალიზმის მანტიაში, ხოლო ნ. ნიკოლაძეს უკვე განვლილი ჰქონდა ეს „ავადმყოფობა“ და ყოველ საგანს თავის ნამდვილი სახელწოდებით ნათლავდა.

საერთოდ ნიკოლაძის ეკონომიური პროგრამა განხილული და შეფასებული უნდა იქნეს თავისი ეპოქის მიხედვით. იმ ხანებში, როდესაც ზემოდ მოყვანილი აზრები იწერებოდა, კაპიტალისტური ურთიერთობა ეკონომიურად აუცილებელ ეტაპს წარმოადგენდა ჩვენი ცხოვრების განვითარების საქმეში. იმ პერიოდში საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება და კლასები იტანჯებოდნენ არამართო კაპიტალიზმის განვითარებით, არამედ მისი განუვითარებლობითა და ჩამორჩენილობით. მიუხედავად იმისა, რომ 80—90-ან წლებში ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება სწრაფი ნაბიჯად წავიდა წინ, მაინც კაპიტალიზმის განვითარებას მრავალი მიზეზი ელოებოდა წინ, უმთავრესად კი ფეოდალურ-ბატონყმური ნაშთები, დარჩენილი ჩვენი სოფლის მეურნეობაში. იმ ხანებში კაპიტალიზმის განვითარება ჩვენში ეკონომიურად აუცილებელს და უფორესად პროგრესულ ფაქტორს წარმოადგენდა. ნიკოლაძეც იმ ხანებში თავისი ეკონომიური პროგრამით ჩვენი ცხოვრების ამ რეალურ მოთხოვნილებას ემსახურებოდა, ისტორიის მიერ რადიკალურად წამოყენებულ ამოცანის გადასაწყვეტად ზრუნავდა.

მაგრამ ის გზა და პროგრამა, რომელიც იმ ხანებში დაუსახა განსახორციელებლად საქართველოს მოწინავე წრეებს ნიკოლაძემ, თანამედროვე საქართველოსათვის უკვე განვლილი და ისტორიის არხივშია ჩაბარებული. ერთ დროს პროგრესიული და ცხოვრების წინ წამწევი ეკონომიური პროგრამა, თანამედროვე საზოგადოებრივისტორიულ პერიოდში რეაქციისა და ცხოვრების უკან დამწევ ფაქტორად გადააქცა. დღეს პროლეტარიატის ბატონობისა და გარდამავალ პერიოდის პირობებში საწარმოო ძალთა განვითარება და ცხოვრების წინმსვლელობა შესაძლებელი არის მხოლოდ და მხოლოდ

ინტენსივობის ტური წარმოების გზით, შიგლი ჩვენი ცნებების სოციალისტური საფუძველიზე გარდაქმნის საშუალებით მწარედ აშორებ, წიკლამის ეკონომიურ პროგნოზს მხოლოდ ინტორიული დოკუმენტის მიხედვლობა აქვს იმის განთხარეველად, თუ ლიბერალური რეტელიგენცია როგორც გზითა და როგორც პროგნოზით ემსაწერებოდა სწავრთველოს ეკონომიური წარმატების საშენს.

3. პოლიტიკური-სოფლმეფელოება

ყველასათვის ცნობილი ფაქტია, რომ რუსეთის ბურჟუაზია იტორიულ პირიების გამო არ წარმოადგენდა არსებულ წყობილებისადმი რევოლუციონურად განწყობილ კლასს. გორკვეულმა ოპიეტურურმა გარკობებამ შთქელი რუსეთს ბურჟუაზია რ მოინაომდეგე სოციალურ ძალთ შორის შოაქია: თვითმხერ ოპიეტობასა, რომელიც მთამულეა ინტორესებს გაახატებდა, და ახლად ამომთავვეულ მუშათა კლასს შორის ბურჟუაზიას ამ ორ სოციალურ ძალისაგან ერთ-ერთი უნდა აერჩია თავის მოკავშირეთ: მას დამოუკიდებელი პოლიტიკის წარმოებაში შეეძლო. ოპიეტურმა პირობებმა მთელი რუსეთის ბურჟუაზია აიძულა თავისი პოლიტიკის სასწორი თვითმპრობელობისაგან გადაეხარა და შასში ეძებნა თავისი მოკავშირე ძალა. ანას თავისი ეკონომიური და სოციალური მთხეცე ელენაირულად ერთი მხრივ, მთელი რუსეთის ეკონომიური წარმატებისა და კანტალისტური ურთიერთობის განვითარების გზებელომად გადაეფიქრა თვითმპრობელობის პოლიტიკასა და საქმიანობას; მეორე მხრივ, ორძალა და შერყევა თვითმპრობელობის საფუძველებს რუსეთში ირევიითად, ინტორიულ პირობების გამო, ნაშენვდა თვით კანტალისტურ წყობილებს შერყევისა და ძალაუფლებების გასასვლას რევოლუციონურად განწყობილ პროლეტარიატისა და მისი წარტების ხელში. ასეთს პირობებში მთელი რუსეთის ბურჟუაზიამ რუსეთში ვერ ითამაშა ის რევოლუციონური როლი, ოპიეტურ დასავლეთ ევროპის ბურჟუაზიულ კლასს ხელაწილად მე-XVIII ს. რუსეთისა და მე-XIX-ე საუკუნის პირველ ნახევრის პერიოდებში რუსეთში ბურჟუაზიული კლასს არსებითად მიეებორო მთავრობა და დაუპირისპირდა მუშათა კლასის განმათავისუფლებელ რევოლუციონურ მოძრაობას, როგორც მისი კლასიური მოწინააღმდეგე ძალა; იგი მხოლოდ ოპორტუნისტული გზით, რეფორმისტულ მშვიდობიანი საშუალებებით ცდილობდა ემთხევედა თვითმპრობელობაზე და აქველებინა ის შემოელო რუსეთში ერთგვარი პარლამენტარული სისტემა; არსებითად რუსეთის ბურჟუაზიის პოლიტიკური მისწრაფებანი

კონსტიტუციონალური მონარქიის იქით არ მოდიოდა. ამ შემთხვევაში ბურჟუაზიას სურდა პარლამენტარული წესის შემოღებით მზავრობა თავის გავლენის ქვეშ დაეყენებია და ძალაუფლების ერთ-ერთ მესაყედ ისიც გამხდარიყო. ამრიგად რუსეთის ბურჟუაზია თვითმპყრობელობის შერყევასა და მის დამხობას კი არ ცდილობდა, არამედ მის შეგუებას კაპიტალისტურ ურთიერთობის განვითარებასთან. უკეთ—მის გადაყენას მშვიდობიან-რეფორმისტულ გზით კაპიტალისტურ წყობილების საფუძვლებზე.

როდესაც ნიკოლაძის პოლიტიკურ სოფლმხედველობას ითვალისწინებთ 80-იან წლების მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, თქვენ ნათლად გარძნობთ, რომ მისი სამოღვაწეო პროგრამა საერთოდ არაფერითა და განსხვავდება, გარდა მცირედი დე ჰალისა, რუსეთის ბურჟუაზიისა და ბურჟუაზიული ინტელიგენციისა და პარტიების პროგრამასაგან. ეს არც ვასაკვირია. ისტორიულ-ეკონომიური აუცილებლობის გამო ჯერ საქართველოს კიდევ ნორჩი ბურჟუაზიული ფენები ღრმად შეეკსოვნენ რუსეთის კაპიტალიზმის ინტერესებს და ჩვენი ინტელიგენციის ბურჟუაზიული ნაწილიც კარგად ხედავდა ამას და ამის შესაფერის პოლიტიკურ პროგრამას იმუშავებდა. ნიკოლაძე ერთი პირველთაგანი იყო, რომელსაც თავიდანვე კურსი ალექსეი შქონდა. რუსეთის ბურჟუაზიაზე და ბურჟუაზიულ ინტელიგენციასთან თანამშრომლობისაკენ. მან თავიდანვე დაჰგმო „უკიდურობისა“ და რევოლუციონური ძალდატანების ტაქტიკა. 1913 წ. იგი სწერდა: „უკიდურობის მამოძრავებელი ვერსად ასცილდება სოციალ-დემოკრატიის გავლენას. ცხოვრება მართო ამ პარტიას აწოდებს თავ უზოგავი ბრძოლის მასალად: მუშას, უქონებო, უიმედო ხალხს, როდესაც დასაქმრავი არა აქვს—რა და ყოველი ნაძალადევი მოგებას უქადის. ქართველობის მიზნები კი მართო ზომიერების გზით მიიწევა.“¹⁾ ნიკოლაძეს ქართველები ის მაგივრად თავისუფლად შეეძლო ეხმარა ქართველი ბურჟუაზიის, რადგან მხოლოდ ამ კლასის ინტერესები და მისი ისტორიული პირობები მოითხოვდა ზომიერების გზით სიარულს. მხოლოდ ამ კლასსა და ქართველ თავადაზნაურობას დააკისრა ისტორიამ რუსეთის ტახტთან და რუსეთის ბურჟუაზიასთან, ერთად სიარული.

როგორც წინა თავიდან დავინახეთ, 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ნიკოლაძის მთავარ ყურადღებას ჩვენს ქვეყანაში კაპიტალიზმის განვითარება და ქართველ ვაჭარ-მრეწველთა კლასის წა-

1) ნ. ნიკოლაძე: „ჩემ პოლიტიკაზე“ გვ. 67, 1913 წ.

მოყალიბება იპყრობდა. ერთ დროს თუ იგი ქართველი პროლეტარიატის საკითხითაც იყო დაინტერესებული, ¹⁾ აღნიშნულ პერიოდში ნიკოლაძის პროგრამიდან საცხებით ამოშლილი იყო ქართველი მუშათა კლასი და მასზედ ზრუნვა. 1894 წ. იგი სწერდა: „ჩვენში, განსაკუთრებით განათლებულ საზოგადოებაში, ის შემცდარი აზრი მეფობს, ვითომ აზნაურობაზე სჯა და ცდა „მოღნა“ როდიაო. ესლა „მოღნა“, თურმე, ქარხნების მუშებზე ზრუნვა ყოფილა. წარმოიდგანეთ ჩვენი უბედურება: ქარხნების მუშებზე უნდა ვიზრუნოთ, და არც ქარხნები გვაბადია, არც ქარხნის მუშები.“ ²⁾ ნიკოლაძეს ეწუხებს ის აზრი, რომ „ჩვენც ამ უარსებო ქარხნის მუშებზე ვანთხევთ ცრემლს“, ვინემ ვზრუნავთ აზნაურთა სოციალური მდგომარეობის მოწესრიგებაზე, ფაბრიკა-ქარხნების გახსნასა და ბურჟუაზიული კლასის გამრავლებაზე. იმ პერიოდში (90-იანი წლები), როდესაც ჩვენში უკვე ყალიბდებოდა მუშათა პარტია და ჩვენი მუშათა კლასი მოძრაობა უკვე გადადიოდა სტიქიურ-ეკონომიურ მოძრაობიდან პოლიტიკურ-რევოლუციონურ და ორგანიზაციურ მოძრაობაზე, ნიკოლაძემ, როგორც ქართველი ბურჟუაზიის იდეოლოგმა და მისი ინტერესების გამომხატველმა, ნათლად დაინახა ახალ მოძრაობასა და სოს ციალურ ფაქტორებში თავისი კლასიური მტერი და ენერგიული ბრძოლა გამოუცხადა პირველსაც და მეორესაც. მაშინ, როდესაც ახალი ს.-დემოკრატიული ინტელიგენცია მუშათა კლასს მოუწოდებდა მთავრობის წინააღმდეგ რევოლუციონურ ბრძოლისაკენ, ნიკოლაძე ქართველ მოწინავე საზოგადოებას უქადაგებდა მთავრობასთან შეთანხმებასა და მშვიდობიან მოღვაწეობას. 1894 წელს იგი სწერდა: „მთავრობის მიკქმედება და მიმართულება რუსეთში, როგორც ყოველს განათლებას გზაზე დამდგარს სახელმწიფოში, არ შეიძლება ცოტაოდნად მაინც არ მიჰყვებოდეს საზოგადო აზრის და შეხედულებების მსვლელობას. რაც უფრო განვითარებულია ქვეყანა, მით უფრო უდიდესი გავლენა აქვს მისს მმართველობაზე მისის ერის რწმენას და მოაზრობას. ვისაც ჰსურს, რომ მთავრობის მოკქმედება ხელს უწყობდეს ჩვენს ინტერესებს, ან მათს ზრდას ხელს მაინც (არ) უშლიდეს, ის უნდა მიხედეს, რომ ამისთვის ყოველად საჭიროა მმართველობას, და უფრო საზოგადოებას, გაეაგებინოთ, დაეაჯერებინოთ დაეაძახოვრებინოთ სიმართლე, სისწორე და სიეთე. ...მთავრობის „ნი-

1) იხ. „რჩეული ნაწერებში“ ტ. I გვ.195—97. გაზ. „დროება“ № 18, 1871 წ. 2) ნ. ნიკოლაძე: „აზნაურობას რა უშველს?“ — „მოამბე № IX, გვ. 125

მართლებდაც, რომ იმის გამო დასამტკიცებლად ვადაწყვეტილუბრუნდნ- გრ-
 იანებდა, რომელითაც შეერთებულნი ვხვდეთა- სხვა სასწავლებლებსა განსწავლების
 უბრანს წინააღმდეგად შექმნილი იქნა დანდისი კანონი იმ
 მანაკ ვამრებად ვინახარობაზე ზნეობა შემდგომი მოწყობად დასრულდა, საზოგა-
 რდობრივად ცხადვიტებს ამხრობებისა ვაშემაგრობებუა, მხოლოდ მათგანის მო-
 სხვენილუბაბათა წმენდაჲთილებით დამართნა, რასავეკორყელდა, რომდე-
 ჯამც ნიკოლაძე მხოლოდ ათებებს ინიტრისებზე შექრომ, მას შედეგოლ-
 დაშლისი ვკონდათ ვაბათიანებულა, წარყედის ინიტრისებზე, იქწინსავე სიკრ-
 დასაქმართული ნორჩი ბურთუა წინასმსწრად ეგებანი იმ მოთხოვნისა, იხებნი-
 ნიკოლაძე მანგებითა წარმომტებულინი ვაში, რომი წინართა ვამხნ-
 შეწონარლი მოწყობებთა მანგებთა შესაძლებელად იქნა მიჩვენი, საზოგ-
 გადაუბინა, მსწარაებების დასრულა, თუთუთულისა ნავენი, ხანდაჲ სა-
 ცხად, ვადამტანდა, ვაშემაგრობა შეუძლებელი ვარის იყენისისა, იწერის
 ეგნა, ვეულად ვიქნა, რომ ვაბათიანი ვიქნა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობ-
 სანე ვრომ თქმნი სანახადლო, ხვამსაჲთისა, რომაჲმე ვადამტანდა, ვაშემაგრო-
 თის, იგენსა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, შეუწყვეტილად, რომ იქმნი ინიტრისებითა, შეიძლება, ვეულად იგენის
 საქმის, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-
 დაბა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტანდა, ვაშემაგრობებისა, ვადამტან-

1) ნ. ნიკოლაძე: „მიწა და მოქმედების მიმართის, რომელთა ნაწილია, რომანბა“
 № X, გვ. 148-149, 1894 წ.

2) იქვე, გვ. 149.

მოდინა ჩვენს მიხედვით უფრო მეტად უნდა იქნებოდეს. მათ მსურს საქონლის თვალთვალსა და ჯანსაღობის აკრძალვას და მდგომარეობა... ჩვენთვის და ჩვენი ქვეყნისათვის უფრო მეტად უნდა იქნებოდეს. რაც უფრო ახლოავაცივრებენ და შეგვისწივებენ ჩვენს მმართველებს, მით უფრო ახლოავაცივრებენ და შეგვისწივებენ ჩვენს მმართველებს, რომლის ბედი და უბედობა ამ ქვეყანისათვის უფრო მეტად უნდა იქნებოდეს. ჩვენი ერი რომ უფრო განათლებულნი იყოს, ამდენ ხანსაც მისთვის არ მოუცდიდა, რომ თვით მმართველებს მოეხდინათ საქონლის განცნობა: თვითონვე ეცდებოდა მათთვის ყოფით გაეცნო და თავისი მდგომარეობა დაენახებინა. გადავიდა თუ არა ჩვენთან ჩრდილოეთისაკენ მმართველობის ძალა—მაშინვე თან უნდა, ვაჭვეყოლებინა ჩვენი სიმაართლის და ინტერესების მუდმივი წარმომადგენელი, ვაჭვეყოლები და დამკველი ორგანოები. უამისოდ ჩვენ ვერ ვაჭვეყოლებთ. (1)

ასე სწორად ნიკოლაძე 90-იან წლებში და ამ თავისი პოლიტიკური გეგმით იგი არ განსხვავდებოდა იმ პოლიტიკურ პროგრამისაგან, რომელიც თავად აზნაურულმა ინტელიგენციამ შეიმუშავა 30-იან წლებში 32 წლის შეთქმულების დაპარტახების შემდეგ; ნიკოლაძე ამ მხრივ გრ. ორბელიანის, დიმი. ყიფიანისა და სხვათა პოლიტიკური პროგრამის გამგრძელებელი იყო; ის უკვე გამოეთხოვა 60—70-იან წლებში შეიმუშავებულ თავის რადიკალურ-პოლიტიკურ პროგრამასა და ახალი ოპორტუნისტული გზით იწყო მოღვაწეობა. მაგრამ ბურჟუაზიისა და თავად-აზნაურობის ინტერესები და მათი როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მაინც განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. პირველი მოქმედი და პროგრესიული კლასი იყო, რომელიც ცდილობდა ახალი ცხოვრების შექმნასა და მის მეთაურობას; იგი ცდილობდა გამოეხატა მთელი მოწინავე ერის ინტერესები, გამხდარიყო მის მესაძლე და ხელმძღვანელად. ძველი პოლიტიკური წყობილების ფარგლები და ფორმა მისთვის ერთობ ვიწრო და შემზღუდველი იყო. ანტიომ იგი მოითხოვდა ამ პოლიტიკური წყობილების ფარგლების გაფართოებას უფრო აქტიურ და შემოქმედებითი მოღვაწეობისათვის აქედან წარმოსდგა მთელი რუსეთისა და ქართველ ბურჟუაზიის ლიბერალურ-დემოკრატიული მისწრაფებანი, რომელიც საარჩევნო სისტემის შემოღებისა და ადგილობრივ თვითმმართველობების ფუნქციების გაფართოებაში

1) ნიკოლაძე: „მოწადე-მოქმედების შინისტრის მოგზაურობა“—„მოამბე“ № X გვ. 148, 1894 წ.

გამოიხატებოდა. ამ გზით ცდილობდა ბურჟუაზია მონაწილეობა მიეღო სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში და თითქმის სრული ბატონ-პატრონი გამხდარიყო ადგილობრივ მართველობისა. ასეთი პოლიტიკური პროგრამა სრულიად არაპოზბდა რუსეთის თვითმპყრობელობის საფუძვლებს; ამ პროგრამის მიზანი იმაში გამოიხატებოდა, რომ რუსეთის აბსოლიუტურ მონარქიისათვის კონსტიტუციონალური შინაარსი მიეცა და შეეგუებია იგი კაპიტალისტური ურთიერთობის ინტერესებისათვის. ნიკოლაძე კვლავ დარჩა თვითმართველობის მქადაგებელი, მაგრამ ახალი გაგებით.

„... თვითმართველობა უმჯობესი სკოლაა საზოგადოების აღზრდისა, — სწერდა იგი 1895 წ. — ამ თვით-მართველობაში, რაც მეტს რიცხვს აქვს მინიჭებული კენჭი, და რაც უფრო გონება გაუხსნელია უმრავლესობა, მით უფრო მეტი დრო სჭირია მას გამოცდილების შესაძენად. განსაკუთრებით იქ, სადა უფლებმა უცაბედად და ერთბაშად მიპნიჭებია ყველას. ესაა თანამედროვე დემოკრატიის ზოგიერთი ნაკლულევანების მიზეზი. ის „მეცნიერები“, რომელნიც, ამ მიზეზებით იწუნებენ და ჰგმობენ დემოკრატიას — როგორც ტენი, მაგალითად, ან რენანი — უსამართლოდ ივიწყებენ ამ გარემოებას. სამართლიანად რომ სჭირდნენ, ისინი დარწმუნებული იქნებოდნენ, რომ მათგან ნაქებ ფორმას მართვისას დემოკრატიაზე ასჯერ უფრო მძიმე ნაკლულევანება ჰქონდა, არა თუ თავის პირველ-დაწყებით სტადიაში, რომელშიაც დღეს იმყოფება დემოკრატია ყველგან, თვით სიბერის დროსაც“¹⁾

ამრიგად, ნიკოლაძის შეხედულებით „ჩვენს დროში, მთელი კაცობრიობის აზრით, არჩევანი ერის წყობილების და ბედის საძირკველია“²⁾; თვით-მმართველობა და დემოკრატიული წყობილება საუკეთესო გარანტიაა წინმსვლელობისა და წარმატებისათვის; — „ზეირიან განწყობილებას, რიგიან წესს და კანონმდებლობას“³⁾ შეუძლია აღმოეზვრას ყოველგვარი არეულობა, უთავბოლო ბრძოლა და მთელ საზოგადოებას მისცეს საშუალება აქტიური მიზანშეწონილი შემოქმედებისა და მოღვაწეობისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ ნიკოლაძე თვითმართველობისა და „არჩევნებით წესს“ — პარლამენტარიზმს უკმედა გუნდლრუქს, იგი მაინც თავის მოღვაწეობის მერეუ პერიოდში არასოდეს არ მისულა რუსეთის თვითმპყრობელობის დამოხობის ქადა-

1) ნიკოლაძე: „ახალი ვითომ - ცვლილება საფრანკეთში“. — „მოამბე“ № 2, გვ. 125, 1895 წ.

2) ნიკოლაძე „შინაური მიმოხილვა“. — „მოამბე“ № 5 გვ. 141, 1894 წ.

3) ნიკოლაძე: „ბათუმის არჩევნები“. — „მოამბე“ № III გვ. 166, 1895 წ.

გებამდე ღ ნამდვილ დემოკრატიული წესწყობილების დამყარების საქმე-
 ყოებამდე. ამ მხრივ იგი ცდილობდა „თვითმმართველობაც“ და „დე-
 მოკრატიზმიც“ შეეფარებინა თვითმპყრობელობის პრინციპთან, ამ
 უკანასკნელისათვის მიეცა ლიბერალურ-კაპიტალისტური შინაარსი.
 ნიკოლაძის ეს ბურჟუაზიულ-ლიბერალური სოფლმხედველობა გან-
 საკუთრებული სიძლიერით ნათელი შეიქმნა 1905 წლის რევოლუ-
 ციის პერიოდში. ნიკოლაძეს არ სურდა ამ რევოლუციის არსებითი
 სოციალ-ეკონომიური შინაარსი დაენახა: მას არ სურდა გაეგო ის
 აუცილებელი პირობა, რომ რევოლუციის ძირიან-ფესვიანად აღმო-
 ეხერა ფეოდალური წყობილების ნაშთები, გაენთავისუფლებია გლე-
 ხობა მონურ მდგომარეობისაგან, გადაეცა მათთვის მიწები, უაღრე-
 ხად დემოკრატიული წყობილების დამყარების შეიქმნა პირობები.
 საზოგადოების შემდეგი თავისუფალი განვითარებისათვის; ნიკოლა-
 ძე კარგად ხედავდა, რომ ამ დემოკრატიულ-ბურჟუაზიულ რევოლუ-
 ციის მამოძრავებელ ძალად და მის ხელმძღვანელად გადაიქცა რუ-
 სეთის პროლეტარიატი მშრომელ გლეხობის დახმარებით; და იგი
 სწორედ ამ ფაქტში ხედავდა თავის კლასისათვის დამლუპველ
 ფაქტორს. იგი რუსეთის ბურჟუაზიულ ინტელიგენციასთან ერთად
 გრძნობდა, რომ პროლეტარიატის გამარჯვება და მისი მეთაურობა საფ-
 რთხეს უმზადებდა იმ კლასს, რომლის ინტერესებსა და მისწრაფებებ-
 საც იგი გამოხატავდა, ამიტომ მას სურდა მოძრაობა ეიწრო პოლი-
 ტიკურ ფარგლებში მოექცია. 1905 წ. დაწერილ წერილში ნიკოლაძე
 სწერდა:

„შეერთდით ყველა: რუსი, თათარი, ფრანგი, სომეხი, ქარ-
 თველი, ურია, ლეკი, გლეხი, თავადი, მზნაური, ერი და მღვდელი,
 მდიდარი და ღარიბი, ნასწავლი და უმეცარი თვითმმართველობის
 დროშის ქვეშ! მარტო ამ დროშას, ამ ერთობას შეუძლია იმ წესის
 დამყარება, რომელიც მოსაზრებ ყველაფერს, რაც ურიგო, უსამარ-
 თლო ან საენოა ჩვენს ცხოვრებაში და ურთიერთობაში. თუ კი ეს
 ერთობა ვიქნებით და დავიცვით, ვერავითარი ძალა ვერ წინააღმდეგება
 ჩვენს წარმატებას, ჩვენში სრული თვითმმართველობის დაარსებას. ამას
 არც არეულობა სჭირია, არც მსხვერპლი, არც სისხლის დაღვრა.
 საჭიროა მხოლოდ რუსეთს და მთავრობას დავანახებოთ, დაუმტკაცლოთ,
 რომ მთელი ჩვენი მხარე, განურჩევლად ერობისა, რჯულისა, წოდ-
 ბისა და ქონებისა, იმასვე თხოულობს, რისთვისაც იბრძვის რუსე-
 თის ინტელიგენცია... ჯერ ამ უამათ, აუცილებლათ საჭირო და გა-
 დაუდებელი მარტო ერთი საქმეა: იმ საერთო შენობის პოლიტიკური-
 თავისუფლების აგება, რომლის მფარველობის ქვეშ ყველასათვის შე-

სადღაც სწავლებდა და მუშაობდა. სადაც კი იმყოფებოდა, იქვე იმყოფებოდა და მუშაობდა. იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო. იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო.

პი ამტკიცებდა ნიკოლოზის ცნობას და ვინაიდან იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო. იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო.

პუბლიკაციის თაობაზე ნიკოლოზის ცნობას და ვინაიდან იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო.

1) ნ. ბერიძის ცნობა ნიკოლოზის ცნობას და ვინაიდან იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო. იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო გ. ბერიძე, რომელიც იმდროინდელი სახელმწიფო არქივის დირექტორი იყო.

ტიკოსად-მეთაურს, იგი არა მარტო კალმით ხელში როგორც ვაჟი, დილი პუბლიცისტი და პოლემისტი, ებრძოდა მუხათა კლასისა და მშრომელი გლეხობის კისრზე თებებს, მათ მოძრაობასა და მათ ხელმძღვანელ პარტიებს, არამედ როგორც მეთაურად ერთ-ერთ ბურჟუაზიულ დაწესებულებას—ფოთის ქალაქის თვითმმართველობისა— იმ უღებულნი შეგნა ზომები მიეღო და ქალაქში წესდებების დასაყვიად გამომწვევად მთავრობის ჯარი ფოთში¹ უნდა ესთქვათ. რომ როდესაც ნიკოლაძე სწერს თვითმმართველობის შემოღების შესახებ და ამტკიცებს, რომ თუ ჩვენ ვვსურს განათლებულ ქვეყნის ტყვე დაუკავშირდეთ, ჩვენც წარმოადგენლობაში უნდა ვიყავით და ვეცნობოდეთ წარმატების ღონისძიებას²— ამ შემთხვევაში იგი ბურჟუაზიის ინტერესებიდან გამომდინარე ბურჟუაზიისათვის ცდილობდა შეეგნა ბრძოლისა და მოღვენიებისათვის შესაფერისი ორგანიზაციები იმდენად, რომდენადც ნიკოლაძე ეხება ხალხის მონაწილეობის საკითხს წარმომადგენლობით და საბაჩენო საკმეოში — ამ შემთხვევაში ავტორის მთავარი მიზანი იყო ხალხის ფართო მასა ბურჟუაზიისა და მისი ინტელიგენციის გაუღებოში ყველა დაყენებია, გამოეყენებია იგი თავისი ინტერესებისათვის და მისი წარმომადგენლობა ეციკრა ნიკოლაძე, როგორც ყველა გამორკირდა პოლიტიკურმა მოღვაწემ, კარგათ იცოდა, რომ ერის მეთაურობასა და ახალი ცხოვრებას მესაუბობას იმ დროს მიანიჭებდა ისტორიკ, რომელსაც ხალხის მასა დაუტერდა მხარს, მისი „დემოკრატიზაცია“ ამ მასის მიმხრობისაკენ იყო მიმართული. მართლაც ბუნებრივი იყო, რადგან საუ ჩვენში 90-ან წლებში ს. დემოკრატიკა ფართო მასიურ მუშაობას შეუდგა და მოიწოდინა ხალხის გავეყენას ქვე დაყენება, სოფლისა და ქალაქის დემოკრატიული ფენები, ბურჟუაზიისა ტუნდა ებრუნა ამ მასის დაპყობაზე და თავისი გავეყენის ქვე დაყენება, ნიკოლაძე მანათლად დაინახა ამ საკითხის მიმართება ჩვენში და ვარკვევით წამოაყენა იგი თავის პუბლიცისტურ წერილში „მარტო რადგან ჩვენი ბურჟუაზია სხერს მსოფლიო და თვით ბურჟუაზიული პარტია ჯერ არასდეს სჩანდა, ამიტომ ლოზუნგი ლოზუნგათ დარჩა და ცხოვ-

1) იხ. „Kavkaz“ № 30, 1906 წ. ვკვე აღნიშნავდ, რომ 1908 წ. იგი ერის თავის წერილში მხმთვრობას უსაყვედურებდა, რომ მან ყველა გაუხედავს ს. კავკასიის პოლიტიკა, რომლის მთავარი მოვლობა მხალხის შესტოგის დაცვა რომელსაც თანამედროვე პირთბში ბევრმარო საშუალებებით ებრძვიდა. (იხ. H. H. სიკოლაძე: „Землеустроительный“ Кавказ“ — გაზ. „Новое время“ № 11620, 1908 წ.)
 2) ნ. ნიკოლაძე: „წარმომადგენლობა არჩევნებში“ — მოამბე № 11, გვერდი 121, 1894 წ.

რებამ თავის გზით იწყო დენა. ერთს თავის პუბლიცისტურ წერილში იგი სწერდა:

„ნამდვილი თვითმმართველობა, როგორც მთელი განათლებული კაცობრიობა დარწმუნდა, შესაძლოა მარტო წარმომადგენლობის წესით, რადგანაც მარტო ამ წესის შემწეობით დაარსდა უცხოეთში სამართლიანობა და თავისუფლება, თანასწორობა და სიმართლე... ყველამ გაიგო, რომ წარმომადგენლობა ყოფილა მცორე და უაღრესი ნაბიჯი თუ საფეხური თვით-მმართველობისა... ამ ქვეყნებშიაც (შვეიცარია და სხვა.) ხალხის აზრის გამომთქმელი, ხალხის საქმეების მმართველი, ხალხის ბედის გადაწყვეტელი მაინც ხალხის წარმომადგენლობაა, რომელიც მარტო ამჟამად სახელმწიფოში შემთხვევასი იხედავს და არ უღელბაში თავის განაჩენს, თუ ესე არ ხალხს არ აჩვენა და არ ჰკითხა—თანახმა ხარ ამ განაჩენისა თუ არა“¹⁾.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხალხის წარმომადგენლობისა და გამოყენების საკითხი საარჩევნო საქმეებში განსაკუთრებული სიძლიერით წამოიყენა წინ ჩვენს ბურჟუაზიას 90-იან წლებში გაჩაღებულმა ბრძოლამ ქალაქის თვითმმართველობის გარშემო სხვადასხვა ერის ბურჟუაზიულ ფენებს შორის. აქ აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს შევეხოთ ნიკოლაძის პოლიტიკას, ერთი მხრივ, ამიერ-კავკასიის ერთა ურთიერთობის მოწესრიგების საქმეში, და, მეორე მხრივ, ქალაქის საარჩევნო საქმეებში.

როგორც უკვე ცნობილია, ახალი საქალაქო დებულება 1874 წ. იქნა შემოღებული ამიერ-კავკასიაში; ამ დებულებამ გზა გაუხსნა ბურჟუაზიას ქალაქის თვითმმართველობისაკენ სამოღვაწეოთ და ამით ქალაქის თვითმმართველობა გადააქცია ბურჟუაზიის ბატონობის ცენტრად თვითმპყრობელობის პოლიტიკური ბატონობის პერიოდში. ცნობილია, აგრეთვე, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ რეფორმის შემდეგ პერიოდში ძლიერ გაამწვავა კლასიური და ეროვნული ურთიერთობანი. 70-იან წლებში უკვე სჩანს უკმაყოფილებანი სომხის კაპიტალის შემოტევისა და გაბატონების ნიადაგზედ აღმოცენებული; მაგრამ ამ პერიოდში სოლიდარობის დროშა უფრო მაღლა ფრიალებდა, ვინემ ბრძოლისა და უკმაყოფილების დროშა. სომხისა და ქართველი ინტელიგენციის საუკეთესო ნაწილი

¹⁾ ნ. ნიკოლაძე: „წარმომადგენლობა არჩევნებში“—„მოამბე“ № XI, გვ. 120, 1894 წ.

(გ. წერეთელი, პ. იზმაილოვი, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და სხვები.) ნათლად გრძნობდნენ, რომ საქირთა ამიერ-კავკასიის ერთა სოლიდარობა და შათი შეთანხმებული მოღვაწეობა¹⁾. ამ პროგრამის შესახებ 1894 წ. ნიკოლაძე სწერდა:

„როცა ჩვენს ქვეყანაში ჩვენმა თაობამ მიძინებულ საზოგადოებას თვითმართველობის და თვითმოქმედების იდეალი დაუდგინა, ყოვლად შეუძლებელი იყო ჩვენთვის, განსაკუთრებით ტფილისში, თავდაპირველადვე არ დაეჯახებოდით იმ სიძნელეს, რომელსაც ჩვენი ქვეყნის წარმატებას წინ უდგამს მისი მრავალ-რჯულიანობა, მრავალ-ენობა, მრავალ-ჰოდგმობა. ბევრი ვეძებეთ მაშინ, ბევრი ვიფიქრეთ, ბევრი ვეცადეთ, მაგრამ სხვა ზნა და იარაღი ვერა ვიშოვეთ. რა აი ამ საფუძვლებზე ავიღო პრინციპის მეტი? კარგათ უნდა გვახსოვდეს, რომ 1870-ში დადგენილი პროგრამა მარტო ჩენა და სომხებს კი არ შეეხებოდა, შიგ, ერთსა და იმავე პრინციპის ძალის ქვეშ, მოყოლებულნი იყვნენ ყველა ის ერნი, რომელნიც ჩვენს მხარეში სცხოვრობდნენ. ჩვენი პროგრამა საყოველთაო სიკეთისაკენ იყო მიმართული, რადგანაც, უამისოდ ყოვლად შეუძლებელია ცალკე რომელისაზე ერის განვითარება: მას ყველა სხვების ჯიბრი და მტრობა დაამხობს“...²⁾

უნდა შევნიშნოთ, რომ ბურჟუაზიულ ინტელიგენციაში განმტკიცებული ეს ერთა სოლიდარობის იდეა არსებითად გამოწვეული იყო იმ ობიექტური ფაქტორებით, რომ ქართველი ბურჟუაზია ჯერ ხნობით არსულიად ნორჩი და განუვითარებული იყო, ხოლო სომხის ბურჟუაზია თავისი ეკონომიური საქმიანობით უპარტესად პროგრესით როლს ასრულებდა. მაგრამ ეს მშვიდობიანი განწყობილება 90-იან წლების ეკონომიურმა განვითარებამ არსებითად დაარღვა: კაპიტალიზმის სწრაფ განვითარებას ამიერ-კავკასიაში თან მოყვა თავისი ბუნებრივი თანამგზავრი: კლასიური და ეროვნული ანტაგონიზმის გამწვავება; მართლაც, 90-იან წლებში სასტიკად დაეტაკა ერთი მეორეს, ერთი მხრივ, სომხის ბურჟუაზია და ქართველი თავდაპირველურობა; მეორე მხრივ, იგივე სომხის ბურჟუაზია და ქართული ბურჟუაზიული ფენები თავისი ინტელიგენციის მეთაურობით. ნიკოლაძე თავიდანვე—70-ან წლებიდანვე მონაწილეობას ღებულობდა ქალაქის თვითმართველობის საქმეებში, იგი ახლოს იცნობდა ამ საქმეებს და

1) იხ. გ. წერეთლის წერილები: „ჩვენ და ჩვენი დროება“—გაზ. „დროება“ № 16, 1879 წ.

2) ნ. ნიკოლაძე: „ბათუმის არჩევნები“—„მოამბე“—№ III გვ. 171, 1895

თავიდანვე ქართველი და სომხის ინტერესების შეთანხმების პროგრამით გამოდიოდა. 1893 წლის არჩევნებში, რომელშიც სომხის მსხვილმა ბურჟუაზიამ დიდ გამარჯვებას მიაღწია და დიდი უმეტესობა ქართველ ამომრჩევლებისა გააშავა, გადაპყრელი როლი ითამაშა; შემდეგ ხანებში მდგომარეობა უფრო გამწვავდა. ნიკოლაძემ არსებითი ყურადღება მიაქცია ამ მდგომარეობას და ზოგჯერ წერილებში შეეცადა გაერკვია ამ ბრძოლის მიზეზები და წარმოედგინა ერთა შორის მშვიდობიანობის დამამყარებელი გეგმები.¹⁾ 1895 წ. იგი სწერდა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის შესახებ:

„ჩვენი მდგომარეობაც ამ გვარია. არაფერი გვაბაღია, არც ჩვენ, არც ჩვენს მეზობლებს. ყველანი, თითქმის უმეტესაგლებოდ, ერთნაირად ლატაკნი ვართ, არა თუ მარტო პოლიტიკურად, ეკონომიურადაც. და მის მაგიერ, რომ საერთოდ, და გინდ ცალ-ცალკე ჩვენი მდგომარეობის გაუმჯობესობისათვის ვშრომობდეთ, იმის მაგიერ, რომ რასმე ვიძენდეთ, ვსწავლობდეთ, ვაკეთებდეთ, ერთმანეთს მივდგომივართ და ვწეწთ, ვგლეჯთ, ვაოხრებთ ერთმანეთს, და როცა გასაოხრებელიც არა გვრჩება-რა ხელში, სხვასაც ვაცდენთ, და ჩვენს თავსაც, ამ ყოვლად უნაყოფო ურთიერთშორისობ ბრძოლით.“²⁾

ნიკოლაძე ცდილობდა ეს „ყოვლად უნაყოფო ურთიერთშორისობ ბრძოლა“ მოსპოს და ხელი შეეწყოს ერთა სოლიდარობის განმტკიცებას. მისთვის საინტერესოა ერთი მხრივ, საერთოდ დაამყაროს ამიერ-კავკასიის ერთა შორის სოლიდარობა და შემოიღოს უფლებათა და მოვალეობის განაწილების შესაფერისი ფორმები, ხოლო მეორე მხრივ, მოაწესრიგოს საქალაქო არჩევნებისა და ამ ნიადაგზედ აღმოცენებული ურთიერთ ბრძოლის საკითხი. ამ საკითხების გადასაწყვეტად, ავტორი ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა წყობილებას მიჰმართავს და იქ ეძებს შესაფერის საშუალებებს. ეხება რა შვეიცარიის პოლიტიკურ წყობილებას და ერთა ურთიერთობის საქმეს ავტორი სწერს:

„...მათ შორის კავშირი ისეთია, რომ შვეიცარიელ იტალიელს, ყელიც რომ გამოსჭრათ, იტალიისაკენ ვერ გადიბირებთ, ვერც შვეიცარიელს ფრანგს—საფრანგეთის რესპუბლიკისაკენ, ვერც შვეიცა-

1) იხ. მისი წერილები: „Как прекратить племенные распри“—„Новое Обозрение“ № 4567, 1897 წ. „Органические пороки городского самоуправления“,—„Кавказ“ № 18, 19, 1899 წ. „Еще о пороках тиф. самоуправления“,—იქვე, № 32, 33, 1899 წ. იხ. აგრეთვე წიგნი: „Армяно-грузинские отношения“, 1920 წ.

2) ნ. ნიკოლაძე: „ბათუმის არჩევნები“ „მოამბე“—№ III გვ. 164. 1895 წ.

რიელ გერმანელს—გერმანიის იმპერიისაკენ. აი რა თვისება ჰქონია თურმე ხეირიან განწყობილებას, რიგიან წესს და კანონდებლობას: არა თუ მტრები დაამეზობლა და ძმებად გადააქცია, თვით საკუთარი გვარ-ტომობაც კი დაავიწყებინა მათ და სამი გადამტერებული, სხვაგან ყოველგან ერთმანეთის მეზრძოლე ხალხისაგან ერთი ახალი ეროვნება დაჰბადა. რამ მოახდინა ეს სასწაული, ეს ძლიერება, ეს სიკეთე? იმ ყოვლად უბრალო პრინციპში, რომელსაც მეცნიერებაში საფედერაციო პრინციპი ჰქვია და რომელსაც ჩვენებურად ასე ვადმოსთარგმნის კაცი: „მეც ვყო და შენც იყავო“. ¹⁾

ამრიგად, ნ. ნიკოლაძემ კვლავ გაიხსენა 70-იან წლებში ქართველი მოწინავე ინტელიგენციის მიერ შემუშავებული ფედერაციის პრინციპი და ერთა ურთიერთობის მოწესრიგების საქმე ხეირიან განწყობილებას, რიგიან წესს და კანონდებლობას²⁾ დაუკავშირა. ამ შემთხვევაში, ნიკოლაძე სრულიად საფუძვლიანად მიუთითებდა შვეიცარიის მაგალითზე, სადაც თვითმართველობისა და ფედერალიზმის პრინციპი შეფარდებული იყო ერთა სოლიდარობის საქმესთან. შვეიცარიის მაგალითის მიხედვით ნიკოლაძე სწერდა:

„კავკასიის მდგომარეობა მოითხოვს ამ-ცემენტის ხმარებას. აქ ესტორიას სამოციანდ სხვადასხვა ფერის ხალხი მოუთავსებია ერთად, არც ერთი მათგანი, იმდენად ძლიერი არ ყოფილა, რომ მთელს მხარეზე კიდით-კიდემდე, საკუთარი ბეჭედი დაესვა, ან მტკიცე ერთობა დაედგინა. დღეს, გვინდა თუ არა, სულ ერთია, მესობლები თუნდა ვიყვნეთ ერთმანეთისა, ერთისა და იმავე ჭაპნის მწვეველი, ერთნაირი უფლებათა პატრონი, ერთისა და იმავე მოვალეობის მტვირთველი. დროა მივხედეთ ყველანი, რომ რაკი ამ მდგომარეობიდან არც ერთს ჩვენგანს არც გაქცევა შეუძლია, არც სხვების გადადენა, მეტი საშველი არავისა გვაქვს: უნდა ერთმანეთში მოვთავსდეთ და მოვრიგდეთ, თუ გვინდა, რომ ჩვენი ცხოვრება იყოს, და არა სრულიად უსაგნო, უგუნური წეწვა-გლეჯა ერთმანეთისა, ვინ იცის ვის სასარგებლოდ“. ²⁾

ამ გზით ფიქრობდა ქართველი ბურჟუაზიის იდეოლოგი 70—90-იან წლებში ერთა ურთიერთშორის საკითხის მოწესრიგებას ამიერკავკასიაში. ჩვენში გავრცელებული იყო აზრი, რომ საქართველოში ფედერალიზმის პრინციპი პირველად არ. ჯორჯიძემ და მისმა პარტიამ წამოაყენა მე XX-ე საუკუნის დასაწყისში. როგორც მკითხველ-

1) ნ. ნიკოლაძე: „ბათუმის არჩევნები“—„მომამბე“ № III გვ. 166, 1895 წ.

2) ნ. ნიკოლაძე: „ბათუმის არჩევნები“ „მომამბე“ № III გვ. 167, 1895 წ.

მა დანინახა, ეს არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს: ფედერალიზმის პრინციპი ჯერ კიდევ 60—70-იან წლებში წამოაყენა რადიკალურ-ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ და მას მწერლობაში იცავდა 90-იან წლებში ნიკოლაძე. მაგრამ ნიკოლაძის 90-იან წლებში გამოქვეყნებული წერილები მათ იყო საინტერესო, რომ აქ მან მოინდომა ეროვნული ურთიერთობის მოწესრიგების საკითხთან დაკავშირება მუნიციპალური საკითხი და თავის პროექტს საფუძვლად დაუდგა ნაციონალურ-კურიალური სისტემა: მას სურდა მუნიციპალური არჩევნების დროს გამოეყოთ ეროვნული საარჩევნო უბნები და ამ გზით გატარებული ყოფილიყო ეროვნული პროპორციონალური პრინციპი; ამ პროპორციონალურ პრინციპის მხედვეთ „თვითეული ერი თავის წრიდან აირჩევდა საბჭოში ხმოსანთა იმეგრასავე პროცენტს, რა პროცენტსაც შეადგენს იგი სხვა ერთა შორის“. ¹⁾ ამ პროპორციონალურ-კურიალური სისტემით ფიქრობდა 90-იან წლებში ნიკოლაძე ერთა ურთიერთობის მოწესრიგებას მუნიციპალური არჩევნების დროს.

მაგრამ ეს პროექტი თავისი შინაარსით აშკარა ნაციონალისტურ-ბურჟუაზიული იყო. ქართველი ბურჟუაზია ჯერ კიდევ მცირე-როცხოვანი და უხერხემლო ვერ ახერხებდა აგრესიულ პოლიტიკაზე გადასვლას სომხის კაპიტალის მიმართ და ნიკოლაძის მუნიციპალურ-კურიალური სისტემაც ერთგვარი თავდაცვითი საშუალება იყო სომხის კაპიტალის თავდასხმის საწინააღმდეგოდ აღმართული.

მაშინ, როდესაც საქ. თავად-აზნაურობა მისი იდეოლოგიის ი. ქვეყნაძის სახით აშკარა თავდასხმაზე გადადიოდა სომხის ბურჟუაზიის მიმართ და მთელ სომხობას უცხადებდა ბრძოლას, ქართველი უხერხემლო ბურჟუაზიის იდეოლოგი თავდაცვის ზომებზე ფიქრობდა და მოწადინებული იყო ერთა უთანხმოებას საკითხი კანონიერების ფარგლებში მოექცია და უფლებისა და მოვალეობით ჩარჩოებით განსაზღვრა.

„მათ შორის, — სწერს ნიკოლაძე, — ცხადია, სწარმოებს ბრძოლა, რომელიც, სამწუხაროთ, სრულიად არ არის რეგულიარიაზაციაქმნილი არც კანონით, ხელისუფლების მიერ, ამიტომ ბოლოს და ბოლოს შეუძლია მივიყიანოს ერთა შორის გაცხარებულ საძულელიამდე. მაშინ როდესაც, შესაფერი რეგულიარიაზიის წყალობით კი, რომელიც კანონიერი ფარგლებში იქნება ჩაყენებული, ეს ბრძოლა უსა-

¹⁾ Н. Николадзе: „Органические пороки городского самоуправления“ — „Кавказ“ № 19, 1899 г.

თუოდ გადაიქცეოდა ერთა ეკონომიურ და ზნეობრივ წარმატების წყაროდ და ფაქტორად...¹⁾ მეორე წერილში ავტორი სწერდა: „... თვითოებული ერის უფლებანი და ინტერესები ისე, როგორც თვითეული ფიზიკური და იურიდიული პიროვნების ინტერესები პატივსადები ლა რეალური არის იმდენად, რამდენადაც არ შეეხება და არ აზიანებს დანარჩენ ერთა და პიროვნებათა უფლებებს. აქ არის საზღვარი უფლებათა და დანაშაულობის შორის... ჩვენ ჩვენსას ვიცავთ და სხვისას არ ვეტანებით და არ უარვყოფთ სიცოცხლის და ბედნიერების განმტკიცებისათვის არავის უფლებას. ეს ერთად-ერთი მკვიდრი საფუძველია და ერთადერთი ლიბერალური ხასიათის გადაწყვეტა საკითხისა. ეს არის აღამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დოქტრინა, 1789 წლის პრინციპები, რომელიც თანამედროვე მოქალაქისა და ცივილიზაციის საფუძველად არის დადებული“.²⁾ ასეთი იყო ნ. ნიკოლაძის ეროვნული პოლიტიკა. ჩვენში ბევრს სწერდნენ იმის შესახებ, რომ ნიკოლაძეს არა აქვს არავითარი ეროვნული პროგრამა და იგი უარყოფს საქართველოს ინტერესებს. არსებითად ეს შეცდომა იყო. მას გარკვეული ეროვნული პოლიტიკა და პროგრამა ჰქონდა შემუშავებული, რომელიც სავსებით ეთანხმებოდა იმ ხანებში ქართველი ბურჟუაზიის ინტერესებსა და მის ეკონომიურ მოთხოვნილებებს; ისტორიულად მრავალი მუხლები მისი ეროვნულ პროგრამიდან საფუძველად დაედვა არ. ჯორჯაძის მოძღვრებას, რომელიც არსებითად რადიკალური ბურჟუაზიის ინტერესებს გამოხატავდა. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ნიკოლაძის მუნიციპალური პროგრამის პროპორციონალური წარმომადგენლობის ზოგიერთი მუხლი სავსებით გაიმეორა ჯორჯაძემ 1911 წ. საქალაქო არჩევნების კამათის დროს³⁾.

მაგრამ ახლა აუცილებელია ნ. ნიკოლაძის ეროვნული პოლიტიკა შევადგინოთ ისტორიულად. სად უნდა ვეძიოთ ამ პოლიტიკისა და პროგრამის სოციალური საფუძველები?—რასაკვირველია, ქართველი ბურჟუაზიის სოციალურ-ეკონომიურ პირობებში. უდავო ფაქტად უნდა იქნეს აღიარებული, რომ ჩვენში კაპიტალისტური განვითარების ინტერესები და მოთხოვნილებანი ეკონომიურად აუცილებელ საპირობებად ხდიდა რუსეთის კაპიტალის დანმარებას; უფრო მეტი ჩვენი ნორჩი და მცირე-რიცხოვანი ბურჟუაზია პირველ ხანებში არა-ნაკლები სიმპატიებით ეპყრობოდა ადგილობრივ სომხის ბურჟუაზიას,

1) იქვე.

2) Н. Николадзе: „Еще о пороках тифлисского самоуправления“, — „Кавказ“ № 33, 1899 г.

3) იხ. არ. ჯორჯაძე: თხზულებანი, ტ. 5, გვ. 217—226, 1914 წ.

ვინაიდან ამას მისი ეკონომიური ინტერესები მოითხოვდა. სწორედ ამ ეკონომიურ ინტერესების საფუძველზედ აღმოცენდა ის ეროვნული პოლიტიკა, რომელსაც ქადაგებდა 60—70-იან წლებში ნიკოლაძე და რომელიც მტკიცე კავშირის დამკვიდრებას მოითხოვდა ყველა ერებთან. მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ა/კავკასია სწრაფი ნაბიჯით მიეჭებოდა კაპიტალისტურ ურთიერთობისაკენ და რამდენადაც რუსეთის სამრეწველო კაპიტალი ენერგიულად ანვითარებდა აქ თავის კოლონიალურ პოლიტიკას, იმდენადვე ნაციონალური კაპიტალისა და ნაციონალური ბურჟუაზიის ინტერესები და შეგნება მტკიცდებოდა და ეკონომიურ ბრძოლას პროცესში ვითარდებოდა თავდაცვითი ინსტიქტი. შეიძლება ითქვას, რომ ქართველი ბურჟუაზია და ბურჟუაზიული ინტელიგენციის ნაწილი რუსეთიდან გამოყოფის, სეპარატიზმის პროგრამას იმ პერიოდში არ აყენებდა.¹⁾ ამისათვის ჯერ კიდევ არ იყო მომზადებული ეკონომიური ნიადაგი. ამ შემთხვევაში მას ამოძრავებდა ის ღრმა ეკონომიური ინტერესები, რომლითაც გადაჯაჭვული იყო საქართველოს სამეურნეო ცხოვრების ვითარება რუსეთის კაპიტალისტურ ვითარებასთან. ფენდერალზმი და თვითმმართველობის ორგანოები თავდაცვითი ძარად იყო ქართველი ბურჟუაზიისათვის რუსეთის კაპიტალის აგრესიულ პოლიტიკისაგან. ამ საშუალებით მას სურდა თავიც დაეცვა და კავშირშიაც ყოფილიყო რუსეთის ბურჟუაზიასთან. ასეთვე ინტერესებიდან გამოდიოდა იგი სომხის ბურჟუაზიის მიმართაც. მაგრამ იმდენად, რამდენადაც კაპიტალისტური განვითარების ნიადაგზე უკანასკნელი უფრო აგრესიული ხდებოდა და ეჯახებოდა ქართველი ბურჟუაზიის სასიცოცხლო ინტერესებს (ქალაქის თვითმმართველობა და სხვა), იმდენადვე ბრძოლა მათ შორის უფრო მწვავე ხასიათსღებულობდა. ეს სათლად სჩანს თვით ნიკოლაძის ნაწერებიდანაც: 90-იან წლებს უკანასკნელ ხანებში მისი კილო და კამათი სომხის ბურჟუაზიის მიმართ უფრო მწვავე და მკაცრ სახესღებულობდა. რასაკვირველია, ნ. ნიკოლაძის პროექტის—პროპორციონალური და კურიალური სარჩევნო სისტემის ცხოვრებაში გატარება არა თუ ვერ შეანელებდა ერთა შორის ბრძოლას, არამედ უფრო მკაცრსა და დაუნდობელ სახეს მისცემდა მას; ამ სისტემით ბურჟუაზიულ ფენებს საშუალებამიეცემოდათ ნაციონალურ ორგანიზაციებში დარაზმულიყვენ და ამის მიხედვით ერთა ბრძოლაც უფრო გაღრმავდებოდა. ნიკოლაძე მუნაციალურ საქმეებში ნაციონალური ურთიერთობის მოწყვრეგებას

¹⁾ როგორც მცორე ნარკვევში ვწერ, ბურჟუაზიულ დემოკრატიზმის გამოზნატველი იყო გ. წერეთელი დი მისი პოლიტიკური პროგრამაც სხვა შენარსისა იყო.

ცდილობდა. კაპიტალისტური წყობილების დაცვისა და მისი ზემდგომი განვითარების საფუძვლებზე; მას სურდა ნაციონალური ბურჟუაზიების საშუალებით დაემყარებია ერთა სოლიდარობა. მაგრამ კაპიტალიზმის განვითარება იწვევს სხვადასხვა წინააღმდეგობათა გაღრმავებას და მათ შორის ნაციონალური ანტაგონიზმის ვალრმავეებასაც. გაბატონებულ კლასებს შორის. ამ ანტაგონიზმის ძირეულად აღმოფხვრა და მტკიცე ურთიერთობის დამყარება ერთა შორის შესაძლებელია თვით კაპიტალიზმის ლიკვიდაციის ჯვით; მისი გატარება შესაძლებელია მხოლოდ პროლეტარიატის ბრძოლითა და მისი ბატონობით, რადგან მხოლოდ ეს კლასი არის ინტერნაციონალური ბუნების მატარებელი. საბჭოთა ტრეილისის ათი წლის ისტორიამ ყველაზედ უფრო ნათელყო ეს დებულება.

საინტერესო არის მოკლედ თვალი გადავაგლოთ ნიკოლაძის პოლიტიკური აზროვნების ვითარებას საერთაშორისო ომისა და დიდი რევოლუციის პერიოდში. ომის პერიოდში იგი, რასაკვირველია, მხარს უჭერდა მოკავშირეთა გამარჯვებასა და რუსეთის განმტკიცებაში მცირე აზიასა და კონსტანტინეპოლში იგი ხელაედა საქართველოს ეკონომიური აღორძინების უდიდეს საწინდარს. რევოლუციის წინა ხანებში ნიკოლაძე თანამშრომლობდა „რუსკაია ვოლიას“ რედაქციაში და თავის წერილებში არა ერთხელ გამოუთქვამს, რომ თვითმპყრობელობამ ვერ შესძლო საქმის ხელმძღვანელობა და კრიზისი მოსალოდნელი არისო. 1917 წლის თებერვალის რევოლუციის მან ბურჟუაზიის თვალსაზრისით შეხედა. იგი ფიქრობდა, რომ რუსეთში დემოკრატიულ-ცენტრალისტური რესპუბლიკა დამყარდებოდა ფართო ადმინისტრაციული და კულტურული თვითმართელობით. რასაკვირველია, ოქტომბრის გადატრიალების იგი მტრულად შეხედა. ნიკოლაძე 1917—21 წლებში მხურვალედ თანამშრომლობას ეწეოდა მენშევიკურ მთავრობასთან, როგორც ნაციონალ-დემოკრატიული პარტიის წევრი და მეთაური. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ იგი ემიგრაციაში მოხვდა და მენშევიკებთან ერთად ებრძოდა საბჭოთა ხელისუფლებას. მაგრამ ობიექტიურმა გარემოებამ მას დაანახვა, ერთი მხრივ, ქართველი ემიგრაციის გახრწნა და ყოფილი მენშევიკური მთავრობის საქმიანობის სრული უნიადაგობა, მეორე მხრივ,—საბჭოთა წყობილებს განმტკიცება და მისი ეკონომიური აღორძინება; ნიკოლაძემ გადაპოით უარყო ემიგრაციის საქმიანობა და დაბრუნდა საბჭოთა საქართველოში. რასაკვირველია, საბჭოთა ეკონომიური ცხოვრების აღორძინებისა და განვითარების ნამდვილი კლასიურ-სოციალური შინაარსისა და მნიშვნელობის მას არაფერი გაეგებოდა.

იგი ამ აღორძინებაში მხოლოდ ეკონომიურ წარმატებას ხედავდა და მეტს არაფერს. უკეთ რომ ვსთქვათ, ნაკოლაძე ბოლომდე დარჩა ბურჟუაზიულად მოაზროვნე მწერალი და საბჭოთა ეკონომიური აღორძინება მას ხიბლავდა როგორც პრაქტიკ-მოღვაწეს, დიდი პროექტებისა და დიდი საქმეების მეთაურს.

ამავე რწმენითა და შეხედულებით 1928 წ. ჩავიდა საფლავში 60-იანი წლების ეს უკანასკნელი სახელგანთქმული მოღვაწე.

20/XI. 30.

